

e-ISSN 2587-1293



ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | 2018 Sayı - Volume - Номер | 2/2



İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Özerk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)



Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)

Prof. Dr. Flera SAYFULINA (Tataristan)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)

Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)

Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü.)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Manas Ü.)

Dr. Öğr. Üyesi S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)



Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (İstanbul Aydın Ü.)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Tataristan)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Doç. Dr. Seda ARIKAN

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Arş. Gör. Naciye SAĞLAM



Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Veysel KARACA
Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM
Arş. Gör. Murat AKA
Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL
Okt. Cemile UZUN

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Murat AKA
Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL
Okt. Remzi ÇALIŞIR

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR
Uzm. Yavuz TANYERİ

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN
Uzm. Nadir GÜR
Uzm. Yavuz TANYERİ



Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Yuliya İVANOVA (Ukrayna)

Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Lindita Xanari LATİFİ (Arnavutluk)



Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ali AKAR

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Faruk YILDIRIM

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV

Prof. Dr. Flera SEYFULİNA

Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI

Prof. Dr. Nergis BİRAY

Prof. Dr. Nesrin SİS

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Prof. Dr. Serkan ŞEN

Prof. Dr. Vahit TÜRK

Doç. Dr. Bülent BAYRAM

Doç. Dr. Cüneyt AKIN

Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN

Doç. Dr. Ekrem AYAN

Doç. Dr. Fatih ÖZEK



TÜRKLAD

Doç. Dr. Galip GÜNER

Doç. Dr. Kenan KOÇ

Doç. Dr. M. Fatih KANTER

Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU

Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Doç. Dr. Şaban DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Gülda ÇETİNDAG SÜME

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Dr. Öğr. Üyesi S. Kaan YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM

TÜRKLAD

توركلاد

2017

УЛУСЛАРАРАСИ ТУРК ЛЕХЧЕ АРАШТИРМАЛАРИ ДЕРГИСИ



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Ercan ALKAYA - Zoya KİRİLLOVA

KREŞİN TATAR AĞIZLARININ ÖZELLİKLERİ

CHARACTERISTICS OF CHRISTIAN TATAR (KRYASHENS) DIALECTS

1 – 5

Ramilya YARULLİNA YILDIRIM

**ÇAĞDAŞ KAZAN TATAR EDEBİYATINDA II. DÜNYA SAVAŞI OLAYLARINA YENİ
BİR BAKIŞ ÜZERİNE**

*ON A NEW PERSPECTIVE FOR THE SECOND WORLD WAR IN MODERN KAZAN TATAR
LITERATURE*

6 – 14

Feyza TOKAT

**TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİNE AİT YAZILI KAYNAKLARDA EZGİ İLE SORU:
TEZKİRE-İ ŞEYH SAFÎ ÖRNEĞİ**

*QUESTION WITH INTONATION IN MANUSCRIPTS BELONGING TO HISTORICAL
PERIODS OF TURKISH: THE CASE OF TEZKIRE-I SHEIKH SAFI*

15 – 26



Gürkan GÜMÜŞATAM

ŞİRALİYEV'İN "BAKÜ DİYALEKTİ" ESERİ VE AZERBAYCAN AĞIZ
ARAŞTIRMALARINDA KULLANDIĞI GRAMER TERİMLERİ

*ŞİRALİYEV'S "BAKI DIALECT" BOOK AND TERMS USED IN AZERBAIJAN DIALECT
RESEARCH*

27 - 50

Ogulbay GAYLİYEVA

ЎЗБЕК, ТҮРКМЕН, ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМАЛЫҚ
ИЗЛЕНИСЛЕР ТАРИЙХЫ

*ÖZBEK, TÜRKMEN, KARAKALPAK ŞİİRİNDE SANATSAL FORMLARI ARAYIŞLAR TARİHİ
THE HISTORY OF ARTISTIC FORM RESEARCHES IN THE UZBEK, TURKMEN AND
KARAKALPAK POETRY*

51 - 58

Mehdi REZAEİ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ ARASINDA BULUNAN FONETİK
FARKLILIKLAR

PHONETIC DIFFERENCES BETWEEN THE TURKISH AND AZERBAIJANI TURKIC

59 - 75

Onur BALCI

OYAN QAZAQ VE SAFAHAT'TA ORTAK KONULAR

THE COMMON TOPICS IN THE OYAN QAZAQ AND SAFAHAT

76 - 92



Tahir AŞIROV

DÜŞÜNÜR MUHAMMED GELDİYEV (1889-1931)'İN TÜRKMEN DİLİ MÜCADELESİ
SCHOLAR MUHAMMED GELDIYEV (1889-1931) BATTLE FOR TURKMEN LANGUAGE

93 - 101

Ezgi SIRTI

KARAKALPAKÇADA ETTİRGEN ÇATI EKİ -t ÜZERİNE
ON THE CAUSATIVE VOICE SUFFIX -t IN KARAKALPAK

102 – 108

Qiyमत MƏHƏRRƏMLİ

ŞƏKİ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN “ŞƏKİDƏN GƏLƏN SƏSLƏR”İ BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏRİM
ŞEKİ EDEBİ MUHİTİNİN “ŞEKİDEN GELEN SESLER”İ HAKKINDA DÜŞÜNCELERİM
MY CONSIDERATIONS ON “THE VOICES COMING FROM SHAKI” OF THE LITERARY
HERITAGE OF SHAKI

109 - 118

Ahmet ÇAM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ MANZUM ATASÖZLERİNDE İÇ İÇE YİNELEMELER
CONCENTRIC REDUPLICATIONS IN TURKEY TURKISH POETIC PROVERBS

119 – 128



TÜRKLAD

Anar FERECOV

IDEOLOJİNİN DİLİN SOSYAL FARKLILAŞMASINA ETKİSİ

THE INFLUENCE IDEOLOGY TO THE DIFERENTIAL OF THE LANGUAGE

129 – 135

Aynur SEFERLİ

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI”
DƏRSLİYİNDƏ TÜRKMƏN DİALEKTİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
ƏKSİ

MEMMEDAĞA ŞİRELİYEV'İN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” ADLI
ESERİNDE TÜRKMEN DİYALEKTİNİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİNİN YANSIMALARI

*CONTRASTING TO THE CHARACTERISTICS OF THE TURKMEN DIALECT IN
MAMMADAGA SHIRALIYEV'S "BASICS OF AZERBAIJANI DIALECTOLOGY"*

136 - 143

2017

Cuma BOLAT

KIRGIZCADA -GAN EKİ İLE OLUŞTURULAN AD İŞLEVLİ YANCÜMLELER VE
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EŞDEĞERLİKLERİ

*COMPLEMENT CLAUSES IN KYRGYZ WITH THE SUFFIX -GAN AND THEIR
COUNTERPARTS IN MODERN TURKISH*

144 – 150



TÜRKLAD

Gumru ŞEHİRİYAR

IGNÁC KÚNOS'UN ANADOLU HALK EDEBİYATINA VE DİL BİLİMİNE KATKILARI

IGNATS KUNOSH'S GIFTS TO ANATOLIAN FOLKLORE AND LINGUISTICS

151 – 156

Dosbol ISSA

«АДАМГЕРШЛІК» КОНЦЕПТІСІНІҢ ШӘКӘРІМ МЕН МЕХМЕТ АКИФ ЭРСОЙ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ŞAKĀRİM VE MEHMET AKİF ERSOY'UN ESERLERİNDE İNSANLIK KAVRAMI

*THE CONCEPT OF HUMANITY IN THE WORKS OF SHAKARIM AND MEHMET AKIF
ERSOY*

157 - 167

Çeviri - Aktarma / Translation

L. A. POKROVSKAYA (Çev. Bülent HÜNERLİ)

GAGAUZCADAKİ DİYALEKTLERİN KÖKENİ HAKKINDA

ABOUT THE ORIGIN OF DIALECTS IN GAGAUZ LANGUAGE

168 - 172



Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

İbrahim KEKEVİ

AYDIN, ERHAN (2018). *UYGUR YAZITLARI*, İSTANBUL: BİLGE KÜLTÜR SANAT YAYINLARI, ISBN: 978-605-9521-78-9, 237 SAYFA

AYDIN, ERHAN (2018). *UIGHUR INSCRIPTIONS, ISTANBUL: BILGE KULTUR SANAT PUBLICATIONS, ISBN: 978-605-9521-78-9, 237 PAGES*

173 - 175

Hacer ULUSAY

ALKAYA, ERCAN - KİRİLLOVA, ZOYA (2018). *KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL, TARİH, KÜLTÜR)*, İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, ISBN 978-605-9408-85-1, 671 SAYFA

ALKAYA, ERCAN - KIRILLOVA, ZOYA (2018). *KREŞİN TATAR TURKISH LANGUAGE (LANGUAGE, HISTORY, CULTURE)*, İSTANBUL: KESIT PUBLICATIONS, ISBN 978-605-9408-85-1, 671 PAGES

176 - 178



TÜRK LAD

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

Türk dünyasının ortak bilimsel dergisi olan TÜRK LAD'ın (ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ) 2018/2 Aralık sayısını sizlerle buluşturmanın heyecanı içindeyiz. Bu sayımız ile birlikte dergimiz ikinci yılını doldurup üçüncü yılından gün almaya başlamıştır.

TÜRK LAD'ın 2018/2 Aralık sayısında önceki sayılarımızda olduğu gibi, Türklük biliminin değişik alan ve konuları ile ilgili önemli yazılar bulunmaktadır. Bu sayıda; Türkiye'den, Azerbaycan'dan, Kazakistan'dan, Karakalpakistan'dan ve İran'dan gönderilen toplam 19 yazı yer almaktadır. Bu yazıların, 16'sı bilimsel makale, biri çeviri/aktarma, ikisi de kitap tanıtımı/değerlendirmesidir. Yayımlanan yazıların 15'i Türkiye Türkçesi, ikisi Azerbaycan Türkçesi, biri Kazak Türkçesi, biri de Karakalpak Türkçesi ile yazılmıştır.

TÜRK LAD, tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri başta olmak üzere, Türklük biliminin değişik alan ve konularında yazılan bilimsel yazıları kabul edip yayımlayan bir yayın organıdır. Bu cümleden olarak, 2018/2 Aralık sayımızda da Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçeleri ile ilgili dil, edebiyat ve karşılaştırmalı edebiyat gibi alanlarda yazılmış makaleler bulunmaktadır.

Türklük bilimi yolculuğunda “yoldaş” olduğumuz TÜRK LAD ekibi, üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmenin gönül huzuru içindedir. Bu mutluluk elbette özverili çalışmaların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, TÜRK LAD'ı zamanında ve en iyi şekilde yayınlamak için çabalayan değerli çalışma arkadaşlarıma; zamanlarından fedakârlık ederek makalelerimizi dikkatle inceleyip değerlendiren kıymetli hakemlerimize ve Türkiye'deki bilimsel dergi yayıncılığına, özel olarak da dergimize yaptıkları teknik katkı ve yol gösterici yaklaşımları dolayısıyla DergiPark'a gönülden teşekkür ederim.

Yeni sayımızda, yeni ve daha güzel günlerde buluşmak dileğiyle...

Editör



KREŞİN TATAR AĞIZLARININ ÖZELLİKLERİ

Ercan ALKAYA - Zoya KİRİLLOVA***

Özet

Makalede Tatar halkının özel bir grubunu teşkil eden Kreşin Tatar ağızlarının özellikleri ele alınmıştır. Kreşin Tatarlarını yaşadıkları bölgelere, ağız özelliklerine dayanarak beş gruba ayırmaktadırlar. Makalede bu grupların her birine kısaca değinilmiş, Tatar edebî dili ve Tatar Türkçesinin diğer ağızlarıyla ortak ve farklı tarafları gösterilmiştir. Bilhassa asıl fonetik özelliklerden ses denklikleri, benzeşme, aykırılışma, ses türemesi ve ses düşmesi, arkaik Türkçe fonetik özelliklerin korunması gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Kreşin Tatarlarının ayırıcı söz varlığı özellikleri ise bilhassa Hristiyanlık yoluyla giren inançla ilgili adlandırmalarda, maddi ve manevi kültüre ait kelimelerde açıkça görünmektedir. Aynı zamanda şimdiki Tatar edebî dilinde kullanılmayan Eski Türkçe kelimelerin korunması; Arap, Fars, Rus, Çuvaş, Udmurt ve Mari dillerinden alıntılanan kelimeler de dikkate değerdir. Çalışmada Kreşin Tatar ağızlarındaki Tatar edebî dili, Orta (Kazan) ve Batı (Mişer) diyalektleri ile büyük ölçüde ortaklık taşıyan dil bilgisel özelliklere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kreşin Tatarları, ağızlar, ağız özellikleri, Tatar edebî dili, Eski Türkçe.

CHARACTERISTICS OF CHRISTIAN TATAR (KRYASHENS) DIALECTS

Abstract

This study elaborates the characteristics of the dialect of Christian Tatars, a special group of Tatar people. Christian Tatars are classified under five categories regarding the language features and the regions they live. In this study, each of these groups are mentioned briefly. In addition, common and different linguistic features of Christian Tatar dialects with standart language and other Tatar dialects are presented. Especially, phonetic features such as sound correspondences, paromasis, dissimilation, epenthesis and elision, preserving the arkaik Turkish phonetic characteristics are emphasized. The characteristic vocabularies are clearly seen in religious-related onomathesias acquired through Christianity, tangible and intangible cultural words. Besides, the preserved archaic Turkish words and Persian, Russian, Chuvash, Udmurtian, Mari origin loan words are also significant. In this study, the common morphological aspects of Christian Tatar dialect with Tatar standart language and Middle (Kazan), Western (Misher) dialects are also mentioned.

Key Words: Christian Tatars, dialects, dialects features, Tatar standart language, Old Turkic.

Büyük çoğunluğu Tataristan Cumhuriyetinde bulunan Kreşin Tatarları, yaşadıkları bölgelere ve ağız özelliklerine göre beş gruba ayrılırlar: Kazan ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Tav Yağı (Dağ bölgesi) Kreşinleri, Çistay Kreşinleri ve Nogaybek Kreşinleri. Coğrafi olarak da yaşadıkları yerler Tataristan, Başkurdistan, Udmurtistan cumhuriyetleri ile

*Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-mail: ealkaya16@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

**Doç. Dr., Kazan (İdil Boyu) Federal Üniversitesi, Filoloji ve Kültürler Arası Etkileşimler Enstitüsü, TATARİSTAN-RUSYA, e-mail: zkirillova@yandex.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2486-9320>

Samara, Kirov ve Çilebi eyaletleridir. Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri ve Nogaybek Kreşinleri ağız özellikleri bakımından Tatar Türkçesinin Kazan (Orta) grubu ağızları içinde, Tav Yagı (Dağ bölgesi) Kreşinleri ile Çistay Kreşinleri ise Mişer (Batı) grubu ağızları içinde yer almaktadırlar (Bayazitova, 1997: 7-23; İstoriya, 2017: 744; Alkaya-Kirillova, 2018: 51).

Kazan Ardı grubuna Tataristan'ın kuzeybatı rayonlarında ve Kirov vilayetinde yaşayan Kreşin Tatarları girmektedir. Bu grup daha eski olarak kabul edilir ve çok sayıda bilgine göre çok önceden beri bu bölgede yaşayan halkı oluşturur. Etnik içeriği bakımından bunları iki bölüme ayırmak mümkündür. Türk kökenliler ve Fin-Ugor kökenliler (İsxakov, 1994: 26; Bayazitova, 1997: 7-8).

Tüben Kama veya Alabuga grubuna Tataristan'ın doğu rayonlarında, komşu Başkurdistan ve Udmurtistan cumhuriyetlerinde yaşayan Kreşin Tatarları girer. Bilim adamlarına göre bu grubun oluşumunda Nogaylar, Ugorlar, Tatarlaşan Udmurt ve Mariler dahildir. Başkurdistan'daki Kreşinler ise Rus, Çuvaş, Mari, Mordvin ve Udmurt köyleriyle bir arada yaşar, bazı köyleri Tatarca konuşmasına rağmen Hristiyan olan Mari ve Çuvaşlardan dönmüştür (İsxakov, 1994: 27-28). Bunlar, elbette konuşma, örf âdet ve giyim kuşam bakımından da farklı özelliklere sahiptir.

Kreşin Tatarlarının üçüncü grubuna Çilebi vilayetinde yaşayan Nogaybekler girer. Onlar da etnik oluşumları bakımından çeşitli aşamalara sahip olmakla biraz farklılık göstermektedir. Pek çok kaynağa göre bu grubun esasını Kazan Ardı Tatarları ve Nogaylar teşkil eder, yine bunlara Mecusî Fin-Ugor ve Orta Asya'dan gelen halklar da katılmıştır (İsxakov, 1994: 28; Bayazitova, 1997: 18). Nogaybekler uzun asırlar boyunca kazak askeri olarak görev yapmışlar ve diğer Tatarlardan farklı yaşamışlardır. Neticede özel bir grup haline gelmişlerdir.

Kreşinlerin dördüncü grubu Tav Yagı veya Melki Kreşinleridir. Tataristan'ın Çuvaşistan ile sınırdaş olan rayonlarında yaşamaktadırlar. Bu grubun oluşumunda Çuvaşların da katkısı vardır. N. Borobyev'e göre bu Kreşinler, Tatar ve Çuvaşlar için ortak olan genel Bulgar kökeninden bu iki etnos daha ayrılmadan şekillenmişlerdir. Maddi kültür ve ağız özelliklerinde Çuvaşlar ve Mişerler ile de ortaklıkları fazlaca bulunmaktadır (Tatarı, 2001: 21-22).

Kreşinlerin son grubu Çistay Kreşinleridir. Tataristan'ın merkez, güney ve güneydoğu rayonları ile Samara vilayetinde yaşamaktadırlar. Bu grup, Hristiyanlığı kabul eden Mişerlerden meydana gelmiştir, bundan dolayı onlara Mişer Kreşinleri de denmektedir. Aynı zamanda bazı köylerin Çuvaşlar ile karışık olduğunu, grubun oluşumunda Kama nehrinin sağ tarafında yaşayan Kreşinlerin de katkısının bulunduğunu söylemek gerekir.

Kreşinlerin büyük bölümü İslam dininden Hristiyanlığa geçen Tatarlardan oluşur. Geriye kalanları ise Tatarlaşan Fin-Ugor halklarından ve Çuvaşlardan gelmiş veya bu halkların güçlü etkisinde kalmıştır (Kirillova, 2015b: 727). Bu görüş, Kreşin ağızlarının ağız özellikleriyle de örtüşmektedir.

Kreşin ağızları ses bakımından Tatar yazı dilinden ayrılmaz. Asıl fonetik özellikleri ise bazı seslerin farklı söylenişi, ses denklikleri, benzeşme, aykırılışma, ses düşmesi, arkaik özelliklerin korunması gibi özelliklerdir. Bunların bazılarını şöyle gösterebiliriz.

Kreşin ağızlarında /a/ sesi üç çeşittir: Dudaksıllaşmayan, dudaksıllaşan ve kuvvetlice dudaksıllaşan. Açık, dudaksıllaşmayan /a/ sesi Tatar Türkçesinin Mişer diyalekti ile ortaklık gösteren Çistay ve Tav Yagı Kreşinlerinde, bunun dışında Nogaybeklerde ve Kazan Ardı'nın bazı yerleşim birimlerinde görülür (Bayazitova, 1997: 24). Kreşinlerin geriye kalan gruplarında, Tatar yazı dilindeki gibi dudaksıllaşan /â/ sesi kullanılır. Sadece, Kazan Ardı grubunun Mişe ve Pakşin yerleşim birimlerinde çok güçlü dudaksıllaşan /a/ görülür.

Yalnızca alıntı kelimelerde bulunan /h/ sesi Kreşin ağızlarında hiç kullanılmaz. Kelime başında düşer: er “her”, awa “hava”. Kelime içinde ya kullanılmaz ya da /g/ sesine dönüşür: şeer “şehir”, bege “paha”, cigaz “cihaz” (Bayazitova, 1997: 35).

Arapça alıntılardaki “ayın” sesi sıklıkla düşer: ayıp (<ayb) “ayıp”, saat/seet (<sā‘at) “saat”, ümür (<‘umr) “ömür” (Bayazitova, 1997: 40).

Akıcı /l/ sesinin düşmesi Kıpçak Türk lehçelerine has bir özelliktir. N. K. Dmitriyev tarafından eski eski bir ses özelliği olarak değerlendirilen bu durum, ağızların tamamında görülmektedir (Dmitriyev, 1955: 279; Bayazitova, 1986: 69; Bayazitova, 1997: 40). Mesela: busa (<bolsa) “olsa”, aysa (<alaysa) “öyleyse”, itse (<iltse) “götürse”, nişep (<nişlep) “ne yapıp”, ütür- (<öltür-) “öldür-”, tutır- (<toltur-) “doldur-”, kitür- (<keltür-) “getir-”, bugan (<bol-ğan) “varmış, olmuş”, küme’ (külmek<könlek) “gömlek, elbise”, kigèn (<kel-) “gelen”, bumıys (<bulmıys<bol-ma-y-ası) “olmayası, olmayacak” vb. (Alkaya-Kirillova, 2018: 325).

/k/, /g/ ünsüzleri Kreşin ağızlarında ön damak ve art damak olmak üzere iki şekilde kullanılır. Art damakta kullanım Çistay ve Tav Yağı Kreşin ağızlarında oldukça yaygındır. Bu ağızlarda yine /ç/ sesi yerine yarı kapantılı /tç/ kullanılır. /y/ ünsüzü Mişer ağızlarında olduğu gibi düşer. Mesela: kime (<köyme) “kayık, sandal”, kıyaş (<koyaş) “güneş”, ü (<öy) “ev”. öy “ev” kelimesindeki /y/ düşmesi sadece Mişer diyalektinde değil, Sibiryaya Tatar diyalektinde (Tumaşeva, 1961: 58), Orta diyalekte bu bağlamda Nogaybek ve Bakalı Kreşinlerinde de görülür.

Kreşin ağızlarında **-ıw/-ıw, -ıy** ses grupları oldukça yaygındır: ukıw “okuma”, sıw “su”, kitıw “gitme”; nıy “ne”, tılıy “diliyor” vb. N. A. Baskakov’a göre **-ıw/-ıw** ses grubu tarihî bakımdan eski Türkçe **-og, -ug, -ıg, -ıg, -gı** eklerinden gelmektedir (Baskakov, 1952: 416).

İncelenen ağızlarda ses denklikleri oldukça fazladır. Bunlardan bazılarını şu şekilde gösterebiliriz:

- **y~c:** cöz-yöz “yüz”, cözök-yözök “yüzük”, çeşil-yeşil “yeşil”, cemni-yemli “güzel, hoş”¹.
- **x~k:** kalık-xalık “halk”, keber-xeber “haber”, kakına-xakına “hakkına”, comak-ocmax “cennet”.
- **f~p:** kırıpk-kırık “kiprik”, kelemper-kanefer “karanfil”, pirişte-ferište “melek”.
- **b~m:** mende-bende “kul”, korman-korban “kurban”, madiyan-badyan “anason ekininin bir çeşidi”, metnek-bötnek “nane”.

Kreşin Tatarlarının söz varlığı özellikleri Hristiyanlıkla giren gelenek adlandırmalarında, maddi ve manevi kültüre ait kelimelerde açıkça görülmektedir (Bayazitova, 1997: 82). Aynı zamanda şimdiki Tatar Türkçesinde kullanılmayan Eski Türkçe kelimelerin korunmasıyla birlikte Rusça, Çuvaşça, Udmurtça vd. dillerden gelen alıntılar da dikkate değerdir.

Kreşin Tatarlarının her ağızında Türkçe asıllı kelimeler çoğunluğu oluşturmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki; belirli ölçülerde Müslüman Tatarlardan farklılık gösteren ve yaşamlarından kaynaklı olarak Kreşin (Hristiyan) Tatarlarının ağızlarında Tatar edebî dili ile ortak olan kelimeler dışında yazılı eserlerde yer alan ve günümüz Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmakta olan kelimeler de korunmuştur. Mesela: aru “arı, temiz; mübarek”, ardaklı “hürmetli”, küz “köz”, piçü/pıçu “biç-” vb. (Kirillova, 2015a: 66-67).

Bilim adamların belirttiğine göre, Kreşin ağızlarında arkaik unsurlar korunmuştur. Sadece, Kreşin ağızlarına has olan leksik katman ayrıca önemlidir (Bayazitova, 1986: 10). Bu katmana akrabalık adları: ak biyim “annenin babası”, piçkeçem “görümce”, cırak babay “annenin babası” (Genellikle annenin akrabalarını bildiren adlar cırak “uzak” kelimesi ile ifade

¹ Tatar ağızlarındaki ön ses y~c için bk. Ercan Alkaya, “Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c- Sesi Üzerine”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 1, s. 1, 2017, s. 24-38.

edilir) vb. Giyim kuşam ve süslenme adları: melençik “başlık altına giyilen bone”, çiğçeçe “şakak hizasına pullar dizilmiş baş giyimi”, süreke “kadın başlığı, melençik ve çiğçeçenin üzerine takılır”, kalta “iç etek”, tögerek cawlık “iki katlı nakışlanmış, pul ve simlerle bezenmiş baş giyimi”, kesite/kesile, mytumar/mytomar “üç dört kat pul dizilip yapılmış, bir omuzdan diğer koltuk altına giyilen işlenmiş geniş şerit” vb. girer.

Kreşin Tatar ağızlarında Hristiyan dini geleneklerine ait alıntılar da gayet geniş yer tutar. Meselâ: rojdestvo-raštua/raštıva (Noel bayramı), pasxa-paskı (Paskalya), petrov den-pitraw/pitraw (Petr günü, 12 Temmuz), ilin (den)- ilcin (kön) (İlya günü, 2 Ağustos), pop-pup (papaz), pominki-puminka (anma töreni), vençat-minçet (kilisede nikâhlanma) vb.

Taw Yağı veya Melki Kreşinlerinde Çuvaşçadan gelen alıntılar da görülür: tundi kın (pazartesi), utlari kın (salı), cıkres (ikiz), çaplı (iyi, güzel) vb. (Kirillova, 2015a: 68-69). Melki Kreşinlerinin giyim kuşamları ve süs eşyaları Çuvaşlarınki ile benzerdir ama bunların adları Çuvaşçadan alınmamıştır. Bu kelimeler Türkçe kökenli kabul edilir ve çeşitli dillerde kullanılmaktadır: takıya (parlak taş ve pullarla süslü kadın başlığı, fes), tastar (beyaz keten dokumadan işlenip yapılmış başörtüsü), tastar cawlığı (tastar başörtüsü), ak kalpak (ak kalpak, şapka), kaşpaw (Eskiden kadınların giydiği pullarla süslü yuvarlak börk) vb. (Möxemedova, 2005: 15-16, 19, 25-26).

Kreşin ağızlarında Tatar yazı dili, Orta diyalekt ve Mişer diyalektiyle oldukça fazla ortaklık gösteren dil bilgisel özellikler de bulunmaktadır: Şekil bilgisel özellikler öncelikle fiillerde görülür. Bilhassa, Kreşin ağızları emir çekiminin ikinci teklik şahsında eski -gın/-gın, -ıñ/-iñ (bargın/barıñ “git”); zarf-fiilin -gaçın/-geçin, -gıncı/-gıncı (kilgeçin “gelince”, kilgıncı “gelinceye kadar”), isim-fiilin -ma/-me, -maga/-mege, -mallı/-melli ekleri (alma/almaga “alma, almak”, cırlamalı “türkü söylemek”), sıfat-fiilin diğer Türk lehçelerinde de (mesela Türkiye, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Kırım Tatar, Çuvaş vd.) kullanılan -malı/-meli şeklini (Gadjıyeva, 1975: 146) koruması bakımından dikkati çeker.

Şimdiki zaman çekiminin birinci şahıs ekleri -ıyım/-iyim, -ıyık/-iyik ekleriyle yapılır: cırlıyım “türkü söylüyorum”, işliyik “çalışıyoruz”. Birçok Türk lehçesinde kullanılan bu şekil arkaik bir kullanım olarak kabul edilir. Bazı ağızlarda şimdiki zaman birinci şahıs eki -mın/-mın şeklinde, yani kısaltılmamış olarak kullanılır (Bayazitova, 1997: 55): bilemen (Ed. bilem) “biliyorum”, kilemın (ed. kilem) “geliyorum”. Şimdiki zamanın üçüncü şahıs eki -dır/-dir günümüzde kısaltılmış olsa da, halk türkülleri ve halk edebiyatı eserlerinde korunmuştur: Sıwda balık cözedir le, sıw salkının sizedir, ay, sizedir. Awlıbızda bir matur bar, üzegimni özedir, ay, özedir. “Suda balık yüzüyor hey, suyun serinliğini seziyor, hey, seziyor. Köyümüzde bir güzel var, yüreğimi parçalıyor, hey, parçalıyor”.

Kreşin ağızlarında yine hâl eklerinin eski şekillerine de rastlanır. Mesela, iyelik eki almış isimlerde yönelme hâl eki -ña/-ne, -ñar/-ner, -ngar/-nger şeklindedir: tığışne “diğerine”, barısıñar “hepsine”, kucanıknğar “ev sahibininkine” vb. Tüben Kama ve Nogaybek Kreşinlerinde yönelme hâl ekinin tamamen düşmesi de söz konusudur: Bakalı bardılar “Bakalı’ya gittiler”. Yönelme hâli ekinin kullanılmaması Nogay, Başkurt Türkçesi ağızlarında ve Eski Türkçede (Kondrat’jev, 1970: 11) görülmektedir.

1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki almış isimler -nı/-nı belirtme hâl ekini alır ama Çıstay ağızında ve Tüben Kama’nın Zey Kreşinleri ağızında Oğuzcadaki -ı/-i eki kullanılır: bağıtımı “bahtımı”, cawlığıñı “başörtünü” vb. Bu şekil de yine arkaik olarak kabul edilir (Bayazitova, 1997: 45-46). Ayrılma hâl eki olarak Kreşin Tatar ağızlarında -dAn, -tAn ekleri kullanılır, sadece türküllerde eski -dıyn/-din, -tıyn/-tin şekilleri korunmuştur: uramdıyn uzıp bara, kaşındin küzi kara, kırıpğındin göller tama, kürsem cöregim cana “Sokaktan geçip gidiyor, gözü kaşından karadır; Kırıpğınden güller damlıyor, görsem yüreğim yanıyor”.

Sonuç olarak Tatar halkının özel bir grubunu oluşturan ve çeşitli bölgelerde dağınık olarak yaşayan Kreşinler, ağız özellikleri bakımından da, gelenek göreneklere bakımından da

ilgi çekici özellikler arz etmektedirler. Kreşin ağızlarında asıl fonetik özelliklerden bazı seslerin farklı söylenişi, çok sayıda ses denklikleri, seslerin düşmesi vb. gibi hususlara rastlanmaktadır. Eski Türkçe şekillerin korunduğunu gösteren dil bilimsel özelliklerin çoğu hâl eklerine ve fiil şekillerine aittir. Kreşin Tatarlarının söz varlığı özellikleri ise örf âdet, gelenek, bayram, akrabalık, giyim kuşam vb. adlandırmalarda görünmekte, aynı zamanda şimdiki Tatar yazı dilinde kullanılmayan Eski Türkçeye has kelimelerin korunması, çeşitli dillerden alınan kelimeler de dikkate değerdir.

Kaynakça

ALKAYA, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y-/c- Sesi Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, C. 1, s. 1, 2017, s. 24-38.

ALKAYA, E. ve KİRİLLOVA, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. İstanbul: Kesit Yay.

BASKAKOV, N. A. (1952). *Karakalpakskiy Yazık. Çast' 2. Fonetika i Morfologiya*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

BAYAZİTOVA, F. S. (1997). *Kireşinner. Tıl Üzınçelikleri hem Yola İcatı*. Kazan: Matbugat Yortı Neşriyatı.

BAYAZİTOVA, F.S. (1986). *Govori Tatar-Kryaşen v Sravnitel'nom Osveşçenii*. Moskva: Nauka.

DMİTRİYEV, N. K. (1955). Soglasnyı S i Z v Türskix Yazıkax: *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Türskix Yazıkov*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

GADJİYEVA, N. Z. (1975). *Problemi Türskoy Areal'noy Lingvistiki: Sredneaziyatskiy Areal*. Moskva: İnstitut Yazıkoznaniya AN SSSR.

İstoriya i Kultura Tatar-Kryaşen (XVI-XX vv.): Kollektivnaya Monografiya (2017). Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.

İSXAKOV, D. M. (1994). Kireşinner. Tarixi-Etnografik oçerk, *İdil*. Kazan. S. 6, s. 23-31.

KİRİLLOVA, Z. (2015a). Kreşin Tatarları Ağızlarında Türkçe Asıllı ve Alıntı Kelimeler: *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2015, s. 64-70.

KİRİLLOVA, Z. (2015b). Kreşin Tatarlarının Etnik Kökenleri: *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri /Fırat Üniversitesi (Elazığ, 16-18 Ekim, 2014)*. I. Cilt. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

KONDRAT'YEV, V. G. (1970). *Oçerk Grammatiki Drevnetürskogo Yazıkı*. Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.

MÖXEMEDOVA, R. G. (2005). *Kireşin Tatarları Kiyimı*. Kazan: Slovo.

Tatarı [Monografiya: İsxakov D.M., Ramazanova D. B. vb.] (2001). Moskva: Nauka.

TUMAŞEVA, D. G. (1961). *Könbatış Sibır Tatarları Tili: Grammatik Oçerk Hem Süzlük*. Kazan: Kazan Üniversitesi Neşriyatı.



ÇAĞDAŞ KAZAN TATAR EDEBİYATINDA II. DÜNYA SAVAŞI OLAYLARINA YENİ BİR BAKIŞ ÜZERİNE

(Mirgaziyan Yunus'un *Şemdellerde Gëne Utlar Yana* (Ancak Şamdanlarda Alev Var) Uzun Hikâyesi Örneğinde)

Ramilya YARULLİNA YILDIRIM*

Özet

XX. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle altmışıncı yıllardan itibaren, toplumda meydana gelen sosyal ve manevi değişimler sonucunda, Tatar edebiyatının tematik alanı genişlemiştir. Geçmişe daha çok eleştirel ve felsefi bakış güçlenmeye, yaşanan olay ve manzaralar çeşitli yönden ve yöntemlerle ele alınmaya başlamıştır. Yıllar ilerledikçe tarihi geçmişteki kanlı izi unutulmayan, daha geriye gittikçe yeniden değerlendirilen olaylardan biri, yirmi milyon insanın ömrünü alan II. Dünya Savaşıdır (1941-1945). Bütün Sovyet edebiyatında olduğu gibi, bu zaman dilimi Tatar edebiyatında da toplumu savaşa davet eden, düşmana karşı nefret oluşturan, Sovyet askerinin kahramanlığını ve cephe dışında çalışanların fedakârlığını yücelten çeşitli türde şiir, hikâye ve dram eserleri yazılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası diye adlandırılan 1945-1960'lı yıllar edebiyatında da bu konu önemli sayılarak, daha çok roman türünde Sovyet insanının kahramanlığını övgüyle dile getiren eserlerin yazılması bir zaruret olmuştur.

Fakat millî kimlik üzerinde düşünmeye ve insanlık değerlerine önem vermeye başlayan son dönem yazarları, savaşın sebep-sonuç ilişkilerini başka boyuttan değerlendirmektedirler. Araştırmanın Giriş kısmında, Çağdaş Tatar edebiyatı eserleri örneğinde, savaş olgusuna olan yeni yaklaşım gözlem yöntemiyle özetlenecektir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Sovyetler Birliğinde yaşanan Çeçen ve Afgan Savaşlarını konu alan eserlere değinilecek ve yazarların savaş olaylarına, iktidar, millet ve birey konularına bakışı üzerinde kısaca durulacaktır. Ana kısmında, Mirgaziyan Yunus'un *Şemdellerde Gëne Utlar Yana* (Ancak Şamdanlarda Alev Var, 1979) uzun hikâyesi yorumlanarak, eserde ideoloji ve toplum, yaşam, savaş, ölüm üçgenine felsefi bakış, şahıs ve millet dramatizemi, millî değerler, estetik kategoriler gibi konular ele alınacaktır. Yazarın; savaşı felsefi açıdan değerlendirirken, Sovyetler Birliğinde yaşam sürdüren Tatar, Kırım ve Yakut Türklerinin kaderinin dünü ve bugününü cesur bir şekilde dile getirmesi, eserin diğer önemli tarafıdır. Sonuçta; M. Yunus hikâyesinin savaş konusunu işleyen diğer çağdaş yazarlara etkisi hakkında bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tatar Edebiyatı, II. Dünya Savaşı, Mirgaziyan Yunus, Millî Değerler.

ON A NEW PERSPECTIVE FOR THE SECOND WORLD WAR IN MODERN KAZAN TATAR LITERATURE

(In the example of a long story by Mirgaziyan Yunus, titled *Şemdellerde Gëne Utlar Yana*
(Fires Burn only in Candelabra))

Abstract

From the second half of the twentieth century, especially from the sixties, the thematic area of Tatar literature has expanded as a result of the social and spiritual changes that took place in the Tatar society. A more critical and philosophical view of the past has been

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Malatya / TÜRKİYE, el-mek: ramilya.yildirim@inonu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8796-3947>

strengthened, and events and landscapes have been dealt with in various ways and methods. As the years progress, one of the unforgettable, ever increasingly reevaluated bloody events of the past is the Second World War (1941-1945), which took the lives of 20 million people. As in all Soviet literature, Tatar literature in this period also presented various kinds of literary works that invite society to war, create hatred against the enemy, and celebrate and elevate the heroism of Soviet troops and the sacrifices of those who work outside the front.

But the recent period writers who have begun to think about national identity and attach importance to human values, evaluate cause-and-effect relations of the war from another perspective. The new approach to the phenomenon of war addressed in the examples of Contemporary Tatar literature, will be summarized in the introduction part of the presentation through observational method. In the main part, the long story of *Şemdellerde Gëne Utlar Yana* (Fires Burn only in Candelabra) (1979) by Mirgaziyan Yunus will be interpreted, and the concepts of ideology and society, philosophical view on life-war-death triangle, person and nation dramatization, national values and aesthetic categories in the literary work in question will be evaluated. After all; the influence of the story of M. Yunus on other contemporary writers who work on the subject of war will be discussed.

Key Words: Tatar Literature, Second World War, Mirgaziyan Yunus, National Values.

Giriş

Yıllar ilerledikçe geçmiş tarihteki kanlı izleri unutulmayan, daha geriye gittikçe yeniden değerlendirilen olaylardan biri, yirmi milyon insanın ömrünü alan II. Dünya Savaşıdır (1941-1945). Bütün Sovyet edebiyatında olduğu gibi, bu zaman dilimi Tatar edebiyatında da toplumu savaşa davet eden, düşmana karşı nefret oluşturan, Sovyet askerinin kahramanlığını ve cephe dışında çalışanların fedakârlığını yücelten çeşitli türde şiir, hikâye ve dram eserleri sunulmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası diye adlandırılan 1945-1960'lı yıllar edebiyatında da bu konu önemli sayılarak, daha çok roman türünde Sovyet insanının kahramanlığını övgüyle dile getiren eserlerin yazılması bir zaruret olmuştur.

XX. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle altmışıncı yıllardan itibaren toplumda meydana gelen sosyal ve manevi değişimler sonucunda, geçmişe daha çok eleştirel ve felsefi bakış güçlenmeye, yaşanan olay ve manzaralar çeşitli yönden ve yöntemlerle ele alınmaya başlamıştır. Millî kimlik üzerinde düşünmeye ve insanlık değerlerine önem vermeye başlayan son dönem yazarları, tarihî olayın karmaşık sebeplerini, savaş yıllarının felaketini ve halk ruhunun yüceliğini başka boyuttan değerlendirmeye başladılar. Örneğin; *Ayaz Gıylecev* (1928-2002) savaş sona erip otuz yıla yakın zaman geçtikten sonra yazılan *Yazgı Kervannar* (*Bahar Kervanları*, 1978) adlı öyküsünde, çok zor koşullarda zafer için kendilerini feda eden sıradan insanların o yıllardaki yaşam felsefesi ve daha çok gönül zenginliklerini, ahlaki güzelliklerini ayrı bir lirizmle tasvir etmiştir. Mirgaziyan Yunus ise "*Şemdellerde Gëne Utlar Yana*" (*Ancak Şamdanlarda Alev Var*, 1979) adlı kıssasıyla savaşların insanlık hayatındaki kanlı izlerini felsefi ve eleştirel bakışla değerlendirmesiyle öncülük yapmıştır. Adı geçen eser, sadece savaş ideolojisini değil, devlet ideolojisinin toplum ve milletler üzerinde yürüttüğü siyasetini de açıkça göz önüne sergilemiştir.

Mirgaziyan Yunus'un *Ancak Şamdanlarda Alev Var* Eserinde II. Dünya Savaşı Temelinde İdeoloji, Yaşam ve Millî Değerler Üzerinde Düşünceler

Mirgaziyan Yunus'un (1927-2012) edebiyat dünyasına girmesi çok zor şartlarda elde etmiş olduğu hayat tecrübesinden sonra başlamıştır. Yazar, 1944 yılında askere alınmış, Hava Harp Okulu'nda eğitim aldıktan sonra, nişancı telsizci olarak bombardıman uçağında görev almıştır. 1950 yılında Harkov Hava Harp Akademisi'nden mezun olmuş ve hava filusunda bağlantı müdürü olarak görev yürütmüştür. Sağlık durumundan dolayı, 1955 yılında askerlikten ayrılmış ve Lomonosov Moskova devlet üniversitesi Filoloji fakültesinde eğitime başlamış ve

1961 yılında eğitimini tamamlamıştır. Bundan sonraki hayatını okyanusun enginliklerini keşfetmeye, yani gemi kaptanlığına adanmıştır. Dünyanın farklı kıtaları ve kültürleriyle tanışan, çok zengin hayat tecrübesi toplayan yazar, edebiyat alanında altmışıncı yıllarda tanınmaya başlar. Tatar edebiyatına muhacirler kaderi, denizciler hayatı, deniz romantizmi, yabancı ülkelerde hayat sürdüren milletlerin yaşam tarzı gibi değişik konuları kaleme alan eserler kazandırır. “... Her eserini millî düşünceyle yoğurarak, genç kuşağın gönül dünyasını millî duygularla zenginleştirmeyi başarır” (Çetin, 2018:753).

Çok sayıdaki hikâye ve romanları arasında onun *Ancak Şamdanlarda Alev Var* kıssasının ayrı bir yeri vardır. Diğer eserlerinde daha çok yabancı ülkelerde gördüklerini ve Tatar okuru için ilginç gelen hayat materyalini yansıtan yazar, bu uzun hikâyesinde savaş etkisinde ortaya çıkan felsefi düşüncelerini millî duygularla yoğurarak aktarır. Eserde yaşam ve ölüm, adalet ve cesaret gibi klasik edebiyata ait konular, savaş koşullarında başka açıdan değerlendirir. Edebiyat uzmanları tarafından bu uzun hikâye Tatar edebiyatında “*savaş konusunu yansıtan en güçlü eserlerden biri*” (Minnullin, 1994:329) olarak nitelendirilir. Ünlü yazar ve eleştirmen Muhammet Mehdiyev bu eser hakkındaki düşüncelerini “*Son yirmi beş yıl içinde Tatar sanatçılarının eserlerini okurken hiçbirinden böyle etkilenmemiş ve içten ağlamamışım*” (Mehdiyev, 1977:149), diyerek ifade eder.

M. Yunus *Ancak Şamdanlarda Alev Var* adlı uzun hikâyesini İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde şehit düşen silah arkadaşı üsteğmen Selehov'un ruhuna ithaf etmiştir. Yazar bu olaydan çok etkilenmiştir. Zira adı geçen eserin temelinde, savaşın son günlerinde ana kahraman üsteğmen Seyrin Selehov ekibinin riskli göreve gönderilmesi ve onu başarırken üç mürettebatlı uçağın ölümle burun buruna gelme olayı anlatılmaktadır. M. Yunus kahramanını ayrı bir sevgiyle tasvir eder. Eserden anlaşıldığına göre, Seyrin Selehov ve onun ekibi düşman üzerine gerçekleştiren uçuşları ve başarısı açısından kendi birliğinde öne çıkmıştır. O, iki yıl yedi ay hizmet süresinde 136 sorti uçuş yapar ve Almanların en önemli stratejik hedeflerini yok eder. Üsteğmen Selehov, komutanları ve alt rütbedeki arkadaşları arasında saygı ve güven kazanan, gazilik unvanı ile ödüllendirilen bir kahramandır.

Öykünün kompozisyonu eski destanlar, manzumeler geleneğine göre kurulmuş: Kahramanların ismiyle adlandırılan kıssalardan ve son bölümden oluşur. Hikâyede üç savaşçı kahramanın hayatı, hayal ve düşünceleri aracılığıyla Kazan Tatarları, Kırım Tatarları ve Yakut Türklerinin tarihi ve yaşam tarzları ele alır. Geriye dönüş tekniği kullanılarak, önce eserin esas kahramanı olan Selehov'un çocukluk çağı, hangi ailede büyüdüğü, eğitimi ve dünya görüşü yansıtılır. Yakında savaşın biteceği ve özlediği köyüne döneceği hissine kapılan Selehov'un düşünceleri maziye gider. Çocukluğu, bir birine sevgi ve saygıyla davranan anne ve babası, annesinin özenle hazırladığı yemekleri, özellikle kurutulmuş kaz etinin tadı, köyünün doğası, sevgilisi Raziye ve onlarla kavuşma hayalleri sık sık zihninde canlanır. Örneğin; “*Selehov'un doğduğu köyde kadınlar bahar aylarında et kurutmaya, kendir yıkamaya başlar. Akşamları hüznümlü akordeon sesi yankılar. ... Sonbaharda akordeonun sesi tamamen farklı olur. Sonbahar hüznünde gizli kanaatkârlık, nehir boylarında, avlak evlere (büyüklerin evde olmadığı zaman gençlerin düzenlediği eğlenceli akşam oturmaları) toplanıp eğlenmeye davet, askere gitmeden oynamaya çağrı sesi gibi algılanır. Selehov'un köyünde akordeon sesi eşliğinde aşk duygusunun sıcak nefesi, gençlik döneminin üzülecek derecede kısalığı ve hayatın zorluğu olarak yankılandı*” (Yunus, 2005:119).

Yazar Tatar köylerindeki geleneklerin insanın millî kimliğin oluşmasında önemini vurgular ve her kahramanın millî kimliğini açmaya önem verir. Selehov'un düşünceleriyle Kıpçak Türklerinin tarihi, savaşlarda kahramanlık ve cesareti gururla dile getirilir. Arkadaşı Yalçinskiy'in ifadesine göre, Selehov'da “*savaşın en zor koşullarında bile kendisini kaybetmeme özelliği vardır. Bu özellik, belki de Atillalar döneminden, Altın Ordunun yürüttüğü savaşlarda toplanan tecrübenin milletin kanında gizlenip kalmasındandır? Bizim komutanda bu özellik oldukça fazladır. O, onu gözleyen herkesin dikkatini çeker*” (Yunus, 2005:136).

Yazar, aynı zamanda Tatar insanını saran korku ve utangaçlık gibi sıfatların, Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonraki baskıların etkisi sonucu bu millete yerleştiğini de düşünür. Mevcut fikirlerini Selehov'un edebî maskesi altında söyler: *“Neden korkuyoruz biz Tatar olmaktan? Belki bu korku da değildir, sadece onlara uyum sağlamak için çaba sarf etmektir. Selehov birkaç kez denemiştir. Bizler, Rusların karşısında nedense millî doğallığımızı koruyamıyoruz. Onların yanında bizim her hareketimiz ve amcamızın onlara (yani Rusların) hoş gelsin diye yapılır. Pek çok zaman kendi çıkarlarımıza aykırı, bazen de millî düşüncemize aykırı yapılır”* (Yunus, 2005:122).

M. Yunus, kahramanının millî karakteri üzerinde dururken, daha çok Tatarların cesur, kararlı ve şefkatli olduğunu (*“Şefkatli davranmak isteği bizim kanımızda, galiba”* vs.) ifade eder. Selehov'un kahramanlığını büyüdüğü aile yapısına ve toplum özelliklerine bağlar. *“Selehov köyde doğdu ve büyüdü. Eğitime istekli olmak ve asillik onun kanındaydı. Kazan Hanlığı, Ruslar tarafından işgal edilip Tatar aydınlarını kara (cahil) halk arasına soktuktan sonra, devletçilik Tatar köylerine yerleşmişti. Köy hayatında, milleti korumaya yönelik bin bir çeşit gizli yöntemler uygulanıyordu. Şehirlere göç hareketinin başlamasının ardından, eski âdetler yok edilmeye başlayıp, toplumu saran millî düşünceler ailelere yerleşti. Ailede alınan terbiye, soğuk savaş koşullarında bile kaybolmadan Selehov'da korunuyordu”* (Yunus, 2005:135), şeklinde Tatar köylerinin önemini vurgular.

Şahıs ve millet dramatizmi konusu üç kahramanının hayat hikâyesinde yansımış olsa da, daha çok Kırım Tatarları vekili Marsel Yalçinskiy'le ilgili kıssada tüm ayrıntısıyla göz önüne serilir. Şunu da belirtmek lazım; Mirgaziyan Yunus'un *Ancak Şamdanlarda Alev Var* adlı uzun hikâyesi, Tatar edebiyatında Kırım Tatarlarının savaş dönemindeki afetini cesurca dile getiren ilk edebî eserdir. Selehov'un ekibinde olan Marsel Yalçinskiy'nin hayat çizgisi ve düşünceleri aracılığıyla Kırım Türklerinin durumu anlatılır. Çok yakışıklı ve entelektüel olan Marsel Yalçinskiy, eğitilmiş ve aydın bir ailede yetişmiştir. Annesi, tanınmış bir müzisyen olup, Kırım Cumhuriyeti'nin ünlü sanatçısıdır. Babası da Tatarların sanat tarihi üzerinde ciddi çalışmalar yürüten tanınmış bir bilim adamıdır. Kendisi de her alanda yetenekli olan ve Moskova Üniversitesi'nde yönetmenlik bölümünde eğitim alan bir gençtir. Bu gencin gelecekle ilgili hayallerini savaş yılları darmadağın eder. Sadece onun değil, ailesinin ve tüm Kırım Türklerinin kaderi çift taraflı olarak haksızlığa uğrar. Kırım Tatarları üzerinde gerçekleşen soykırım felaketi Yalçinskiy'in canını sıkır, durmadan babasını düşünür, annesini ve kız kardeşlerinin durumu aklından çıkmaz. Hikâyeden anlaşıldığına göre, Kırım toprakları Alman işgalinde kalınca, Marsel'in babası partizanların lideri olarak, onlara karşı savaşıyor. Fakat esir alınır ve Almanlar tarafından meydanda darağacında asılır. *“Profesör Yalçinskiy'in kahramanlığı, onun kahramana yakışır bir şekilde öldüğü hakkında bir tek kelime dahi yazılmamıştır. Zira Kırım Tatarlarından oluşan partizan ekibinin olması, onların kahramanlıkları devlet seviyesinde yürütülen siyaseti inkâr ediyordu”* (Yunus, 2005:133), diye açıklama yapılmıştır. Büyük salonlarda güçlü alkışlar eşliğinde muhteşem konserler veren, çocuklarını güzel bir sevgi içinde yetiştiren anne de, bir gün silahlı Sovyet askerlerinin baskısıyla zorla gemiye bindirilir ve babası ve kızları ile birlikte denizde batırılarak öldürülür.

Vatani, ailesi ve toprağıyla ilgili korkunç rüyalar gören, durmadan sayıklayan Yalçinskiy, kendisini sorgular, hakikati anlamaya, kim olduğunu ve kimin için savaştığını anlamaya çalışır. Yazar, Yalçinskiy'in düşünceleriyle iç içe kendi fikirlerini de sunar: *“Biz düşmanı topraklarımızdan kovduk. Bu günlerde Almanlar tamamen darmadağın edilecektir. Benim vatanımda, yakınlarımla yaşadığı yerde ise, sonradan gelen yabancılar... Babasını Almanların idam etmesini anlayabilir. Marsel'in babası Musa Yalçinskiy, Sovyetler Birliği tarafında düşmana karşı savaşmıştır. Ben kendim, bir millete soykırım uygulayarak sürgüne gönderen o devleti, onun yöneticilerini, Kırım Tatarlarını hayvan vagonlarına doldurup uzaklaştıran canavarları korumak için kan döküyorum. Annemizden hiç haber yok. Yaşıyor mu, yoksa onu da öldürdüler mi? Ey Allah'ım! Var mıdır dünya tarihinde Kırım Tatarları kadar zulüm gören? Var mıdır onlara soykırım yapanlardan daha vahşileri?”* (Yunus, 2005:217).

Yazar, Kırım Tatarlarına yapılan haksızlığı göz önüne sererek, gerçekleri ortaya koyar. Bir milleti toprağından koparan ve parçalayan sisteme, Sovyetlerin yürüttüğü siyasete eleştirilerini yönlendirir.

Selehov'un ekibindeki diğer asker, Yakut Türklerinden olan subay Maksim Maynagaşev'tir. Geyiklere çobanlık yaparak uçsuz bucaksız bozkırda yetişen Maksim, subaylık unvanıyla kibirlenmeyen, iyi kalpli ve zeki savaşçı olarak canlandırılır. Yazar bu kahramanında daha çok doğa ile iç içe yaşayan topluma has özellikleri yansıtmıştır. Örneğin; *"Amerika'daki Kızılderililer, otun ezilmesine göre, patikadan geçen insanın yaşlı mı genç mi, erkek mi, kadın mı, silahlı mı, silahsız mı olup olmadığını net olarak söylerlermiş, diyorlar. Kızılderililere has olan yetenek Maksim'de de vardı. Hava durumunu o birkaç gün önceden söyleyebilir. Günün sadece bulutlu mu veya açık mı olacağını değil, rüzgârın hangi taraftan eseceğini, basınç değişimini, havanın rutubetini, daha pek çok şeyi önceden sezerdi. Bombanın atılması gereken anı da bir iç duyumla hissederdi. Ondan dolayı onun bıraktığı bomba hiç hedef şaşırmamıştır. Hücum pilotları, bombanın atılacağı zamanı çok zor formüller sayesinde hesap ederler. Böyle hesap işlemlerini Maksim'e de öğretmişler. Fakat O, sadece matematik hesaplarla sınırlanmaz, bombayı atarken kendinin avcılıkta topladığı tecrübesini de kullanır. Avcı bir insan olarak, O, rüzgârın yönünü, hızını, yer çekimini, hatta havadaki manyetik dalgalarını da vücuduyla duyumlardı. ... Ekibin emniyeti, hayatta kalması pek çok yönden onun elindeydi. Bundan dolayı Selehov'un ekip arkadaşları kendisiyle gurur duyardı,"* (Yunus, 2005: 132) gibi alıntıda Maksim'deki bu tür yeteneğin ve ustalığın doğadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ve *"doğa ile uyumlu yaşam sürdüren insan ideali"* (Gaynullina, 2005: 16) olarak sunulmaktadır.

Maksim'in hayat hikâyesinde Yakutların yaşadığı coğrafi, yaşam tarzı, "Olonho" gibi ünlü kahramanlık destanı, kam-şamanlık inancı hakkında da bilgiler verilmiştir. Savaşın son günlerinde Maksim de toprağına, geyiklerinin arasına dönmeyi hayal eder, rüyasında onları görür. Petersburg'tan Yakut topraklarına sürülen, yatılı okul müdürü Nikolay Bader'in ifadeleriyle Yakut Türklerine has millî karakter, örf ve adet, iklim gibi millî özelliklere değinirken, ideolojinin toplumlar üzerindeki etkilerini de dile getirir: *"Yakutlar gibi dayanıklı, dürüst halkı ben tanımıyorum. Maalesef, sizin hakkınızda yazmak için Fenomen Kuper gibi birisi bulunmamış. Yakutlar, yeryüzünün en soğuk bölgesinde yaşar. Kış soğğundan ağaçlar yarılr, taşlar ufalanır. Siz ise bu soğuk kış şartlarına dayanıyorsunuz. Yakutlar arasında karamsar insanlara rastlamadım. Böyle sert koşullarda yaşamak, çok güzel örf ve adetler doğurmuştur. Sizin halkınız dürüst, fedakâr ve cömerttir. Ayrıca bir büyük sıfatınızı da beğenir ve severim: Siz ömrünüzün sonuna kadar çocukluk samimiyetinizi koruyabiliyorsunuz. ... Biz size okuma yazmaya öğrettik. Şimdi siz Rusça konuşabiliyorsunuz. Eğitilmiş olmak, cahillikten kurtulmak, pek çok imkânlar sunar... Siz gençler, büyüklerden gelen örf adetleri öğrenemediniz. Onlar sizde yavaş yavaş unutulacak, kaybolacak, israf olacaktır. Bin yıllar devamında her kuşağın didik didik topladığı hazine kaybolacaktır. Örf ve adetlerin kayboluşuna sevinenler de var. Onlar "eskiliğın kökünü kuruttuk", diye sevinirler. Bu doğru değildir. Doğa koşullarında örf ve âdetlerin sadece topluma faydalı olanları hayatta kalır. Gereksiz ve yararı olmayanlar kendiliğinden yok olur. Âdetlerin yenilerinin oluşması için yüzyıl gibi çok bir zamana ihtiyaç vardır. Siz ve sizden sonraki kuşaklar, hayatların gerçek örf ve âdete dönüşmeyen geçici süreli kanun ve kurallara göre düzenleyeceklerdir. O kanun ve kuralları kabul edenler ruhi bir boşlukta kalacaktır. Tehlikeli durumdur o boşlukta yaşamak. ... Yakutlarda kötülüğe karşı savaşma tecrübesi yoktur. Bozukluğa karşı durma bağışıklığı yoktur sizde... Özellikle alkolikliğe karşı durma tecrübesi. Alkoliklik bitirecektir sizi, eğer milliliğınızı ve örf adetlerinizi koruyamazsanız. ..."* (Yunus, 2005:198).

Yazar, Sovyet döneminde "eskilik" diye millî örf, âdetleri ve gelenekleri yok etme siyasetini de ortaya koyar. Yüzyıllar devamında oluşan yaşam kanunlarının devamlılığı, ayinlerin, örf ve adetlerin yaşatılmasına bağlıdır. İnsani ilişkilerin, ahlaklı yaşam tarzının temelinde örf ve adetlerde yer almaktadır. Hikâyede, Rus milletinden olan şahsın aracılığıyla, başka topluluklardan farklı olarak, medeniyetten daha uzak bir yaşam sürdüren Yakut

Türklerinin hayatına, Sovyet ideolojisinin uzantısı ve millî kimliklerini kırmadaki olumsuz etkileri ifade edilmiştir.

Hikâyede hâkim sistemin toplum üzerindeki zulmüne karşı şefkat hissi konulmuştur. Yazar, Tük asıllı savaşçılar hakkında bahsederken, yaşamın önemli güçlerinden sayılan sevgi, güzel ahlak ve şefkat kavramlarını sıkça ele almaktadır. Örneğin; Maksim'in dedeleri için alkol kullanma, kul hakkı, rüşvet gibi işler büyük günah sayılmıştır. Onlar günah işlemeyi hayal bile etmemişler, zira bu onların yaşam ahlakına aykırı olmuştur. Selehov'un sevgilisi Raziye "*Bizim hayatlarımızı şefkat idare ediyor. İnsanları birleştiren önemli kanun, şefkatli olmaktır*", diye düşünmekte ve bu kural onun yaşam felsefesine dönüşmüştür. Yine Selehov'un davranışlarını incelerken yazar, "*Şefkat göstermek isteği bizim kanımızda, galiba*" diye yorumlar.

Yaşam, savaş ve ölüm gibi bir birine bağlı olan kavramlar hikâyedeki tüm olayları kendilerine bağlar. Eser, Seyrin Selehov uçağının düşman saldırısıyla düşürülmesi, paraşütle atlayarak, kendisini ölümden zor kurtarma olayının tasviriyle başlar. Ölümle göz göze gelen Selehov'un zihninde yaşamak isteği uyanır, düşmanlardan gizlenmek için kendisini sazlığa atan ve batmamak için söğüt ağacının köküne tutunan asker: "*Kopma, kök! Lütfen kopma! Ben yirmi yaşımı bile doldurmamışım. Kopma, tamam mı? Sen benim tek güvencemsin, geleceğimin, benden dünyaya gelecek çocuklarımın güvencesisin ...*" (Yunus, 2005:114), diye yalvarır ve bu istek onu bu kez ölümün pençesinden koparır. Hayatta kalmak isteği, eser kahramanlarını hayatlarının sonuna kadar bırakmaz. Eserdeki olay tabakası genişledikçe, yaşamak isteği sadece bir şahsın değil, bir neslin, bir milletin bu hayatta yaşama hakkı olduğu seviyesinde yorumlanır. Tüm insanlık adına konuşan yazara göre, yaşam, "*kendinden sonra varis bırakmaktır. Senin ölümsüzlüğün senin yaşamını devam ettiren çocuklarındadır... Yaşamak isteği o kadar güçlü ki, ... ağlaması, hıçkırarak ağlaması gelir. Kandan yükselen coşkulu ve ateş gibi istekler nereye davet eder, çağırır. Nereye? Doğal yaşama, aşka, nesli devam ettirmeye, tabi ki*" (Yunus, 2005: 114).

Bu hayatta yaşamak için yaratılanları ölümün kucığına getiren savaş, M. Yunus tarafından bugünkü bakış açısıyla değerlendirilir. "*Savaş için yetiştirir bizi anneler. İnsanların kanlarını içmek için, savaşa göndererek öldüren devlet için yetiştirir bizi anneler*" (Yunus, 2005:118) gibi ifadelerde devlet ideolojisine tepkisini açık bir şekilde yansıtmıştır. Veya "*Savaş, o alev ile ateşi söndürmektir*" (Yunus, 2005: 225). Yazara göre, "*Savaş, doğum, nesil bırakma, yenilenme gibi imkânları durdurur. ... Savaş her gün, her saat, her dakika gizli şekilde seni ölümlle korkutur*" (Yunus, 2005: 129). Bu satırlarda savaşların hayattaki doğal yaşamı durduran, devamlılığı engelleyen ve hiçbir mazereti bulunmayan yıkıcı bir olay olduğu ifade edilir.

Ölümden korkmak, her insan için doğal bir haldir. Hele her dakika seni ölüm bekleyen savaş cehenneminde. Yine kahramanlarının edebî maskesi altına gizlenerek, M. Yunus, yaşam ve ölüm hakkındaki düşüncelerine devam eder: "*Son zamanlarda Yalçinskiy düşünmeye başladı: İçinde can taşıyan insan korkudan kurtulamaz. Korkunun faydalı, yararlı tarafı da var. O olmazsa, savaş alanında kendini nasıl koruyabilirdin? "Foker" makineli tüfek borusunun öne çıkan kaba burnu, sana direkt ölümü hatırlatırken nasıl korkmazsın? Biz bu dünyaya yaşamak için gelmişiz. Barış içinde yaşamak için. Rahat ve sevinçte yaşamak için. Mutluluk ve aşk için. Biz ise aylar, yıllardır ölüm ve savaş içinde yaşamak mecburiyetindeyiz. Durmadan peşimizi bırakmayan ölümlle ortak dil nasıl bulunur?"*" (Yunus, 2005:185).

Yazar, üç Türk askerinin ölümünü gök ve yer ahenginde tasvir eder. Marsel Yalçinskiy'in son nefesi gökyüzünde kesilir: "*Son kez kan yutarken, o mavi gökte, ilahi yükseklikteydi*". Üçünün de cesedini toprak ana kendi kucığına alır: "*Âdem topraktan yaratılmış, derler. Yeryüzü, Âdem'in çocuklarının ana yurdu, onların ebedi toprağıdır. Toprağa kavuşanlar bir aile olarak dost yaşar. Bu toprakta eski kabileler, Gotlar, Hunlar, Kıpçaklar, Almanlar ve daha farklı halkların savaş ve siyasetin götürdüğü vekilleri yatmaktadır. Onların*

yanına, Rus devletini ve onun emniyetini korurken şehit düşen üç Türk: iki Tatar, bir Yakut eklendi” (Yunus, 2005:236).

Yazar, ölümü insanın tekrar ana yurduna dönüşü olarak, kutsal toprağı da çeşitli milletleri kendi kucağına sığdıran ve dostane yaşatan ebedi mekân olarak değerlendirir.

Sovyet edebiyatında; vatan için, ideoloji için hiçbir şeyden korkmadan, acımadan kendini ölüme atanlar cesur olarak nitelendirilirdi. M. Yunus’un bu eserinde cesaret kavramı da tamamen başka açıdan ele alınmakta ve düşünceleri yine Marsel Yalçinskiy’in fikirleri aracılığıyla iletilmektedir: “*Kim cesurdur: Çok hızlı gelen mermilere boyun eğmeden hücumla giden mi, yoksa herhangi bir koşulda, kimin karşısında olduğunu bilmesine rağmen dürüstlüğü ortaya koyan mıdır? Hakikati savunmak, onun için dünyadaki en büyük cesaret olarak anlaşılır. ... Gerçekten cesur olmak, yalana, zulme, senin hiçbir suçu olmayan anneni sürgüne gönderenlere karşı son nefesine kadar savaşımdır*” (Yunus, 2005:185).

Yaşamın anlamı hakkındaki düşüncelerinin devamında yazar “*Onurlu yaşamak nedir?*” sorusuna da cevap aramaktadır. “*Yaşamayı öğretenlerin sözünü dinlemek midir, yoksa başını dik tutarak, kendi kiblene doğru yürümek midir?*” (Yunus, 2005:185) der. Böylece yaşamda boyun eğerek mi, yoksa özgürce yaşamak mı daha kolay sorusu da ortaya çıkar.

Filonun yerleştiği muhteşem mimari yapıya sahip binayı incelerken, yazar hikâyede yalnızlık, hayatın kısalığı ve çok hızlı akışı hakkındaki felsefi düşüncelere de dalmıştır. Bununla birlikte muhteşem binanın kimler tarafından inşa edildiğini düşünürken, yazar galip gelenlerin esir olanlar üzerinde yürüttüğü siyaseti açıklamıştır: “*Hayran olmak istiyorsun... Kimler yapmış bu sarayı? Galip olanlar! Yenilerek ezilen miskin halk! Herhalde, yenilenler değildir. Genelde, onlara da zindan yaptırırlar. Yenilen halkın tabii olması lazım. Boyun eğenler bulunan yerde hapishaneye ihtiyaç duyulur... İlişkilerin en zoru – boyun eğmektir. Zafer kazananlar, önce yenilenlere taş duvarlı zindan yaptırır. Sonra kendileri için saray...*” (Yunus, 2005:115). M. Yunus, bir saray imajı örneğinde, tarihte yaşanan tüm savaşların ideolojisini, hâkim olan sınıfın idari felsefesini eleştirmiştir. Bu görüş, yazarın entelektüel gücünü ve geniş algısını yansıtmıştır.

Yazara göre, yaşamın anlamı, doğduğu toprakta ailen ve sevdiği insanlarla hayat sürdürmekle birlikte, örf-adetleri ve millî değerleri yaşatmaktır (Gaynullina, 2005: 14) . Millî değerlerden daha çok Tatar halkının kaderini yansıtan türkü, eserin temelini oluşturmaktadır. Poetik güzelliği ortaya çıkaran sıfatlar daha isimde oluşmaya başlar. *Ancak Şamdanlarda Alev Var*, Tatar halk sanatının güzel mücevherlerinden birisi olan *Gölcamal (Gülcemal)* türküsünün sözleri, ilk mısrasıdır. Bu türkü Selehov’un hayalinde romantik manzarayı canlandırır: “*Selehov’un doğduğu köyün kızları, akşamleyin oturup kendir iplik eğirirler... Pirinçten kandillerde yukarı doğru alev dilini uzatıp mumlar yanar. Alev kızların genç, heyecanlı yüreklerinde de yanar. Her kızın önünde süsleyerek işlediği kıtık kirmen. Kirmene kızların saçları gibi güzel pamuk üstüğü asılmış. Ağırşaklar zingildayarak döner. Ağırşak sesine karışık kızlar Gülcemal türküsünü söyler. Seçici mum ateşi kızların nefesinden belli belirsizce sallanır... Kızlar türkü söyler. Türkü bağrın içinden, yürekte akar*” (Yunus, 2005: 156).

Bu türkü Selehov’a ta çocukluktan tanıdık; eskiden gelen hatıra, güzellik, hüznü olarak onun aklında, ruhunda çınlar. Halkçılık, millîlik ve asilliğin sembolü olan türkü imajı, hikâyeyi “sarmış”, ondaki duygular yazarın millî ve felsefi düşünceleri ile örülmüştür: “*...Ancak Şamdanlarda Alev Var... Zor yüzyıllar sonra, asırlara uzanan Rusya zulmünü geçip bizim döneme kadar ulaşan gerçek millî türkü halkın üzüntüsünü, onun savaşlardan bittiğini ve barışa olan arzusunu bize ifade etmektedir. Türkü söyleye söyleye ip eğiren yetişkin kızlar. Yunan mitolojisindeki arahnalar gibi, yüzyıllar boyunca gözyaşı, kan döken halk takdirini eğiren ipleri aracılığıyla tasvir etmektedirler. Halk kaderi öncelikle gençlerin takdirine bağlıdır. Nesli devam ettirmek, atalarından gelen ayinleri, adetleri korumak, onların sorumluluğundadır. Nesillerin devamı kızların gençlerle kavuşabilmesindedir. Erkekler sürekli savaş alanında kalırsa, nesil nasıl korunacaktır? Şamdanlardaki alev sönecek, ülkeyi karanlık basacaktır. Tatar’ın takdiri budur. Millet in geleceği.*”

Kızların eğrilen ip gibi ince hayatlarını, şanlı savaş yok etmiştir. Ne kadar umudu yok etmiş, ne kadar sevinç ve mutluluktan mahrum etmiştir o savaş! Tarihi bilmek isterseniz, kader ipini eğiren Tatar arahnalarından sormanız gerekir”(Yunus, 2005:158).

Mirgaziyan Yunus, *Gülcehal* türküsünün içeriğini, böylece halk tarihi ve millet kaderiyle bağlamakta, millî türküleri saran üzüntü hissini sebebi savaşlardan, zulüm ve kayıplarla dolu geçmişte aramaktadır.

Hikâye *Gülcehal* türküsü ile tamamlanmaktadır: “*Komşu evden muzafferler dönecek diye ev yıkama imecesine toplanan genç kızların türkü söylemeleri ilahilere karıştı:*

İnci mercan kızların kol bağı,

Zor gönülden sevenlerin olmaması ...” (Yunus, 2005: 253).

Kızlar savaştan dönen sevgililerinden inci mercan gibi hediyeler bekler, çünkü onlar bunu hak eder. Fakat onların bu umutları sadece hayalde kalır. Bu satırlarda savaştan dönmeyen sevgililerini özleyen kızların, üzüntüsü ve aynı zamanda milletin de dramı yansımaktadır.

Eseri pişmanlık hissiyle ören anlaşmazlık, Selehov’un ekibinin ölümü ile bağlantılıdır. Savaşta ne kadar felaket olsa da bu gibi kaybedişler olur, bunlar, savaşların olağan sonuçlarıdır. Ancak yazarın maksadı gerçeği ve haksızlığı açıklamaktır. Savaşın son gününde komutanların göz göre göre en tecrübeli ekibi ölüme göndermeleridir. Üstelik keşfi yapan üsteğmen Orlov’un gitmesi gerekirken, tümen komutanı Albay Sokolov’un damadı olduğundan dolayı, Orlov’un yerine Selehov ekibinin gönderilmesi.

Hikâyede en önemli problemlerden biri de, savaş sırasında Sovyet sistemi içindeki komutanların kendi askerlerine, daha doğrusu Rus milletinden olmayanlara adaletsiz davranmasıdır. Selehov ekibini riskli göreve gönderilmesinin suç derecesindeki adaletsizlik olduğunu karargâhtakiler de bilirler, ancak delikanlıları korumazlar. Yine de tecrübeli subay Rastopçin birkaç kez uçuşun ertelenmesini ısrar eder, “*Bile bile onları ölüme göndermemek lazım”, diye tekrarlar. Kurmay başkanı Filimonov da: “Savaş bitiyor. Tehlike büyük. Hedefimize, çok kısa zamanda ulaşacağız. İyi savaşçılar şüphesiz delikanlılar... Belki onları korumak gerekir”* (Yunus, 2005: 146), der. Lakin tümen komutanı Sokolov uçuşu durdurmaz, keşif malumatlarının gelmediğini, damadı Orlov’un görevi yerine getirmediğini anlarlar diye korkar. Onun gibi Rus milletinden olmayanları küçümseyenler için, Türk askerinin hayatı değil, alınan kararın gerçekleştirilmesi önemlidir. Sovyet komutanlarını namus ve adalet meselesinde yazar ikiye ayırır. Dürüst ve insafli subay Rastopçin, kendi istikbalini düşünen, iktidara düşkün ve kariyerde yükselmek için her türlü işi göze alan Filimonov, Sokolov ve Orlov gibi komutanlara karşı konulmuştur. “*Sovyet sisteminde insanları namuslu olanlar değil, kendi çıkarlarını düşünenler idare etmektedir, zira mevcut sistem kapılarını onlara açmaktadır”* (Zahidullina, 2015:309).

Kısacası, Mirgaziyan Yunus savaşın son günlerinde yaşanan bir olay etrafında, yaşamın anlamı, Rus topraklarında yaşayan Türk halklarının kaderi, ideoloji ve millet, ideoloji ve toplum, millî değerler, insanlık değerleri, insan ve doğa vs. gibi konular hakkında kendi düşüncelerini aktarmıştır. Yazarın her fikri lirizm ve derin felsefi bakışla yorumlanan, tarihi ve dünya halkları kültürünü de içine alan bilgilerle zenginleştirilmiştir. Pek çok ifade, ibretli ve anlamlı sözler olarak hiçbir zaman değerini kaybetmeyecek derecede değerlidirler.

Sonuç

Savaş olaylarını millet ve insanlık açısından değerlendiren *Ancak Şamdanlarda Alev Var* adlı uzun hikâyesi, Tatar edebiyatında bu tür tarihi olayları yansıtan yazarların bakış açısını etkiler. XX. yüzyılın 80’li yıllarında yaşanan Afgan savaşını, aynı yüzyılın 90’lı yılların ortasına doğru pek çok insanı felakete düşüren Çeçen savaşı olaylarını yansıtan eserlerin temelini ideoloji ve millet konusu oluşturmaktadır. Bu savaşların felaketi, Fevziye Bayramova’nın *Sandugaç’ın Çocukları*, *Son Namaz*, Yunus Safiullin’in *Yüzük ve Hançer*, Ehet Gaffar’ın *Ana*

Yolun Tozu, Fakil Safin'in *Yüksek Dağın Başlarında*, Rabit Batulla'nın *Güneş Batarken*, İlhamiye Mahmutova'nın *Sen Benim Bir Tanem* vs. eserlerinde ele alınmıştır. Örneğin; milliyetçi yazar Fevziye Bayramova Tatar halkının geleceğini olumsuz etkileyen nedenlerden biri olarak, devlet yöneticilerinin satranç tahtasındaki oyun gibi, insan hayatıyla nasıl oynandığını öne sürmektedir. Yazar, *Sandugaç'ın Çocukları* adlı dram eserinde bir aile örneğinde, bütün Tatar milletinin felaketini yansıtmıştır. Zira bu tür savaflara daha çok Türk ve Müslüman halkların gençleri gönderilmiştir. Bu sadece bir ailenin veya bir milletin felaketi de değildir, bu o topraklarda yaşayan bir milletin de felakettir. Annelerin kucakta bebek yerine odun sallaması, gelecekte genç nesillerin tükenmesine bir işarettir. Bir diğer yazar Yunus Safiullin'in *Yüzük ve Hançer* eserinde olaylar Çeçen savaşıdan dönen kahramanlar etrafında betimlenmiştir. Yunus Safiullin savaştan dönen gençlerin iç dünyasını yansıtmayı, savaşın onların psikolojisinde bırakan yaraları göstermeyi hedeflemiştir. Yazar, askerlik hizmetine sağlam giden ama ruhi açıdan hasta dönen ve çevresine, insanlığa güvenini kaybeden, umutsuzluğa terk edilen gencin ölümünde esas sebep olarak, ülke yöneticilerinin başlattığı savafları göstermektedir. Onun kahramanları bu savaşın neden başladığı, kime yararı olduğu, sulhtaki insanın ölümü hakkında sorgular ve kendilerini katil mi, yoksa kurban mı olduğunu anlamaya çalışır. Uzun yıllar bir devletin sınırları içinde yaşayan halkların birbiriyle savaşması büyük bir adaletsizlik olarak nitelendirilir. Diğer yazarlar gibi, Yunus Safiullin de savaşların bedelini sıradan insanların ödediğini ve gençlerin ölümünün milletin geleceğine balta vurmakla eşit olduğunu belirtir, sistem yöneticilerine eleştirel mesajlar gönderir. Böylece, toplumda yaşanan tarihi olayları değerlendirmede, ilk olarak Mirgaziyan Yunus tarafından başlatılan eleştirel ve felsefi bakış, çağdaş Tatar edebiyatı sanatçıları eserlerinde de devam ettirilmiştir.

Kaynakça

- ÇETİN, Ç. (2018). 1990'lı Yıllardan Bugüne Tatar Nesri, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 748 -761.
- GAYNULLİNA, G. (2005). Kërş Süz. *M. Yunus, Eserler*. Kazan: Megarif, 5- 17.
- MEHDİYEV, M. (1997). Sekstant Bëlen Yıldızlar Ülçerge, *Kazan Utları Jurnalı*, № 5: 148-152.
- MİNNULLİN, F. (1994). Biyëklëkte Kalu, *Balta Këm Kulında*. - Kazan: Tatar. Kitap Neşr., 328 -331.
- YUNUS, M. (2005). “Şemdellerde Gëne Utlar Yana...” (Biyeklekte Kalu)/ *Eserler*. - Kazan: Megarif, 109 - 253.
- ZAHİDULLİNA, D. (2015). 1960-1980 Yıllar Tatar Edebiyatı: Yanarış Meydannarı ve Avangard Ėzlenüleri: *Monografiya*. Kazan: Tatar. Kitap Neşr., 383 b.
- ZAKİRCANOV, E. (2011). *Ruhi Tayanıç: Edebi Tenkiyt Mekalelerë*. Kazan: Tatar. Kitap Neşr.,-287 B.



TÜRKÇENİN TARİHÎ DÖNEMLERİNE AİT YAZILI KAYNAKLARDA EZGİ İLE SORU: TEZKİRE-İ ŞEYH SAFİ ÖRNEĞİ

*Feyza TOKAT**

Özet

Türkçe cümlelerde soru anlamı; soru eki, soru kelimeleri ve vurgu/ton/ezgi ile sağlanır. Soru eki veya soru kelimeleri ile yapılan soru cümlelerini yazılı metinlerde tespit etmek kolaydır. Ancak yazılı metinlerde soru anlamının vurgu/ton/ezgi gibi sözlü dilin bürünsel özellikleri ile verildiği soru cümlelerini tespit etmek daha zordur. Soru eki veya soru kelimesi olmadan yapılan ama soru anlamı taşıyan bir cümle, soru anlamını sadece bir kelimenin vurgu ve tonlaması ile değil; cümledeki tüm kelimelerin ton ve vurgularının birleşmesiyle sağlar. Bu sebeple soru kelimesi veya soru eki kullanılmamış bir cümleye soru anlamı katan bu bürünsel özellik için “ezgi” terimi kullanılmalıdır. Türkçede ezgi ile yapılan soru cümleleri, anlam olarak cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesi ve cevap beklemeyen (sözde) soru cümlesi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu çalışmada XVI. yüzyılda Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilen bir eser olan Tezkire-i Şeyh Safi’deki soru ezgisi ile yapılan cevap bekleyen (gerçek) soru cümleleri tespit edilmiştir. Tezkire-i Şeyh Safi’de ezgi ile yapılan evet-hayır soruları ve ezgi ile yapılan seçenekli sorular olmak üzere iki tür ezgi ile yapılan cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesinin örnekleri bulunmaktadır. Türkçenin tarihî dönem metinlerinde ezgi ile yapılan seçenekli soru örnekleri ilk defa bu çalışmayla ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ezgi, Soru Cümlesi, Tezkire-i Şeyh Safi, Azerbaycan Türkçesi

QUESTION WITH INTONATION IN MANUSCRIPTS BELONGING TO HISTORICAL PERIODS OF TURKISH: THE CASE OF TEZKIRE-I SHEIKH SAFI

Abstract

The question meaning in Turkish sentences; is provided with question words and stress/tone/intonation. It is easy to identify the question sentences in written sources formed by interrogative particle or question word. However, in written texts, it is more difficult to determine the question sentences in which the meaning of the question is given by the prosodic features of verbal language such as stress/tone/intonation. A sentence made without an interrogative particle or a question word but have the meaning of a question, provides the meaning of the question not only by the emphasis and intonation of a word, but also by combining the tone and stress of all the words in the sentence. For this reason, intonation term must be used for this prosodic feature that adds question meaning to a sentence without an interrogative particle or a question word. In Turkish, the question sentences made with intonation can be divided into two such as questions meaningfully waiting for an answer (real) and questions not waiting for an answer (nominal). In this study, as a case study, (real) question sentences waiting to be answered that are formed with the question intonation in Tezkire-i Sheikh Safi which is a manuscript translated into Turkish in the field of Azerbaijan in the XVI. century were determined. In Tezkire-i Sheikh Safi, samples of two types of (real) questions meaningfully waiting for an answer such as yes-no with intonation and selective questions with intonation were identified. In addition, examples of the questions that had been composed with the intonation in the historical texts of Turkish were presented for the first time.

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Denizli / TÜRKİYE, el-mek: ftokat@pau.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6394-8996>

Key Words: Intonation, Interrogative Sentence, Tezkire-i Sheikh Safi, Azerbaijan Turkish

1. Giriş

Türkçe dilbilgisi kitaplarında, cümle bilgisi konusunun araştırma alanlarından biri olan soru cümleleri, anlam bakımından cümle türlerinin bir çeşidi olarak ele alınır (Karahan 2006:107, Eker, 2005: 480; Karaağaç, 2012b: 525; Sarıca, 2015: 127). “Söz dizimi kitaplarında yeterince işlenmeyen, dilbilgisi kitaplarının sentaks bölümünde hiç yer verilmeyen veya çok kısa geçilen soru cümleleri” genellikle anlamına ve yapısına göre incelenmektedir (Kaymaz, 2007: 1027-1028).

Türkçede soru anlamı -mi soru eki, soru kelimeleri (soru zarfı, soru sıfatı, soru zamiri) veya vurgu/tonlama/ezgi ile sağlanır. “O geldi.” şeklindeki bir bildirme cümlesi “O geldi mi?” şeklinde soru ekiyle veya “Kim/Nereye/Nasıl/Ne zaman/Niye... geldi?” şeklinde soru kelimeleriyle soru anlamı kazanır ve soru cümlesi hâline gelir. Yazılı kaynaklarda soru eki veya soru kelimeleri ile yapılan soru cümlelerini tespit etmek kolaydır. Bu sebeple Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren -mi soru ekinin ve soru kelimelerinin kullanımı ve özellikleri üzerine birçok çalışma ortaya konmuştur (Yaman, 1995; Nar, 1995; Karatay, 2003; Aşkın Balcı vd., 2005; Görgülü, 2006; Çetin, 2007, 2008; Altun, 2009; Oturakçı, 2012; Baytok, 2013; Helvacı, 2013; Guliyev, 2013; Yağmur, 2013; Bilveren, 2017).

Türkçede vurgu/tonlama/ezgi gibi bürünsel özellikler ile de cümleye soru anlamı verilebilir. Dilin vurgu, ton, ezgi, durak gibi parçalarüstü ve bürünsel özellikleri, sözlü dilin bir unsurudur. Bu sebeple yazılı metinlerde bu özelliklerin gösterilmesi ve tespit edilmesi çok zordur ve “dilbilgisi kitaplarında soru kelimesi olmaksızın yapılan soru cümlelerine hemen hiç yer verilmemiştir” (Kaymaz, 2007: 1027).

Cümlelerin anlamını, duygusunu belirtmek için konuşma dilindeki bürünsel özelliklerden bütün diller yararlanmasına rağmen, bu özellikleri hiçbir dil tamamıyla yazıda gösteremez, işaretleyemez. Bugün koyu harf, büyük harf, eğik harf, tırnak işareti gibi farklı şekillerde gösterilen vurgu ve simgelerle ifade edilemeyen ezgi gibi bürünsel özellikler; tarihî dönem metinlerinde sadece anlamdan tespit edilebilmektedir.

Bir bildirme cümlesinin soru cümlesi olmasını, bürünsel özellikler sağlar. Yapılan çalışmalarda bildirme cümlesine soru anlamı katan bu bürünsel özellikler için tonlama (Guliyev, 2013:29), vurgu “stress” (Karahan, 1996: 52; Alışık, 2002: 374; Baytok, 2013: 68; Altun, 2009: 4; Yağmur, 2013: 907); titremleme “intonation” (Karaağaç, 2012a: 108); ezgi “intonation” (Ergenç, 1989: 63; Uzun, 1988: 21; Aksan, 2000: 68; Özsoy, 2013: 14; Demircan, 2015: 163); vurgu ve tonlama (Karademir, 2010:403; Aşkın Balcı vd., 2005: 78) terimleri kullanılmıştır.

Konuşma veya okuma sırasında bir hecenin veya kelimenin diğerlerine göre daha baskılı bir şekilde söylenmesi anlamına gelen vurgu; kelime ve cümle düzeyinde yapılabilir. Kelime düzeyinde eşsesli kelimeler arasında anlam ayırıcı olan vurgu, cümle düzeyinde ise en önemli olan ögeyi belirtmek için kullanılır. “Kelimedeki bütün vurguların toplamı, yani bir araya gelerek art arda birleşmeleri tonu; cümledeki tonların toplamı ise, ezgiyi meydana getirir” (Coşkun, 2000: 127). “Kısaca tanımlayacak olursak ezgi, konuşma sırasında konuşmaya egemen olan temel tonun değişiklikleridir. Cümle içinde ton ve vurgu dışındaki alçalıp yükselmeler cümlelerin ezgisinde farklılaşmayı, dolayısıyla belli anlamları aktarmayı sağlar” (Aksan, 2000: 68-69). Herhangi bir bildirme cümlesinin derin yapıda soru, şaşkınlık, kızgınlık, kabul, ret, beğenme, beğenmeme, korku, sevgi, acıma, nefret, tikslenme vb. duygu ve düşünceleri ifade etmesi; ezgi ile sağlanır. “Ezgi, cümleyi kuran kişinin sözlerin anlamları dışında kalan iletisini veya cümlede tanımlanan olay karşısındaki duruşunu yansıtır” (Karaağaç, 2012a: 108).

Bu çalışmada soru kelimesi veya soru eki olmadan cümleye soru anlamı katan ve cümleyi diğer bildirme cümlelerinden ayırarak soru cümlesi hâline getiren bu bürünsel özellik için “ezgi” terimi kullanılacaktır. “Çünkü ‘ezgi’, birden çok bürünbirimin bir bileşkesi olarak düşünülmesi nedeniyle söylemde, diğer bürünbirimlere oranla, daha ön plana çıkmaktadır” (Ergenç ve Subaşı Uzun, 1998: 122). Soru eki veya soru kelimesi olmadan yapılan ama soru anlamı taşıyan bir cümle, soru anlamını sadece bir kelimenin vurgu ve tonlaması ile değil; cümledeki tüm kelimelerin ton ve vurgularının birleşmesiyle sağlar. Dilde yüzey yapıda söz dizimi ve kelimeleri aynı olan herhangi bir bildirme cümlesinin, derin yapıda emir, kızgınlık, istek, rica, soru gibi duygulardan herhangi birini yansıtmaması ezgi ile ilgili bir durumdur.

Örneğin, İngilizcede ses perdesi sözcük sonunda alçalan düz tümce yapısı, yükselen ezgi ile söylendiğinde evet-hayır sorusunun işlevini üstlenmektedir:

Düz cümle: You have finally finished the book.

Evet-hayır soru cümlesi:

Sözdizimsel: Have you finally finished the book?

Ezgisel: You have finally finished the book. (Özsoy, 2013: 14).

Aslında soru eki ve soru kelimeleri ile yapılsın veya yapılsın tüm soru cümlelerinde, cümlelerin soru cümlesi olduğunu belirten bir ezgi vardır. Bu ezgi cümlelerin olumlu cümleden ve diğer cümle çeşitlerinden farklı olduğunu ve cümlelerin bir soru cümlesi olduğunu gösteren toplumsal bir uzlaşmaya dayanan soru ezgisidir. Türkçede soru cümlelerinin ezgileri, bildirme cümlelerinin ezgisinden farklılık göstermektedir.

Bildirme cümleleri ister olumlu, isterse olumsuz olsun, olağan anlam yüklenmişse, düşen bir perde değişimiyle sona erer: *kitabı okuDUM*.

Evet-hayır soru cümleleri, bildirme cümleleri gibi tonlanır; olağan anlamla ses perdesi en son vurgulu hece ile onu izleyen hecelerin üzerine düşer. Soru cümleleri ‘bitimsiz’ olur; ama o bitimsizlik soru ögesi *mI* ile belirtilir: *Çocukları özleDİN mi?*

Kim, ne, hangi, niçin, nerede, nasıl, ne kadar, gibi soru sözcüklerini içeren sorular, olağan anlamlı ise, ses perdesi soru sözcüğü üzerinde düşüp ondan sonraki hecelerde yavaş yavaş çıkar: *Seni buraya KİM gönderdi?* (Demircan, 2015: 168-169)

Sadece ezgi ile yapılan soru cümlelerindeki soru ezgisi ise, son kelimenin son hecesinin vurgulu ve son hecedeki ünlünün uzun veya yarı uzun söylenmesi ile sağlanır (Ercilasun, 1983: 57; Karahan, 1996: 52; Boz, 2002: 36; Alışık, 2002: 374). Ancak Kıbrıs ağızlarında vurgulama biçimi bunlardan farklıdır. Kıbrıs ağızlarında vurgulu hece, uzatılmaz (Demir, 2002: 8).

Türkçede ezgi ile yapılan soru cümleleri anlam bakımından cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesi ve cevap beklemeyen (sözde) soru cümlesi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ezgi ile yapılan (gerçek) soru cümlelerinde, sorunun muhatabı mutlaka soruya cevap vermelidir. Bu cevap evet, hayır, belki vb. gibi kısa cevaplar olabileceği gibi, bir açıklama veya bilgi veren uzun cevaplar da olabilir. Ezgi ile yapılan sözde soru cümlelerinde ise sorunun muhatabından cevap beklenmez. Bu sorularda ise aslında soruyu soran kişi tam anlamıyla bir soru sormamakta bunun yerine rica, inanmazlık, kızgınlık, şaşkınlık vb. duygularını dile getirmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinden elimize ulaşan kaynaklarda, ezgi ile soru yapma örneklerine nadir rastlanır. “İlk ve orta asırlarda Oğuz grubu Türk dillerini temsil eden yazılarda karşılaşılan soru cümlelerinin çok az bir kısmı ezgi² vasıtasıyla kurulmuştur” (Guliyev, 2013:31). Altun, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Kıpçak Türkçesi dönemi metin ve diblgesi kitaplarında ezgi ile yapılan soru cümlelerine dair örnek bulunmadığını belirtmiştir (2009: 4, 19, 58).

² Guliyev “tonlama” terimini kullanmıştır.

Guliyev, DLT'deki soru cümlelerini Azerbaycan Türkçesi (AT) ile mukayese ettiği çalışmasında XI. yüzyılda Türk dillerinde soru cümlelerinin tonlamanın eşliğinde soru zamirleri ve soru edatları ile oluştuğunu söyler (2013:30).

Altun (2009:40), Harezmi Türkçesi döneminde ezgi ile yapılmış soru cümlesi olarak şu örnekleri tespit etmiştir:

Ey hatun, meger sen Abū Hanīfeke barıp su'āl kaldıng taqı bu hileni andın ögrending? “Kadın, sen Ebu Hanife’ye gidip sordun ve bu hileyi ondan mı öğrendin?” (NF 189/ 16)

Meğer hācating bar bolğay, ol cihetdin olturmas-sen bolğay? “Bir ihtiyacın mı var, o sebeple mi oturmuyorsun?” (NF 235/ 16-17)

Altun (2009:71), EAT döneminin taranan metinlerinde ezgi ile yapılmış soru cümlesi olarak şu örnekleri tespit etmiştir:

Bunuñ dostları zārısın görüp eytdiler: “Meger ki akçacugını ugrı almış?” “Bunun dostları ağaldığını görüp dediler: “Yoksa paracığını hırsız mı almış?” (Özkan, 1993: 186)

Meger senüñ dīnāruñı xarāmı almadı? “Senin paranı haramı almadı mı?” (Özkan, 1993: 202)

Nice tutmazsın züleyhā sözini / ya begenmezsin anuñ görklü yüzini “Niçin tutmazsın Züleyha’nın sözünü, yoksa beğenmez misin onun güzel yüzünü?” (Karahana 1994: 196)³

Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde de Altun (2009: 91) şu örnekleri tespit etmiştir:

Yokkaru yér bar? Sordum. “Yukarıda yer var mı? Sordum.” (Şen, 1993: 316)

Mīrzā, şı’r ayta siz, yā ādam korkuta siz? “Mirza, şiir mi söylüyorsunuz, yoksa adam mı korkutuyorsunuz?” (Şen, 1993: 64)

Şarāb tek niçe içding benim bu kanımmı / Meger bu içgüçilikdin sanga şevāb bolur “Şarap gibi nasıl içtin benim bu kanımı, yoksa sana bu içkicilikten sevap mı olur?” (Toparlı, 1998: 297)

Helvacı ise (2013: 141), çalışmasında Yûsuf u Zelîhâ metninden şu örneği tespit etmiştir:

Bunlar kamu ağlaşur bakmazlar aşā

Yûsuf sorar yemedüñüz siz paşa (Demirci ve Korkmaz, 2008 : 225)

“Yemedüñüz siz paşa”, taşıdığı ezgi itibariyle “paşaların yemek yemediğini” bildiren bir bildirme cümlesi değil, “paşalar neden yemek yemediniz? “ sorusuna cevap arayan bir soru cümlesidir (Helvacı, 2013: 141).

Süheyl ü Nevbahâr’daki örnekte ise, Yemen padişahı, oğlunun yanında olmasına, beraber mutlu mesut zaman geçiriyor olmalarına inanmamaktadır. Bu durumun rüya olduğundan bile şüphelenmektedir: (Helvacı, 2013: 142)

Ve lîkin benüm key ‘acebdür işüm

Bu gördüğüm olmasın ola düşüm (Dilçin, 1991, 554)

Altun (2009: 107), taranan Osmanlı Türkçesi metinlerinde de şu örnekleri tespit etmiştir:

³ Altun, *Eytdiler ay mı güneş yā müşteri* “Sordular ay mı, güneş mi yoksa müşteri yıldızı mı?” (Karahana 1994: 154) cümlesini de vurgu ile yapılmış soru cümlesi örneklerinden biri olarak vermiştir (2009: 72). Ancak bu cümle “mı” soru eki ile soru cümlesi yapılmıştır.

Dünyāda benden havfuñ ne çoğ-ıdı meger benüm keremümden haberüñ yog-ıdı? “Dünyada benden çok koktuğundan benim cömertliğimden haberin yok muydu?” (Gürsoy Naskali, 1987: 91)

Yağmur (2013), XVI.-XIX. yüzyıllar arasındaki Latin harfli çeviri yazılı metinlerdeki Türkçenin söz dizimi üzerine yaptığı çalışmada, biri Filippo Argenti'den (1533) biri Pierre-François Viguier'den (1790) olmak üzere iki tane ezgiye dayalı soru cümlesi örneği tespit etmiştir:

Sen banghá [baña] ugredérsin? (A252,I 13a) (Yağmur, 2013: 908)

Be hey Sultanım, siz öyle ağnarsınız? Hele dükkana varalım. (VG, 317) (Yağmur, 2013: 923)

Türkçedeki soru yapım şekilleri üzerine yapılan bu çalışmalarda verilen bu sınırlı sayıdaki örnekler, Türkçenin tarihi dönemlerine ait yazılı metinlerde ezgi ile yapılan soru cümlelerinin sayısının az olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Türkçenin tarihi dönemlerine ait yazılı bir metinde bulunan ezgi ile yapılan soru cümleleri örnekleri Türk dili araştırmaları için önemlidir.

“Dil, lehçe ve ağız tasniflerinde, dilin beş temel birimi dediğimiz ses, şekil, yapı, sözvarlığı, sözdizimi ve vurgu bakımından birleşen ya da büyük oranda benzerlik gösterenler tespit edilir, benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılırlar (Buran, 2011:41). “Bir diyalekt sadece söz varlığındaki farklılıkları, çekimlik özellikleri, söz dizimi, ünlü ve ünsüzlerin telaffuzu ile değil, aynı zamanda bürünsel özelliklerle de ayırt edilebilir. Bu ihmal edilen; fakat çoğu zaman belki de en önemli özelliktir.” (Ching, 1982: 95). Bu sebeple Leyla Karahan, Anadolu ağızlarını sınıflandırırken sözdizimi bakımından soru cümlelerinin ezgi⁴ ile yapılmasını ölçüt olarak kullanmış ve Doğu grubu ağızlarında, soru eki kullanılmadan, cümledeki son kelimenin son hecesinde yoğunlaştırılan bir ezgi ile cümleye soru anlamı kazandırıldığını tespit etmiştir: Yalnız geldin?, İyisiz?, Geldin? (Karahan, 1996: 52)

AT'yi diğer Türk lehçelerinden ayırıcı karakteristik özelliklerden biri de soru cümlesinin daha çok ezgi ile yapılmasıdır.

AT'de soru cümleleri, soru ekinde çok vurgu ile oluşturulur. Özellikle, güney grubu ağızlarında soru eki hiç kullanılmaz. Bu durumda vurgu kuvvetli olarak son hece üzerinde olur ve son hece ünlüsü uzun söylenir, şayet son hece, üzerine vurgu almayan bir ek ise vurgu bir önceki hece üzerinde yoğunlaşır. Söylenişteki vurgu ve uzunluğun görevini yazı dilinde soru işareti yüklenir. Alı kişi, her daşdan da biz ola: r? “Ali kişi her taştan da bıçak olur mu?/Gétsi: n, gétmesi: n? “Gitsin mi, gitmesin mi? (Alışık, 2002: 374)

XVI. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en hacimli tercüme eseri olan *Tezkire-i Şeyh Safî* (TŞS), Şeyh Safî Erdebilî'nin hayatının ve tasavvufi kişiliğinin anlatıldığı dinî tasavvufî bir eserdir. Eser, İbn-i Bezzâz'ın *Safvetü's-Safâ* adlı Farsça eserinden 949/1542-1543 yılında Azerbaycan sahasında Neşâtî tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Nağısoylu vd., 2010: 5; Tokat, 2018a: 16). TŞS'de ezgi ile yapılmış cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesi örnekleri diğer Türkçe yazılı kaynaklara nispeten oldukça fazladır. Bunda TŞS'nin Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilmesinin ve Eski Anadolu Türkçesi, Çağatay Türkçesi ile birlikte Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini de taşımasının etkisi büyüktür. Bu çalışmada TŞS'deki ezgi ile yapılan cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesi örnekleri tespit edilmiştir. Böylelikle TŞS ile verilerden hareketle ezgi ile soru yapma örnekleri verilerek Türk dil bilgisi çalışmalarına katkıda bulunmak amaçlanmıştır. TŞS'de soru eki, soru kelimesi kullanılmadan sadece ezgi ile yapılan cevap bekleyen (gerçek) soru cümleleri, evet-hayır soruları ve seçenekli sorular olmak üzere iki şekilde yapılmıştır. TŞS'de karşılıklı konuşma içinde diğer bildirme cümlelerinden farklı bir işaretleme olmadan verilen ezgi ile yapılan soru cümleleri, bağlamdan tespit edilebilmektedir.

⁴ Karahan, “vurgu” terimini kullanmıştır.

Çalışmada TŞS'nin Britanya Müzesi Add. 18548'deki yazma nüshası esas alınmıştır (Tokat, 2018a; 2018b).

2.TŞS'de Ezgi ile Yapılan Cevap Bekleyen (Gerçek) Soru Cümleleri

2.1.Ezgi ile Yapılan Evet-Hayır Soruları

TŞS'de ezgi ile yapılan evet-hayır soru cümleleri “*dê-, şor-, buyur-, suvāl kıl-*” fiilleriyle başlar. Bu soru cümlelerinin muhatabı olan kişi de *belī* “evet”, *yok/yoh* “hayır, yok” şeklinde ya kısa cevap verir ya da “*belī, yok/yoh*” dedikten sonra uzun bir açıklama yapar. TŞS'de soru eki veya soru kelimesi kullanılmadan, ezgi ile yapılan evet-hayır sorularının örnekleri şunlardır:

maña dēdi Şeyh Şafiyeddīnūñ kerāmātların yazarsan dēdim belī (10a/15-16) “Bana dedi: -Şeyh Safiyeddīn'in kerametlerini yazarsın? Dedim: -Evet.”

dēdi beyle kimse şeyhliğe saymağ olur Ahi Ferec dēdi yok erlikden mahrūm ola eger şeyhlik şeyni anuñ köñlünde keçe (010b/10-12) “Dedi: Böyle kimseyi şeyhliğe saymak olur? Ahi Ferec dedi:-Yok erlikden mahrum ola eğer şeyhlik nesnesi onun könlünden geçer.”

şordum ki hazret-i şeyh seyyiddür buyurdu belī (12a/18-19) “Sordum ki: -Hazret-i Şeyh seyyiddür? Buyurdu:- Evet.”

şordi sen Şeyh Zāhidi gördüñ dēdi belī (29b/7-8) “Sordu:- Sen Şeyh Zāhid'i gördün? Dedi:- Evet.”

seni buraya Emīr ‘Abdullāh şalığ vērđi dēdi belī (32a/3) “Seni buraya Emir Abdullah gönderdi (haber verdi, tarif etti)? Dedi:-Evet.”

Şeyh Zāhid dēdi Şafiyeddīn āvāzum eşitdiñ dēdi belī (41a/1) “Şeyh Zāhid dedi:- Safiyeddīn sesimi işittin? Dedi:- Evet.”

dēdi koyun getürdüñ dēdi belī (41a/2) “Dedi: Koyun getirdin? Dedi:- Evet.”

Şeyh Zāhid Şeyh Şafiyeddīnden şordi kim gerçek derler kim öz başı ile şeyhliğ eylersen ve seccāde üstünde oturup tevbe ile telkīn vērürsen Şeyh Şafiyeddīn dēdi belī (56b/19) “Şeyh Zāhid, Şeyh Safiyeddīn'den sordu: - Gerçek derler ki kendi başına şeyhlik eyleyip ve seccade üstünde oturup tevbe ve telkin verirsin? Dedi:- Evet.”

Şeyh Zāhid dēdi menüm ünüm eşitdüñ dēdi belī (61b/14) “Şeyh Zāhid dedi:- Benim sesim işitdin? Dedi:- Evet.”

dēdi anañ bulduñ dēdi belī (72b/17-18) “Dedi: Anamı buldun? Dedi:- Evet.”

Şeyh Zāhiden (k.a.r.) şordum beyledür dēdi belī (74a/3-4) “Şeyh Zāhid'den sordum: Böyledir? Dedi:- Evet.”

şeyh sultāna dēdi oğul seniñ bol hazāneñ var ola dēdi belī (77a/7-8) “Şeyh, sultana dedi: -Oğul, senin çok hazinen var ola? Dedi:- Evet.”

yā şeyh güürüncde dügi bereketdür şeyh dēdi kayırmaz bereket Tañrıdandır (82a/11-12) “Ey Şeyh, ambarda pirinç bereketdir? Şeyh dedi: “Kaygılanmayın, bereket Tanrıdandır.”

şeyh dēdi Şafiyeddīn eşitdüñ dēdim belī (89a/16-17) “Şeyh dedi:- Safiyeddīn işittin? Dedim:- Evet.”

biz dēdük siz Āderbāycāna varup şeyhi görüpsiñiz dēdi yok (121a/15) “Biz dedik:-Siz Azerbaycan'a gidip şeyhi görmüşsünüz? Dedi:-Yok.”

buyurdu eşitmişem ki sen baş yahşı kırharsan men der edüm belī (139b/9-10) “Buyurdu:- İşittim ki sen saçı iyi kesersin? Ben der idim:-Evet.”

buyurdu kabûl êtdüñ dedi belî kabûl kıldum (167b/11) “Buyurdu: -Kabul ettin? Dedi:-Evet, kabul ettim.”

dedi Tañrıdan korqmazsan şeyh dedi belî korharam (144a/6-7) “Dedi:- Tanrı’dan korkmazsın? Dedi:-Evet, korkarım.”

Pire İzzeddîn dedi yâ şeyh bunlar ‘âdildürler hazret-i şeyh (k.a.s.) buyura êdi belî pâdişâh öz nefsi ilen ‘âdildür amâ leşkeri kâfirdürler (368b/11-13) Pire İzzeddîn dedi:-Ey Şeyh, bunlar adildirler? Hazret-i Şeyh buyurdu:- Evet, padişah kendisi adildir; ama askeri kafirdirler.”

İsma’îl dedi gördüñiz dediler belî (261b/12) “İsmaîl dedi:-Gördünüz? Dediler:- Evet.”

dedi siz Şeyh Şafiyeddîni tanursıñız dedük belî (278b/17-18) “Dedi:-Siz Şeyh Safiyeddîn’i tanıyorsunuz? Dedik:- Evet.”

buyurdu Pire ‘Alî sen Pire Ahmedi tanursan dedim belî (290a/13-14) “Buyurdu:-Pire Ali sen Pire Ahmet’i tanırsın? Dedim:- Evet.”

şordu kim işçiler getürdüñ dedim belî (298b/3-4) “Sordu ki:- İşçiler getidin? Dedim:-Evet.”

dedim hazret-i şeyhüñ hazretine varduñız dediler belî (310b/12) “Dedim:-Hazret-i Şeyh’in huzuruna vardınız? Dediler:- Evet.”

buyurdu filân senüñ iki ‘avratuñ var dedi belî (314b/1-2) “Buyurdu:-Filan, senin iki hanımın var? Dedi:- Evet.”

şeyh maña bahup buyurdu tevbe eylersen dedim belî (317b/11) “Şeyh bana bakıp buyurdu: Tevbe eylersin? Dedim:- Evet.”

aña buyurdu oğluñ yok dedi yoğ (339b/5-5) “Ona buyurdu: Oğlun yok? Dedi:-Yok.”

hazret-i şeyh buyurdu ol kabri tanursız dediler belî (345b/5-6) “Hazret-i Şey dedi:- O kabri tanıyorsunuz? Dediler:-Beli.”

dedük siz Erdebîle varupsıñız dediler yoğ (347a/18-19) “Dedik: Siz Erdebil’e girmişsiniz? Dediler: Yok.”

buyurdu Muhammed na’leyn ile seccâdeni getürdüñ dedim belî (387a/19) “Buyurdu: Muhammed nalın ile seccadeyi getirdin? Dedim:-Evet.”

hazret-i şeyh buyurdu Pire ‘Abdülkerîm gedükde size kar yağdı dedi belî (392a/7-8) “Hazret-i Şeyh buyurdu: -Pire Abdülkerîm gedikte size kar yağdı? Dedi:-Evet.”

hazret-i şeyhden suvâl kıldılar kim yâ şeyh bu Hoca Bedel kesb ilen ma’âşın kazanur buyurdu belî (402a/6-7) “Hazret-i Şeyh’e soru sordular ki: -Ey şeyh, bu Hoca Bedel çalışarak aylığını kazanır? Buyurdu:-Evet.”

buyurdu oğul eger senüñ bir günâhkârüñ zindânda durmuş ola olur mı kim özgelere şefâ’at eyleyebile pâdişâh dedi yoğ (405a/15-17) “Buyurdu: -Oğul, senin bir günahkârın zindanda olsa başkalarına şefaata eyleyebile? Padişah dedi:-Yok.”

hazret-i şeyh aña dedi eger sen bitün ‘âlemüñ tahılları anbârlayup kapusın mühürleyesen hazret-i Allâhü Ta’âlânı bendenüñ rızkı vërmeginden ma’zül edebilürsen dedi yoğ (406b/14-16) “Hazret-i Şeyh ona dedi:-Eğer sen bütün alemin tahıllarını ambara koyup kapısını kilitlesen Hazret-i Allahü Teala’yı kulun rızkını vermesinden alıkoyabilir misin? Dedi:-Yok.”

hazret-i şeyh deye êdi gerçek dersen ol dërdi belî (457a/12-13) “Hazret-i Şeyh diyordu: - Gerçek diyorsun? O der idi:-Evet.”

Şeyh Zâhid dedi at uğurladılar ve sen namâzuñı kesmedüñ Hoca Efzal dedi yoğ

(477b/19-478a/1) “Şeyh Zâhid dedi: Atı çaldılar ve sen namazını kesmedin? Hoca Efzal dedi: Yok.”

buyurdu kim başmağ apardılar dedim belî buyurdu (415a/16) “Buyurdu ki:-Ayakkabı(yı) götürdüler? Dedim:-Evet.”

buyurdu Pire ‘İzzeddîn zahmetdesen dedi belî (479b/5-6) “Buyurdu: - Pire İzzeddîn zahmettesin? Dedi:-Evet.”

2.2.TŞS’de Ezgi ile Yapılan Seçenekli Soru Cümleleri

Altun, yapı bakımından soru cümlelerini evet-hayır soruları ve kim, ne, *ka soruları olarak önce ikiye ayırmış; daha sonra da evet-hayır sorularını soru eki ile yapılanlar, vurgu ile yapılanlar ve seçenekli sorular olmak üzere üçe ayırmıştır (2009: 1-4). Yapı bakımından soru cümlelerinden evet-hayır sorularını, vurgu ile yapılan sorular ve seçenekli sorular olmak üzere iki farklı kategoride ele alıp inceleyen Altun, seçenekli sorular kategorisinde bazen sadece soru eki, bazen de soru eki ve soru edatı kullanılarak yapılan seçenekli soru cümlesi örneklerini vermiştir (2009: 4, 20, 40, 72) Altun’un verdiği örnekler arasında ezgi ile yapılan seçenekli soru örnekleri yoktur.

Burxan kutın bulu yarlıkayok mu ol azu yok “Budaya erişerek bağışlıyor mu bağışlamıyor mu?” (Erdal 2004: 411)

Bu işdin kayıtur-mu-sen yā yok mu? “Bu işten vazgeçiyor musun yoksa vaz geçmiyor musun?” (Eckmann 1995: 286)

Senden-midür benden-midür, Tañrı Ta ‘āla bize bir batman oğul virmez nedendür “Senden midir benden midir, Tanrı Teala bize bir batman oğul vermez nedendir?” (Ergin 1997: 80)

TŞS’de ezgi ile yapılan bazı soru cümleleri, aynı zamanda seçenekli sorulardır. TŞS’de ezgi ile sağlanan seçenekli sorularda soru eki kullanılmamış, cümledeki seçenekli soru anlamı, cümlelerin sonuna getirilen “...yoksa yok, ... yā yok” ibareleri ile sağlanmıştır. Böylelikle ezgi ile sorulan sorunun iki ihtimali olduğu ve cevap verecek kişinin bu iki ihtimalden birini seçmesi gerektiği belirtilmiştir. TŞS’deki bu cümle örnekleri; soru eki, soru kelimesi veya soru edatı kullanılmadan sadece ezgi ile de seçenekli soru cümlesi yapılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

TŞS’de ezgi ile yapılan seçenekli soru örnekleri şunlardır:

yüzini maña eyleyüp buyurdu İlyāsuñ oğlı Fātiha dürüst oğuyabilürem yoksa yok (295a/3-4) “yüzünü bana çevirip buyurdu: İlyas’ın oğlu Fatih doğru okuyabiliyorum yoksa yok (okuyamıyorum)”

hazret-i şeyhden suvāl kıldı kim zinā ‘ameli ki bendeden şadır olur Tañrınıñ anda rızası vardur yā yok şeyh dedi yok (214a/18 -214b/1) “Hazret-i Şeyh’ten soru sordu: -Zina kuldan sadır olur, Tanrı’nın bunda rızası var ya yok? Şeyh dedi:-Yok.”

hazret-i şeyh andan şordı kim aduñ nedür dedi adum Muhammeddür amā ‘Ârif ilen meşhûram şeyh (k.a.s.) dedi özüñi tanyupsan ki seni bu ad ilen oğurlar yā yok (249a/9-11) “Hazret-i Şeyh ondan sordu ki: Adım nedir? Dedi:-Adım Muhammed’dir; ama Ârif ile meşhûrum. Şeyh dedi:- Kendini tanırsun seni bu ad ile çağırırlar ya yok (çağırılmazlar)?”

dedi bu kadar ki tãlibler hazret-i şeyhe varurlar kamusınıñ ‘uhdesinden çıhabilür yā yok (165b/17-18) “dedi bu kadar ki talipler Hazret-i Şeyh’e varırlar hepsine yetebilir ya yok (yetemez)?”

hazret-i Şeyh Şadreddîn dedi şeyhüñ hazretinden (k.a.s.) şordum eger kimse şâlih ve müttakî ola ve cennetüñ ehli ve dünyâda nefsüñ şafāsına ve bu haşerâti özinden def ‘ etmege meşgûl olmamış ve bu şifātuñ cānavarları anuñ gürında görünürler yā yok cevâb buyurdu belî

anuñlan bile olalar amā anlardan ‘azāb görmeyecekdür (251a/7-10) “Hazret-i Şeyh Sadreddîn, Şeyh’ten sordum: -Eğer kimse salih, Allâh’tan korkan ve cennet ehli ola ve dünyada nefsun safasına (dala) ve bu zararlı hayvanları kendisinden defetmeye uğraşmasa ve bu sıfatın canavarları onun mezarında görünürler ya yok (görünmezler)? Cevap verdi:- Evet, onunla birlikte olurlar; ama onlardan azap görmeyecektir.”

Sonuç

Türkçede bir bildirme cümlesi, soru eki veya soru kelimeleri kullanılmadan sadece bürünsel yapılar ile de soru cümlesi hâline getirilebilir. Yapılan çalışmalarda bu bürünsel yapılar için *tonlama*, *vurgu*, *titremleme*, *ezgi* gibi farklı terimler kullanılmıştır. Bu çalışmada soru kelimesi veya eki olmadan cümleye soru anlamı katan ve cümleyi anlam bakımından diğer cümlelerden ayırarak cümlenin soru cümlesi olduğunu gösteren bürünsel özellik için “ezgi” terimi kullanılmıştır. Çünkü ezgi, birden çok bürünbirimin birleşmesinden oluşur ve cümlenin derin yapıdaki anlamını belirtir.

Konuşma dilinin bürünsel özelliklerinden biri olan ezgiyi yazılı metinlerde işaretlemek çok zordur. Bu durum Türkçenin tarihî dönemleri için de geçerlidir. Bu sebeple bürünsel özellikler Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde sadece anlamdan tespit edilebilmektedir.

Türkçede ezgi ile yapılan soru cümleleri anlam olarak cevap bekleyen (gerçek) soru cümlesi ve cevap beklemeyen (sözde) soru cümlesi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ezgi ile yapılan (gerçek) soru cümlelerinde, sorunun muhatabının soruya kısa veya uzun bir cevap vermesi beklenir. Ancak ezgi ile yapılan (sözde) soru cümlelerinde sorunun muhatabından cevap beklenmez.

Dil, lehçe ve ağız tasnifinde de bir ölçüt olarak kabul edilen ezgi ile yapılan soru cümlesi örneklerine Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde nadir rastlanır. XVI. yüzyılda Neşâfî tarafından Azerbaycan sahasında Türkçeye çevrilen TŞS’de ezgi ile yapılmış gerçek soru cümlesi örneklerinin diğer yazılı metinlere nispeten daha fazla olması, TŞS’nin Türk dili için değerini ortaya koyan unsurlardan biridir.

TŞS’de ezgi ile yapılan evet-hayır soruları “*sor-*, *dé-*, *buyur-*, *suvāl kıl-*” fiilleri ile başlamaktadır. Bu soru cümlelerinin muhatabı olan kişi de *belī* “evet”, *yok/yoh* “hayır, yok” şeklinde ya kısa cevap verir veya “*belī*, *yok/yoh*” dedikten sonra uzun bir açıklama yapar.

TŞS’de ezgi ile yapılan bazı gerçek soru cümleleri, aynı zamanda seçenekli sorulardır. TŞS’de ezgi ile sağlanan bu seçenekli sorularda soru eki veya soru kelimesi kullanılmamıştır. Ezgi ile yapılan soru cümlesindeki bu seçenek anlamı, cümlenin sonuna getirilen “...*yoksa yok*, ... *yā yok*” ibareleri ile sağlanmıştır. TŞS’deki bu örnekler, ezgi ile de seçenekli soru cümlesi yapılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

AKSAN, D. (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2.Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ALIŞIK, G. S. (2002). “Azerbaycan Türkçesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, C.19, s.227-243.

ALTUN, H. O. (2009). *Türkçede Soru*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

AŞKIN BALCI, H. vd. (2005). İşlevleri Bakımından Kışşü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S.27, s.77-101.

BAYTOK, A. (2013). *Kırgız Türkçesinde Soru*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara:

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BİLVEREN, T. (2017). *Özbekçede Soru*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BOZ, E. (2002). Türkiye Türkçesinde Uzun Ünlülerde Vurgu. *İlmî Araştırmalar : Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S.14, s.29-36.

BURAN, A. (2011). Türkiye Türkçesi Ağzlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.6, S.1, s.41-54.

CHING, M.K.L. (1982). The Question Intonation in Assertions. *American Speech*, C.57, S.2, s.95-107.

COŞKUN, M. V. (2000). Türkiye Türkçesinde Vurgu, Ton ve Ezgi. *Türk Dili Araştırmaları*, S.584. s.126-130.

ÇETİN, E. (2007). Kutadgu Bilig'de Ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri (26 Mayıs 2007)*. Almatı, s.437-444.

ÇETİN, E. (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİR, N. (2002). Kıbrıs Ağzları Üzerine Notlar. *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*. Ankara, s.100-110.

DEMİRCAN, Ö. (2015). *Türkçenin Sesdizimi (Sesler, Sesbirimler, Ayırıcı Özellikler, Ses Değişimleri, Vurgu, Vurgulama, Ezgi, Ezgileme)*. İstanbul: Der Yayınları.

DEMİRCİ, Ü. Ö. ve KORKMAZ, Ş.(2008). *Yûsuf u Zelihâ*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

DİLÇİN, C. (1991). *Mes'ûd Bin Ahmed. Süheyl ü Nevbahar, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ECKMANN, J. (1995). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarning Açuk Yoli, Metin, Tıpkıbasım*. Yayınlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKER, S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

ERCİLASUN, A.B. (1983). *Kars İli Ağzları -Ses Bilgisi-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill Leiden, Boston.

ERGENÇ, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*. Ankara: Engin Yayınları.

ERGENÇ, İ. ve SUBAŞI UZUN, L. (1998). Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi. *DTCF Dergisi*, C.38, S.1-2, s.121-155.

ERGİN, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÖKSEL, A., KELEPİR, M. ve ÜNTAK, A. (2007). Türkçe Soru Cümlelerinde Ezgi. *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 10-11 Mayıs 2007, Mersin, s.309-316.

GÖRGÜLÜ, E. (2006). *Variable wh-words in Turkish*. Unpublished M.A. Thesis, İstanbul: Boğaziçi University.

GULİYEYEV, İ. (2013). Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lügatit Türk" Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi İle Mukayese). *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, S.11, s.15-27.

GÜRSOY NASKALİ, E. (1987). *Sinan Paşa, Tezkiretü'l-Evliyâ*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

HELVACI, S. (2013). *Eski Anadolu Türkçesinde Soru Cümlelerinin Edimbilimsel İşlevleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARAAĞAÇ, G. (2012a). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

KARAAĞAÇ, G. (2012b). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARADEMİR, F. (2010). Bir Dil ve Üslup Bileşeni Olarak Cahit Sıtkı'nın Şiirlerinde Soru. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S.5/4, s.401- 433.

KARAHAN, L. (1994). *Erzurumlu Darir. Kıssa-ı Yusuf*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARAHAN, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARATAY, A. (2003). *Kıyasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYMAZ, Z. (2007). Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri. IV. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül 2000, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.1025-1048.

KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NAĞISOYLU, M. vd. (2010). *Şeyh Safi Tezkiresi ("Safvetüs-Safa"nın XVI asr Türk Tercümesi)*. Bakı-Nurlan: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitüsü.

NAR, K. (1995). *Soru Ekiyle Kurulmuş Soru Cümlelerinin Anlambilimsel Yönden İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OTURAKÇI, N. (2012). *Türkiye Türkçesinde Soru Sözcükleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZKAN, M. (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZSOY, S. (2013). "Ses Bilgisi" *Genel Dilbilim - II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

SARICA, B. (2015). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

ŞEN, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname I Giriş – Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)- Açıklamalı Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TOKAT, F. (2018a). *Tezkire-i Şeyh Safi*. C.1, 2. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.

TOKAT, F. (2018b). *Tezkire-i Şeyh Safi*. C.2, 2. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.

TOPARLI, R. (1998). *Hârezmlî Hâfızın Divanı İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UZUN, N. E. (1988). Türkçenin Öğretimi İçin Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi. *Dil Dergisi*, S.131, s.15-32.

YAĞMUR, Ö. (2013). *Latin Harfli Çeviri Yazılı Metinlerde Türkçe Söz Dizimi (16-19. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YAMAN, E. (1995). Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde “mi” Soru Ekinin Kullanılışı. *Türk Dili*, 526: s.1113-1120.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

A	<i>Regola del Parlare Turcho</i>
DLT	<i>Dîvânu Lugâti 't-Türk</i>
NF	<i>Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarning Açuk Yolu</i>
VG	<i>Éléments De La Langue Turque ou Tables Analytiques De La Langue Turque Usuelle, Avec Leur Développement</i>
TŞS	<i>Tezkire-i Şeyh Safî</i>

Genel Kısaltmalar

AT	<i>Azerbaycan Türkçesi</i>
----	----------------------------



ŞİRALİYEV'İN “BAKÜ DİYALEKTİ” ESERİ VE AZERBAIJAN AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA KULLANDIĞI GRAMER TERİMLERİ

Gürkan GÜMÜŞATAM*

Özet

Bu makale Sovyetler Birliği yönetiminin kurduğu “Azerbaycan’ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet”in başlattığı ağız çalışmalarının bir ürünü olarak *Nesimi Dilcilik Enstitüsü* yayını olan “*Bakü Diyalekti*” adlı eseri değerlendirmek; Türkiye dışında yürütülen diyalektoloji çalışmalarını ana hatlarıyla tanıtip terminolojik kaynaklarına inmek üzere hazırlanmıştır. Sovyet Devrimi’nin ardından “Azerbaycan’ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet”e bağlı olarak Azerbaycan Bilimler Akademisi Şubesi kurulur. 1945’te Bilimler Akademisi ve onun içinde bir Dil Enstitüsü açılır. 1951’de Dil Enstitüsü, Edebiyat Enstitüsüyle birleşir; 1969 yılından itibaren de faaliyetlerine Nesimi Dilcilik Enstitüsü adıyla devam eder.

Dilcilik Enstitüsü’ne H. Aşmarin ve B. Çobanzade’nin ardından 1940’lı yıllarda M. Şiraliyev getirilir. Şiraliyev’in başkanlığını yürüttüğü Diyalektoloji Şubesi, Azerbaycan ağızlarının tetkiki yönünde yürüttüğü çalışmaları geliştirir, böylece Sovyetler içinde başlatılan diyalektoloji araştırmalarına yeni bir ivme kazandırılır. Sovyetler Birliği içindeki halkların konuştuğu dillerle Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırılması ilk kez M. Şiraliyev’in öncülüğünde gerçekleşir. İncelemenin ana konusunu sözlük, ağız atlası, metin derlemeleri ve gramer yazımı konularına aktif katılan Şiraliyev’in Bakü Diyalekti eseri oluşturmaktadır. Sovyet Devrimi ve ardından gelişen dil araştırmaları hakkında bilgilerin verildiği makalede; Şiraliyev’in lehçeler arasında yaptığı karşılaştırmalar değerlendirilecek ve Bakü ağız konusunda saptadığı dillik özellikleri tanımlamak üzere kullandığı terimler Türkiye Türkçesi gramer terimleriyle karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bakü Diyalekti, Ağız Araştırmaları, Gramer Terimleri, Şiraliyev.

ŞİRALİYEV’S “BAKİ DIALECT” BOOK AND TERMS USED IN AZERBAIJAN DIALECT RESEARCH

Abstract

This article is to evaluate the work "Baku Dialectic", a publication of Nesimi Dilçilik Institute, as a product of oral studies initiated by the Soviet Union Administration's "Revealing and Learning Society of Azerbaijan" Dialectology studies conducted outside of Turkey was prepared to introduce terminological resources in the outline. Following the Soviet Revolution, the Azerbaijan Academy of Science Branch is established in accordance with the "Association and Learning Society of Azerbaijan". In 1945 the Academy of Sciences and a Language Institute were opened in it. In 1951, the Language Institute merges with the Institute of Literature; Since 1969, its activities continue with the name Nesimi Dilcilik Institute.

In the 1940s, M. Shiraliyev was brought to the Dilçilik Institute by H. Aşmarin and B. Cobanzade. The Department of Dialectology, which is chaired by Shiraliyev, is responsible for the creation of a new vision within the Soviets through studies conducted by the Azerbaijani dialects. The comparison of the Azerbaijani Turkic peoples within the Soviet Union occurs for the first time under the leadership of M. Shiraliyev. The main topic of the review is the Baku Dialectic work of Şiraliyev, who actively participated in the dictionaries, oral skip, text

* Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, el-mek: ggumusatam@ciu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2465-6501>

compilations and grammar writing. The article about the Soviet Revolution and subsequent language researches is given; Şiraliyev be evaluated comparisons between his mouth Baku dialect and the terms used to define the characteristics that determine Dillima will be compared in terms of Turkey Turkish grammar.

Key Words: Baku Dialect, Dialect Studies, Grammar Terms, Şiraliyev.

Giriş

Türkoloji araştırmaları içinde önemli bir alanı kapsayan Oğuz lehçeleri Balkanlar'dan Afganistan ve Pakistan'a; Doğu Türkistan'a kadar ulaşan geniş bir alanda konuşulmakta ve yazılmaktadır. Bu derece geniş bir coğrafi hatta gelişen Oğuz Türkçesinin eş zamanlı şekilde araştırılma ve gramerinin yazımına başlama tarihiyse oldukça yenidir¹. Tarihî derinliğine rağmen adlandırılma ve lehçe kollarının belirlenmesinden başlamak üzere, Oğuz lehçeleri hakkında çözümlenmeyi bekleyen birçok konu araştırmacıların karşısında durmaktadır.

Türkoloji literatüründe Oğuz Grubu Türk Lehçeleri için genellikle yöne dayalı adlandırmayla Batı Türkçesi terimi tercih edilmiştir. Günümüzde yazılı birer geleneğe sahip olan Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azerbaycan ve Gagavuz Türk Türkçesini içine Batı Türkçesi terimi, geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Ancak, ilgili lehçelerin ayrı coğrafyalarda konuşuluyor olması yöne dayalı, coğrafi adlandırmayı geçersiz kılmaktadır. Bu açıdan makalede Oğuz Lehçeleri terimi tercih edilmiştir. Türkiye ve diğer Türkoloji çevrelerinde azalarak bugüne ulaşan lehçe-şive-ağız tartışmaları içinde, ayrı yazı dili durumuna gelen Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi gibi kollara verilen lehçe terimi bu makalede kullanılmış (Naskali, 1997: 10), öte yandan ortak yazı dilini kullanan fakat yerleşim bölgelerine özgü söyleyiş özellikleri barındıran Bakü, Şeki; gibi yerel konuşmalara makale çerçevesinde ağız denmiştir. Ancak, Radloff sonrası Sovyet terminolojisinde ve Şiraliyev tarafından genellikle lehçe karşılığı kullanılan diyalektin ağızla eş değerde tutulduğuna vurgu yapmak gerekir (Naskali, 1997: 10).

Türkiye'de çağdaş Türk yazı dillerinin gramerinin yazımı oldukça yenidir. Bu gecikmede Osmanlı Türkçesi, ardından Türkiye Türkçesi yazı dilinin gramerinin yazımının gecikmesi etkili olmuştur. Bergamalı Kadri'nin Osmanlı Türkçesiyle sınırlı kalan *Müeyyiretü'l-'Ulûm* adlı eserinden sonra, Tanzimat'a kadar yabancı seyyahların gündelik amaçlarla hazırladığı sözlük-gramer karışımı eserler Osmanlı Türkçesi sınırları içinde kalır. Tanzimat ve Meşrutiyet'in ardından Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelişen evrede Türkiye Türkçesinin sınırlarının belirlenmemesi, henüz yazı dilleri arasındaki farklılıkların, yerel özelliklerin belirgin şekilde ortaya çıkmaması da denemelerde yerel dil malzemesinin karşılaştırmalı incelemelerin dışında tutulmasına yol açmıştır. İstanbul Türkçesini merkeze alan bu gramerler önce Arap, ardından Fransız dilcilik modelinin etkisinde kalınmış, Türkçeye özgü bir gramer yönteminin geliştirilememesi sistemli bir dil bilgisinin de ortaya çıkmasını engellemiştir. Standart kabul edebileceğimiz yazı dilinin betimlenememesi, yerel malzemeye ilişkin incelemelerin de gecikmesini arkasından getirmiştir (Korkmaz, 2003: CV-CXVI).

Türk dili araştırmalarında genel kabule göre, Oğuz lehçelerinin 13. yy.dan itibaren yazı dili olarak gelişimi, bölgeler arası dil farklılıklarının metinlere yansıma sürecini başlatır. Eski Oğuz yazı dili, imlânın sınırlı verilerine rağmen sunduğu verilerle bölgeler arasındaki ağız ayrılıklarının metne yansıtıldığını doğrular (Karahan, 2006:1-12). İstanbul'un fethini izleyen süreçte standartlaşmaya başlayan yazı dili, merkez çevresinde belli şekilleri yaygınlaştırıp tek tipleştirirken Tebriz ve civarında Fuzuli'nin habercisi kabul edilebilecek ikinci bir yazılı Oğuz lehçesini de ortaya çıkarır. Azerbaycan yazı dilinin özelliklerini başlangıçta küçük ağız

¹ Türkiye'de Oğuz Lehçeleri üzerinde yapılan ilk karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmaları Himmet Biray ve Ayşe İlker'e aittir. İlgili çalışmalar için bk.: Biray, H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara: TDK; İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: TDK.

farklılıkları şeklinde görürken bunların zamanla belirginleşip körelmesi; onlar üzerine coğrafi ve siyasi faktörlerin de eklenmesi etki eder (Buran ve Alkaya, 2006: 18).

Anadolu ve yöresinde konuşulan birçok ağız, Türkiye Türkçesinin genel görünümünü sergilerken diğer Oğuz grubu lehçelerinin birçok ağız kolu da benzer karakter taşır. Bu noktada Türkiye Türkçesi yazı diliyle Azerbaycan yazı dili arasındaki diyalekt ilişki alanını kurmak amacıyla; iki yazı dilinin etrafında gelişen bölge ağızlarını tanımak gerekir. Aynı şekilde, iki lehçe üzerine yapılan araştırmaların karşılıklı şekilde gözden geçirilmesi, yöntem ve terminoloji bakımından ortak hareket edilmesi de karşılaştırmalı araştırmalar için önem taşımakta; araştırmacıların önüne çıkacak zorlukların kaldırılmasında gerekli görülmektedir.

Bu inceleme temel olarak Şiraliyev'in hazırladığı "Bakü Diyalekti"²nde adlı eserde kullanılan ağız bilimine ilişkin terimleri değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Çalışmanın başında Azerbaycan yazı dilinin oluşum süreci hakkında bilgiler verilerek, Sovyet Devrimi'nin ardından Dilcilik Enstitüsü'nün uhdesinde yürütülen gramer çalışmalarına örnek olan ilgili kaynak eser etraflıca tanıtılmıştır.

Dilcilik Enstitüsü'nün başına getirilen Şiraliyev'in hem Türkoloji hem de Azerbaycan diyalektoloji sahasında hizmetleri üzerinde önemle durulmalıdır. Özeldir Azerbaycan dilciliği, genelde de Türkoloji araştırmaları açısından Şiraliyev'in yürüttüğü atlas çalışmaları günümüz Türkoloji araştırmalarına örnek teşkil etmiştir (Gülsevin, 2015: 213). Öte yandan araştırmacının meydana getirdiği "Bakü Diyalekti" hem Türk dünyasında oluşturulan ilk ağız grameri denemelerinden biri olması hem de Türkiye ve Türk dünyasında ağız araştırmalarına kaynak teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir. İncelemenin ana konusunu oluşturan "Bakü Diyalekti" *Fonetika, Morfologiya, Sintaksis ve Leksika* olmak üzere dört ana bölümden oluşmakla birlikte, derleme metin örnekleri ve Bakü ağzının diğer ağızlarla karşılaştırmasını içeren kısımlardan oluşmuştur. Makalenin üçüncü bölümünde ilgili gramerde ele alınmış konular ve Şiraliyev'in sahaya ilişkin görüşleri etraflıca değerlendirilecektir.

I. SSCB'de Dil Planlaması ve Türkoloji Araştırmalarına Etkileri

Ruslar, 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Türk topraklarını işgal eder ve Türklerle Ruslar arasında zorunlu temas artar. Temelde Çarlık Yönetimi, Türk halklarının Rusça kanalıyla Ruslaştırılması ve açtığı okullar aracılığıyla Hristiyanlaşmalarını hedeflemekteydi. Çar II. Nikolay'nın onayıyla Türki halkların yaşadığı bölgelerde açılan Rus tarzı okullarda, Çarlık rejimine hizmet eden eğitim verilmeye başlanmış; Ruslaştırma politikaları güdülerek halkın ana dilde öğrenim görme hakkı elinden alınmıştır (Yılmaz, 2014: 341). Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk halklarına ana dillerinde öğrenim görme hakkı verilmesini yönetime benimsetense İlminskiy olur. Ruslaştırma politikalarına hizmet edebilmek için ana dilde eğitim verilmesinin daha etkili olacağını savunan İlminskiy, düşünmenin ana dilde gerçekleştiğine; dolayısıyla Ruslaşmanın ana dilde gerçekleştirilebileceğini yönetime kabul ettirir (Topsakal, 2009: 344).

Çarlık Rusyası'ndan sonra, Sovyet Yönetimi'ne geçişte devrimin öncülerinden olan Lenin'in dile dair görüşleri başta esnektir ancak temelde Ruslaştırma politikalarına hizmet etmeye devam eder (Yılmaz, 2014: 343). Lenin, 1895 yılında Sosyal Demokrat Parti'nin programını hazırlarken milletlerin eşit olmasının sağlanmasını gerekli görür. Dil alanında eşit haklara sahip olunmasını da bu ilkeye bağlar (Aliyeva, 2005: 101). 1918'de adı Komünist Parti olarak değiştirilen Sosyal Demokrat İşçi Parti'nin ikinci kurultayında, milletlere ana dilinde eğitim alma, devlet işleri ve sosyal yaşamda ana dillerini kullanma özgürlüğünün verilmesini önemli bir görev olarak sunar (Aliyeva, 2005: 101). Lenin, birinci programa dilde eşitlik hakkını koymasına rağmen kısa sürede fikir değişir; vurguladığı devlet dili kavramından kısa

² ŞİRALİYEV, M. Ş. (1957). *Bakü Dialekti*. Bakü: Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Neşriyatı.

sürede uzaklaşır. “Devlet dilini savunmak rezilliktir.” diyerek herhangi bir dilin devlet dili olarak seçilmesinden vazgeçer (Aliyeva, 2005: 102). Lenin’in tutumuna ve hazırlanan yasalara rağmen Rusçanın etkinliği bütün Türk dünyasına tesir eder. SSCB içinde yönetim bütün milletler arasında dilde eşit haklar sağlama yanında Rusçayı ortak bir iletişim kanalı olarak sunar; eşitlik tutumunu sadece belirlediği yasalarla kâğıt üzerinde korur. Nitekim, yapılan yasalarda birliği oluşturan halkların çocuklarını istediği dilde eğitebilmesi için düzenlenen maddelere rağmen, gelecek politikası içinde ana dilin çocuğa hiçbir fayda sağlayamayacağı tutumu; devlet kurumlarında mevki edinebilmek için Rusça bilmenin zorunluluk olarak öne çıkarılması Türkçenin SSCB’de bastırılmasına; yasalarla uygulama arasında derin uçurumların açılmasına yol açtığı gösterir (Aliyeva, 2005: 103-104).

Sovyetler Birliği içinde devrimin ardından Leningrad’da Doğu araştırmaları konusunda birtakım eğitim ve araştırma kurumları ortaya çıkar. Farklı grup ve enstitüler arasında Türk dünyası araştırmalarını etkileyenlere “Radloff Grubu” (1918-1930), “Doğu Bilimcileri Heyeti” (1921-1930), “Türkoloji Kabinesi” (1928-1930), Petrograd Üniversitesi A. N. Veselovskiy Batı ve Doğu Karşılaştırmalı Tarihî Dil ve Edebiyat Bilimsel Araştırma Enstitüsü (1921) örnek gösterilebilir (Kononov, 2004: 154).

Sovyet Türkolojisi’nin kuruluş yıllarında genel eğilim alfabelerin iyileştirilmesi, imlâ kurallarının belirlenmesi ve yeni ders kitaplarının yazımı konularında yoğunlaşmaktaydı. Alfabe reformu için 26 Şubat – 6 Mart 1926 arasında Bakü’de Sovyetler Birliği Birinci Türkoloji Kongresi gerçekleştirilir (Kononov, 2004: 156). Peşi sıra yapılan kongre ve toplantılarla alfabe değişim sürecine böylelikle geçilir. Gerçekte Ruslar’ın Türk halklarıyla ilgisi Sovyet öncesi döneme; onların Kafkasya’ya gelme ve yerleşme dönemine rastlar. Ruslar bölgeye yerleştikten sonra Azerbaycan Türkçesini inceleyen küçük gramer ve sözlükler yazmaya başlarlar (Ziyayeva, 2011: 94). Devrimin ardından alfabe ve imlâ dışında fonetik ve morfolojik araştırmalara kurulan enstitüler vasıtasıyla ağırlık verilir, Rusçaya geçen Türkçe ve Rusçadan Türk dillerine geçen Rusça kelimeleri ele alan birçok karşılaştırmalı sözlük hazırlanır.

Devrim öncesinde Radloff’un başlattığı diyalektoloji çalışmaları N.F. Katanov, E.K. Pekarskiy, S.Ye. Malov gibi araştırmacılar tarafından geliştirilir. Kurulan enstitü ve araştırma merkezleri çeşitli birimlerde yetiştirilen yerli araştırmacılar vasıtasıyla derleme, inceleme ve ağız atlaslarının hazırlanma sürecini başlatır (Kononov, 2006: 160).

Sovyetler Birliği’nin 1950’lerden itibaren yürüttüğü diyalektoloji araştırmalarının ilk dikkat çekici ürünleri arasında ağız atlasları bulunmaktadır. V. M. Jirmunski, N. A. Baskakov, N. Z. Gadjiyeva, L. A. Pokrovskaya ve E. V. Sevortyan gibi bilim insanlarının görüşleri çerçevesinde, Türk lehçe ve ağızlarının dil coğrafyası yöntemlerinden yararlanılarak düzenli araştırma gezileri, derleme ve incelemeler sonucunda Azerbaycan, Tatar, Başkurt, Saha gibi Türk lehçelerinin ayrı ayrı dil atlasları yapılmıştır (Erdem, 2016: 8).

Diyalektoloji çalışmalarının karşılaştırmalı filoloji esasları çerçevesinde yürütülmesi, fonetik araştırmalar için çeviri yazı geliştirilmesi incelemeleri kolaylaştırır. Uzun yıllar Türk lehçe ve ağızlarına ilişkin malzemenin derlenmesi; yazıya aktarılıp basılması yeni araştırmaların önünü açar. Kononov’un (2004) deyişiyle, kurulan merkezler kanalıyla biriktirilen malzeme, Türk diyalektlerinin araştırılmasında yeni bir aşamaya, Türk Diyalektolojisine, atlas yapımına hazırlıklara ve çalışmalar neticesinde genel hükümlere ulaşmayı sağlamıştır (Kononov, 2004: 161).

II. Azerbaycan Türkçesine İlişkin Diyalektoloji Araştırmalarının Tarihçesi

Türk dünyasında Sovyetler Birliği’nin kurduğu enstitüler sonucunda daha erken devrede yürütülmeye başlanan ağız araştırmaları, ilk sistemli sonuçları Azerbaycan sahasında verir. Türkiye’deyse ağız araştırmaları oldukça ilerlemesine, birçok bölge ağzının gramer ve

sözlükleri³ hazırlanmasına rağmen henüz tüm bölge ağızlarını içine alabilecek, uluslararası ölçülerde ve Türk dünyasında örneklerini gördüğümüz tarzda derli toplu bir ağız atlası ortaya konulamamıştır (Boz, 2008: 162).

Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet'in faaliyetlere başlamasının ardından Rus dilciler ve Azerbaycanlı genç araştırmacılar çeşitli bölgelerde araştırma yapmak üzere Ruslar tarafından sahaya gönderilir. İlk görevlendirilenler arasında bulunan H. Aşmarin, 1923-1926 arasında Nuha şehrinden derlemeler yapar; hazırladığı gramerle⁴ Nuha'nın fonotik ve morfolojik özelliklerini inceler⁵. Aşmarin bir yandan derleme ve incelemeler yaparken diğer taraftan kurulan derleme masasının başına yönetici olarak getirilir. 1933'te Şemahı ve Guba, 1935'te Zakatala, Gah, Ayrım ağızları araştırılır. 1946-1950 yılları arasında Muğan grubu ağızları, 1951-1955 yıllarında Nahçıvan ağızı derleme ve incelemeleri yapılır. Aşmarin'in Bakü'den ayrılmasının ardından terminoloji masası başkanı Bekir Çobanzade, Aşmarin'in yerine getirilir. Çobanzade yürüttüğü yoğun çalışmaların sonucunda Azerbaycan Dilcilik Enstitüsü'nü 1940'lı yıllarda yaşama geçirir. Azerbaycan diyalektolojisini değerlendiren Ziyayeve, ağızların araştırılmasını grupların belirlendiği *monografik tetkikler, dil atlasının hazırlanması ve ağızlar sözlüğünün yazımı* şeklinde üç bölüme ayırır (Ziyayeve, 2011: 98).

Dilcilik Enstitüsü Diyalektoloji Şubesi başkanlığına Şiraliyev geldikten sonra, bir yandan Azerbaycan ağızları incelenmeye başlanır, diğer yandan Azerbaycan Türkçesinin diğer lehçeler ve ağızlarla olan bağı karşılaştırmalı şekilde işlenir (Ziyayeve, 2011: 98). 1945-70 yılları arasında yapılan monografik tetkiklerle geniş bir alanda konuşulan ağızlar grubu incelenir; hazırlanan programla ağız atlasının hazırlanmasının yolu açılmış olur.

Azerbaycan Dilcilik Enstitüsü tarafından ağız atlasının hazırlanması için oluşturulan monografinin ardından yoğun bir çalışma süreci başlar. Rüstemoğlu ve Şiraliyev, 1958'de atlasın oluşturulabilmesi için temel ilkeleri saptayarak yapılacakları bir program şeklinde yayımlar⁶. Bu sürecin ilk ürünü M. İ. İslamov, T. B. Hamzayev ve R. E. Kerimov tarafından 1965'te ortaya konur. Üçlünün Doğu Grubu ağızlarını içeren atlası Türkoloji araştırmalarında bir ilki gerçekleştirir. 1966'da ilk büyük parçası tamamlanan Azerbaycan Diyalektoloji Atlası'nın tamamlanması 1990'dadır. Şiraliyev, İslamov, Hamzayev, Ramazanov, Behbudov, Ağayev, Hasıyev, Kerimov ve Aliyev'in yoğun derleme, inceleme çalışmaları sonucunda Azerbaycan'ın en önemli ağız atlası ortaya çıkar (Ziyayeve, 2011: 100). Beş yüz yerleşim birimini içine alan bu eser, farklı içerikte yüz yirmi sekiz atlastan oluşmaktadır.

Azerbaycan'ı Tetkik Eden ve Öğrenen Cemiyet, dil atlası yanında genel gramer ve sözlük yazımı konularında önemli faaliyetlerde bulunur. Sözlük çalışmalarını yürüten Bekir

³ Bölge ağızları konusunda hazırlanan sözlük, sözlük-gramer karışımı eserler konusunda geniş bir literatür oluşturulmuştur. Çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada bir bölümünün adını anma yolu seçilmiştir: Ömer Asım Aksoy'un Gaziantep Ağızı III (1946), İhsan Coşkun Atılcan'ın Erzurum Ağızı, Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü (1977), Efrasiyap Gemalmaz'ın Erzurum İli Ağızları III (1978), Mehmet Emin Ergin'in Urfa Ağızı Sözlüğü (1982), Kudret Emiroğlu'nun Tabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü (1989), Kazım Yedekçioğlu'nun Kayseri Ağızı II Sözcükler (1992), Ali Esat Bozyiğit'in Ankara İli Ağızı Sözlüğü (1998), Faruk Güçlü'nün Nevşehir ve Yöresi Ağızı Sözlüğü (1999), Selâmi Erkut'un Mudurnu Halk Dili Sözlüğü/Bolu (2000), Hasan Kalyoncu'nun Trabzon-Tonya Ağızının Dilbilgisel Özellikleri ve Tonya Sözlüğü (2001), İsmail Kara'nın Güneyce-Rize Sözlüğü. Bir Doğu Karadeniz Köyünün Hafızası ve Nâtıkası (2001), Yılmaz Sunucu'nun Örnekleriyle Uşak Ağızı Sözlüğü (2002), Ali Abbas Çınar'ın Muğla İli Ağızı Sözlüğü (2004), Gülseren Tor'un Mersin Ağızı Sözlüğü (2004), Arif Bilgin'in Elbistanca Sözlük: Örnekleriyle Elbistan Ağızı (2006), Bedri Sarıca'nın Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü (2006), A. Arif Uygucu'nun Aydın Ağızı ve Sözlüğü (Yapı- Köken) (2007), Abdulvahap Özalp'ın *Elbistan Ağızı & Çiçek Köyü Örneği (Kelimeler-Deyimler)* (2008), Ahmet Buran ve Nadir İlhan'ın *Elazığ Yöresi Söz Varlığı* (2008).

⁴ H.İ. Aşmarin, (1926) *Obşii Obzor Narodnih Tyurkskih Govorov gor. Nuhi*, Bakü.

⁵ Aşmarin, 1955-56 yılları arasında Nuha şehrine yeniden gelerek 21 köyden malzeme toplar. Topladığı bu malzemeyi 1956 yılında Doktora tezi olarak birleştirip inceler.

⁶ Rüstemoğlu ve Şiraliyev (1958), Azerbaycan Dilinin Diyalektolojik Atlasının Tertibi İçin Toplanan Materiallerin Programı, Bakü.

Çobanzade, “Lüget ve Onun Teşkili” adlı makalesinde söz derlemeleri ve ağız sözlükçülüğüne dair görüşlerini iletikten sonra, V. Hulufu’yla 1930’da “Azerbaycan Türk Halk Şiveleri” adlı eseri yayımlar. Bu eser, Azerbaycan’da halk ağız üzerine hazırlanan ilk sözlük olarak kayıtlara geçer (Ziyayeva, 2011: 102). İlerleyen yıllarda gelişerek devam eden kelime derlemeleri sonucu altmışlı yılların sonunda iki ciltlik bir diyalektoloji lügati ortaya çıkmasına rağmen bu eser ancak 1999 yılında Dil Enstitüsü’nün önerisiyle TDK tarafından yayımlanabilir⁷.

Kuzey Azerbaycan’ın bağımsızlığa kavuşmasının ardından buradaki akademik merkezler yanında Türkiye’de kurulan Çağdaş Türk Lehçeleri bölümleri alanda yeni birçok araştırma, inceleme ve karşılaştırmanın yapılması için daha uygun bir ortam yaratmıştır.

III. Şiraliyev’in Diyalektoloji Anlayışı ve Bakü Ağızı Üzerinde Genel Tespitleri

Şiraliyev, bir dili tüm yönleriyle tanıyıp gelişim tarihini yazabilmenin öncelikli yolunu, o dilin diyalektlerini tanıma gerekliliğine bağlar. Araştırmacının deyimiyile tarihî belgelerdeki dil, standartlaşmıştır ve edebî özellik taşır. Ancak, edebî dile geçmemesine rağmen onun yanında, sözlü dilde yaşayagelmiş birçok kelime ve şekil de bulunur. Dili tüm yönleriyle betimleyebilmek için bölge ağızlarında yaşayan dil malzemesi belirlenerek o dilin tüm yönlerde detaylı bir dökümü yapılabilir (Şiraliyev, 1957: 5). Diğer taraftan o dilin tarihî metinlerinde kalmış, bugünkü ölçünlü dile geçmemiş kelime ve şekiller de ölçünlü dilin yanında konuşulan diyalektlerde varlığını koruyabilmektedir. Araştırmacı bunu Fuzuli’nin dilindeki örnekler veya Azerbaycan sahasına ait tarihî metinlerdeki arkaik şekillerle de örnek göstererek desteklemekte; diyalektoloji araştırmalarının dili bütünlüklü görmek üzere önemine işaret etmektedir (Şiraliyev, 1957: 5-6).

Azerbaycan ortak edebî yazı dilinin belirlenmesinde diğer ağızları gözden geçirdiğini belirten Şiraliyev, bunlar arasında Bakü diyalektinin ölçünlü hâle getirilmeye en elverişli saha olduğunu savunur. Ona göre, Azerbaycan millî dilinin belirlenmesi için birtakım ölçütlerin yerine getirilmesi gerekir. Bakü diyalektinin uzun yıllar Azerbaycan halkına siyasi ve kültürel merkez olan bir bölgede konuşulması, ortak yazı dilinin geliştirilmesinden önce bu bölgede yazılan eserlerde dilin işlenmesi gibi gerekçeleri sunan bilgin, bu vasıta ile Bakü ağızlar topluluğunun Azerbaycan Türkleri arasında ortak bir iletişim kanalı olabileceğini savunmuştur (Şiraliyev, 1957: 5). Kuzey Azerbaycan Türkleri arasındaki dil tartışmaları bilindiği gibi daha yirminci yüzyılın başında Molla Nasreddin ve Füyuzat dergileri etrafında; Gaspıralı’nın görüşleri merkezinde başlar. Yerel dille halka seslenmeyi yeğleyen Molla Nasreddin ekolü böylelikle Azerbaycan Türkü’nün meselelerine kendi lehçesinde çözüm arama yoluna gider. Füyuzat taraftarları, Türk dünyasında ortak iletişim kanallarının korunmasını gerekli görürken Molla Nasreddin dergisinin tavrını beğenmez, İstanbul Türkçesiyle yayın hayatını sürdürmeye çalışır (Uygur, 2007: 59-62). Rus İnkılabı’nın ardından yayıncılık faaliyetleri gelişen Azerbaycan’da siyasi ve sosyal gelişmeler, Sovyet Devrimi ardından gelen süreç yazı dili olarak Bakü esaslı Azeri lehçesinin kalıcılılaşmasını sağlamıştır.

Sovyet Devrimi ardından önce Latin, ardından 1939’da Kiril alfabesine geçiş yapan Kuzey Azerbaycan Türkleri birkaç alfabe reformunun ardından 1991 yılına dek bu alfabeyle kendi lehçelerinde yazılı bir edebiyat geliştirirler. Bu sürecin başında yazı dilinin standartlaştırılması için saha araştırmaları yapılır. Şiraliyev’in Bakü Diyalekti de alfabe reformlarının yapıldığı döneme denk gelir. 1939’da ilk saha araştırmalarına başlayan araştırmacı, 1940’a kadar İçerişehir, Bayırşehir, Emircan, Bülbüle, Hövsan, Türkan, Şağan, Masazır, Saray, Corat, Novhanı, Hökmeli, Gobu ve Güzdek’ten materyaller toplar. Pirşığı, Merdekan, Buzovna, Keşle şiveleri üzerinde gözlemlerde bulunur (Kononov, 2005: 160).

Şiraliyev kitabın girişinde Bakü’de konuşulan ağızın coğrafi sınırlarını belirleyip onun diğer ağızlarla ilişkilerine değinirken “ağız” terimi yerine “diyalekt”i tercih eder. Kendi deyimiyile “Şerq Qrubu” (Doğu Grubu) içinde bulunan Bakü ağızı, bütün Abşeron

⁷ TDK (1999), Azerbaycan Dialektoloji Lügati C:I (A-L), Ankara: TDK.

Yarımadası'nda konuşulmaktadır. Sınırları, Kuzey Batı taraftan Xızı, Batı'dan Şamaxı, Güney Batı'da Əli Bayramlı; Kuzey Doğu ve Güney taraftansa Hazar Denizi'yle çevrelenen bölgedir (Şiraliyev, 1957: 9).

Bakü ağzını "leḥçe" grubuna koyan araştırmacı, bu ağzın alt kollarını belirlemek için de "şive"yi yeğlemiştir. Ona göre "şive"; Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına göre her biri alt ağız grubu olan kollar şöyledir:

a. Birinci Alt Grup

Şiraliyev İçərişəhər, Kəşlə, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan, Şağan bölgelerini birinci alt grupta toplamıştır. Sıralanan alt bölge ağızlarında arka damak ünlülerinin ön damağa çekilerek kullanımını karakterize eden araştırmacı, böylece ünlü uyumlarının bozulmasını ayırıcı ölçüt olarak vermiştir (Şiraliyev, 1957: 9). Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında ses özelliklerinin alt ağız kollarını belirlemek için ölçüt alınması diğer Türk lehçelerine ait alt ağız kollarını belirlemede de ortak bir tutumun sonucu olduğunu göstermektedir.

b. İkinci Alt Grup

Novxanı, Çorat, Hökməli, Qobu, Güzdek bölgelerini ikinci gruba toplayan araştırmacı, ön damak ünlülerinin arka damağa çekilmesini, geniş ünlülerin daha yaygın oluşunu birinci alt grupta bulunan İçərişəhər'den seçtiği örneklerle Çorat bölge ağzını karşılaştırarak göstermeye çalışır. İkinci alt grupta topladığı ağızların morfolojik hususiyetlerine de değinerek, şimdiki zaman çekimi için bu alt grupta özel bir şekilden yararlanılmasını [-ab, -əb]; Qobu, Güzdek alt ağız bölgelerinde ünlüyle biten kelimelerde belirtme hâli eki için yardımcı ünsüz /y/den yararlanılmasını [-yı, -yi, -yu, -yü]; birinci alt gruptan farklı olarak kapalı /è/nin daha fazla iştilmesini ayırıcı özellikler olarak sunarken bu ölçütleri de ikinci alt grupta topladığı bölge ağızları arasında yine ayırıcı ölçüt olarak belirler.

Şiraliyev Bakü'de konuşulan iki ana ağız kolunun dil bilgisi sınırlarını çizdikten sonra, her iki alt kolun belli başlı özelliklerini bir arada taşıyan dolayısıyla karma yapı gösteren Masazır ve Saray yöre ağızlarına da değinir. Bakü Ağzının alt kollarını şekillendiren Şiraliyev, Batı Grubunda andığı Qazax – Qarabağ bölgeleriyle Bakü Ağzının (Doğu Grubu) ayrılan yanlarını fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik ayırıcılara göre şöyle maddeleştirir:

Fonetik Ayırıcılar:

1. Bakü Ağzında /ou/ ~ /öü/ ünlü birleşmeleri ve ünlü uzamaları bölgenin canlı hususiyetlerindedir: youğ, nöüm, həröüz vb.

2. Bakü Ağzında /a/ > /o/ yuvarlaklaşması Batı Grubu ağızlarına göre daha yaygındır: amon, boba vb.

3. Arka damak ünlüsü /a/ birçok durumda ön damağa çekilerek kapalı bir /è/ sesine (/a/ > /è/) incilir: geymağ vb.

4. Arka damak ünlüsü /a/, yaygın şekilde ön damağa çekilerek daha açık ve geniş söylenen bir /ə/ sesine değişir: nəzər, xəbər vb.

5. Azerbaycan Türkçesinin karakteristik seslerinden olan açık /ə/, Bakü ağzında yuvarlaklaşarak /ö/ fonemine (/ə/ > /ö/) dönüşür: dövə vb.

6. Bakü Ağzında söz sonunda sedasız ünsüzlere çoğu kez tesadüf edilmez. Söz sonunda Kuzey ve Batı Grubu Azerbaycan ağızlarında sedasız gırtlak ünsüzleri x (x', k', f) bulunabildiği hâlde, Bakü ağzında sedalı süresiz sesler tercih edilir: alax > alağ, gələx > gələğ vb.

7. Bugünkü Azerbaycan yazı dilinde görülmeyen geniz ünsüzü /ñ/; Şiraliyev'in deyimiyle sağır /ñ/ Bakü'de işitilmemektedir. Bu seslik nitelik Azerbaycan yazı dilinin şekillenmesinde de ilgili sese karşılık gelecek bir sembolün yazıda kullanılmamasıyla devam

etmiştir. Buna rağmen ilgili ses Azerbaycan'ın diğer bölge ağızlarında işitilir niteliktedir: mənə vb.

8. Bakü Ağzında ses uyumları Batı Grubu ağızlarına kıyasla zayıftır: gəymağ, alacə vb.

Morfolojik Ayırıcılar

Morfolojik ayrılıklar konusunda bağımlı biçimbirimlerden hareket eden Şiraliyev, Bakü Ağzında eklere ilişkin diğer ağız gruplarıyla ayrılan yönleri şöyle sıralar:

1. Eklerin çoğu kez ünlü uyumları dışında kullanımı; morfemlerin iki alt biçimbirimde de ekleşebilmesi: –du/ –dü, –un/ –ün; yatdux/ yatdūx vb.

2. Ünsüzle biten kelimelerde, ikinci şahıs iyelik çekiminin Batı Grubu ağızlarından sesçe ayrılması (geniz ünsüzünün kullanılmamasından kaynaklı vd.): nənən̄ > nənə vb.

3. Bakü Ağzında geniş zaman kipinin olumsuz çekiminde [–man/–mən; –mar/–mər] şekillerinin kullanılması: almanam, gəlmənəm, qaçmarsan vb.

4. Söz sonu /-ı/-/u/ sesleriyle biten fiillere geniş zaman kipini karşılayan ekler eklenirken ilgili seslerin düşürülmesi: oxar vb.

Sentaktik Ayırıcılar

1. Özne, nesne veya yer tamlayıcısı cümlelerin yönetici ögesi yüklemden sonraya daha sık bırakılır, böylece devrik cümleler Bakü Ağzında yaygın şekilde gözlemlenir.

2. Bakü Ağzında soru ekiyle soru cümlelerine rastlanmaz. Soru, entonasyon aracılığıyla gerçekleştirilir. Batı Grubu ağızlarında ise cümlede soru anlamı için soru ekinin yardımına başvurulur.

Leksik Ayırıcılar: Söz varlığı itibarıyla Bakü ağzının yöreye özgü kelimeler, arkaik sözcükler yanında tarımla ilgili (ekincilik, bağcılık, bostancılık vb.), öteki bölge ağızlarında kullanılmayan birçok terimi içeriyor olması araştırmacının leksik ayırıcıları ölçüt olarak almasını sağlamıştır. Şiraliyev bu sebeple kitabının sonunda Bakü Ağzına özgü tematik kelime listeleriyle yörenin söz varlığının bir dökümünü yapar.

IV. Şiraliyev'in "Bakü Diyelekti" Adlı Eserde Konu Alanlarına Göre Kullandığı Terimler

Terminoloji bakımından taranan eserde, Kiril alfabesiyle yazılmış ana metinden elde edilen fişler tablolar şeklinde sunulmuştur. Azerbaycan Türkçesindeki terimlerin Şiraliyev özelindeki kullanımları bugünkü Azeri Latin alfabesine aktarılmış, ardından Türkiye Türkçesi gramerlerinde ilgili terimlere denk düşecek karşılıkları sıralanmıştır. Öte yandan her tablonun ardından alfabetik şekilde ölçünlü dile ait terimlerin dizini de sıralanmıştır. Türkiye Türkçesinde dil bilgisi terimlerinde birlik sağlanması gerektiği uzlaşıya varılan bir mesele olmasına rağmen günümüzde henüz bu arzu gerçekleştirilememiştir. Terimlerde birlik sağlanamaması ve gramer konularına yaklaşımdaki ayrılıklar bir süre daha birlikten uzak olunmasına yol açacaktır. İncelemenin bu bölümünde ölçünlü dilde kullanılan dil bilgisi terimleri için Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan terim sözlükleri esas alınmıştır. Terimlerin sıralanması içinse iki lehçe arasında karşılaştırmalı şekilde alfabetik sıra esas alınmıştır.

Türk dünyasında gramer terimlerini karşılaştırmalı olarak ilk kez bir araya getiren Emine Gürsoy Naskali, hazırladığı "Türk Dünyası Gramer Terimleri" adlı eserle henüz terimler konusunda bizde birlik sağlanamamışken Türk dünyasında kullanılan terimlerde ortak hareket etmenin güçlüğüne vurgu yapar. Karşılaştırmalı terim sözlüklerinin hazırlanmasının önemini vurgulayarak; terimler üzerinde yapılacak karşılaştırmaların gerekliliğini gözler önüne serer (Naskali, 1997: 7-8).

IV. I. Ses Bilgisine İlişkin Terimler

Şiraliyev'in "Fonetika" başlığı altında incelediği sesler, ses değişimleri ve ses bilgisine ilişkin konular hakkında geniş bir terim kadrosu kullandığı görülmüştür:

Azerbaycan Türkçesi (Bakü Dialekti)	Türkiye Türkçesi
alveolyar səs s. 26	diş eti ünsüzü
artikulyasiya s. 23	boğumlanma
arxa çərkə saitləri s. 16	arka damak ünlüleri / arka ünlüleri/ art ünlüleri/ kalın ünlüleri
arxa dil səsləri s. 23	arka damak ünsüzleri
əsas fonemlər s. 15	temel ses birimler
assimilyasiya s. 15	benzeşme
əvəz ədilmə s. 23	söylenme/ telaffuz edilme
əvəz olunma s. 23	sesletilme / söylenme
boğaz səsi s. 22	gırtlak ünsüzü
burun səsi s. 29	geniz ünsüzü
cingiltiəşmə s. 22	sedahləşmə/ tonlulaşma / ötümlüləşmə
cütləşmə s. 44	ikizləşmə
çoxhecalı s. 23	çok heceli/ çok seslemlili
damağ saitləri s. 16	damak ünlüleri/ düz ünlüleri
damağ ahənginin saxlanması s. 33	düzlük uyumunun korunması
damağ və dodağ ahəngi s. 33	düzlük-yuvarlaklık uyumu/ küçük ünlü uyumu
dar saitlər s. 16	dar ünlüleri
diftonglaşma s. 30	diftonglaşma
dissimilyasiya s. 26	aykırılışma/ benzeşmezlik/ disimilasyon
diş səsləri s. 30	diş sesleri
dodağ saitləri s. 16	dudak ünlüleri/ yuvarlak ünlüleri
dodağ saitlərinin ardıncılığı s. 35	dudak ünlülerinin ilerleyiciliği/ dudak ünlülerinin uyumu
dodağ səsləri s. 30	dudak sesleri
fonem s. 15	ses birimi
fonemin variantı s. 15	alofon/ değişken ses/ alt ses birim
fonetik hadisə s. 15	ses olayı
geniş saitlər s. 16	geniş ünlüleri

genişsait s. 29	geniş ünlü
geri assimilyasiya s. 24	gerileyici benzeşme
geri dissimilyasiya s. 43	gerileyici aykırılışma/ gerileyici benzeşmezlik
heca s. 18	hece/ seslem
incə saıtlərin ardıncılığı s. 34	ince ünlülerin ilerleyiciliğı/ ince ünlülerin uyumu
intonasiya s. 145	entonasyon
irəli assimilyasiya s. 27	ilerleyici benzeşme
irəli dissimilyasiya s. 43	ilerleyici aykırılışma/ ilerleyici benzeşmezlik
kar səs s. 22	sedasız/ tonsuz/ ötümsüz
karlaşma s. 28	gırtlaksılışma
orta çərkə saıtləri s. 16	orta damak ünlüleri/ yarı kalın ünlüler
orta dil səsləri s. 24	orta damak ünsüzleri
ön çərkə saıtləri s. 16	ön damak ünlüleri/ ince ünlüler
ön dil səsləri s. 26	ön damak ünsüzleri
partlayan cingiltili diş səsi s. 28	patlayıcı sedalı diş ünsüzü
partlayan cingiltili səs s. 23	patlayıcı-sedalı ünsüz
partlayan kar diş səsi s. 27	patlayıcı sedasız diş ünsüzü
partlayan kar səs s. 23	patlayıcı sedasız ünsüz
qoşa dodaq səsi s. 31	çift dudak ünsüzü
rotasizm s. 27	rotasizm
sağır nun s. 24	nazal ñ sesi/ arka damak n'si
sait s. 15	ünlü/ vokal
saitin uzanması s. 30	ünlü uzaması
saitlərin ahəngi s. 32	ünlü uyumu
saitlərin dəyişilməsi s. 17	ünlü değışmesi
saitlərin düşməsi s. 15	ünlü düşmesi
saitlərin düşməsi s. 38	ünlüların düşmesi
saitlərin sıxılması s. 41	ünlüların birleşmesi/ ünlü kaynaşması
samit s. 15	ünsüz/ konsonant
səs artımı s. 15	ses türemesi
səs s. 15	ses

sonor səs s.102	akıcı ünsüz
söz əvvəli s. 22	söz başı
söz axırı s. 22	söz sonu
söz ortası s. 22	söz içi/ söz ortası
sözlərin əvvəlinə saitlərin ilavəsi s. 39	söz başı ünlü türeməsi
sürtünən cingiltili diş səsi s. 28	sızıcı-sedalı diş ünsüzü
sürtünən cingiltili səs s. 24	sızıcı-sedalı ünsüz
sürtünən kar diş səsi s. 28	sızıcı-sedasız diş ünsüzü
sürtünən kar səs s. 30	sızıcı-sedasız ünsüz
süzgün alveolyar s. 27	akıcı diş eti ünsüzü
süzgün dil-diş səsi s.28	akıcı diş eti ünsüzü
şəkilcilər s. 32	alofonlar/ alt sesbirimlər
təkhəcalı s. 23	tek heceli/ tek seslemlı
uzanan saitlər s.40	uzayan ünlülər
uzanma s. 22	uzama
vokalizm xüsusiyyətləri s. 20	ses bilgisi özellikləri
vurğu s. 38	vurgu
yer dəyişdirmə s. 15	yer dəyişdirmə/ göçüşmə/ metatez
yüksələn uzanan ünlü s. 40	yüksələn uzayan ünlü
Tablo I: Şiraliyev'in Fonoloji bölümünde kullandığı terimler ve Türkiye Türkçesiyle ilgili gramerlerdeki karşılıkları.	

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi (Bakü Dialekti)
akıcı ünsüz	sonor səs s. 102
akıcı diş eti ünsüzü	süzgün alveolyar s. 27
akıcı diş eti ünsüzü	süzgün dil-diş səsi s.28
alofon/ değişken ses/ alt ses birim	fonemin variantı s. 15
alofonlar/ alt sesbirimlər	şəkilcilər s. 32
arka damak ünlüləri / arka ünlülər/ art ünlülər/ kalın ünlülər	arxa çərkə saitləri s. 16
arka damak ünsüzləri	arxa dil səsləri s. 23
aykırılışma/ benzeşmezlik/ disimilasyon	dissimilyasiya s. 26
benzeşmə	assimilyasiya s. 15
boğumlanma	artikulyasiya s. 23
çift dudak ünsüzü	qoşa dodaq səsi s. 31

çok heceli/ çok seslemlı	çoxhecalı s. 23
dar ünlüler	dar saıtlər s. 16
dıftonglaşma	dıftonglaşma s. 30
dış eti ünsüzü	alveolyar səs s. 26
dış sesleri	dış səsleri s. 30
dudak sesleri	dodaq səsleri s. 30
dudak ünlülerının ilerleyıcılıği/ dudak ünlülerının uyumu	dodaq saıtlərinin ardıncılığı s. 35
düz ünlüer/ damak ünlüeri	damag saıtləri s. 16
düzlük uyumunun korunması	damag ahənginin saxlanması s. 33
düzlük-yuvarlaklık uyumu/ küçük ünlü uyumu	damag və dodaq ahəngi s. 33
entonasyon	intonasiya s. 145
geniş ünlü	genişsait s. 29
geniş ünlüer	geniş saıtlər s. 16
geniz ünsüzü	burun səsi s. 29
gerileyici aykırılaşma/ gerileyici benzeşmezlik	geri dissimilyasiya s. 43
gerileyici benzeşme	geri assimilyasiya s. 24
ğırtlak ünsüzü	boğaz səsi s. 22
ğırtlaksılaşma	qarlaşma s. 28
hece/ seslem	heca s. 18
ikizleşme	cütləřmə s. 44
ilerleyici aykırılaşma/ ilerleyici benzeşmezlik	irəli dissimilyasiya s. 43
ilerleyici benzeşme	irəli assimilyasiya s. 27
ince ünlüerinin ilerleyıcılıği/ ince ünlüerinin uyumu	incə saıtlərin ardıncılığı s. 34
nazal ñ sesi/ arka damak n'si	sağır nun s. 24
orta damak ünlüeri/ yarı kalın ünlüer	orta çərkə saıtləri s. 16
orta damak ünsüzleri	orta dil səsleri s. 24
ön damak ünlüeri/ ince ünlüer	ön çərkə saıtləri s. 16
ön damak ünsüzleri	ön dil səsleri s. 26
patlayıcı sedalı dış ünsüzü	partlayan cingiltili dış səsi s. 28
patlayıcı sedasız dış ünsüzü	partlayan kar dış səsi s. 27
patlayıcı sedasız ünsüz	partlayan kar səs s. 23

patlayıcı-sedalı ünsüz	partlayan cingiltili səs s. 23
patlayıcı-sedasız ünsüz	partlayan qar səs s. 24
rotasizm	rotasizm s. 27
sedalılaşıma/ tonlulaşıma / ötümlüleşmə	cingiltiləşmə s. 22
sedasız/ tonsuz/ ötümsüz	kar səs s. 22
ses	səs s. 15
ses bilgisi özellikləri	vokalizm xususiyyətləri s. 20
ses birimi	fonem s. 15
ses olayı	fonetik hadisə s. 15
ses türeməsi	səs artımı s. 15
sesletilmə / söylenmə	əvəz olunma s. 23
sızıcı-sedalı diş ünsüzü	sürtünən cingiltili diş səsi s. 28
sızıcı-sedalı ünsüz	sürtünən cingiltili səs s. 24
sızıcı-sedasız diş ünsüzü	sürtünən kar diş səsi s. 28
sızıcı-sedasız ünsüz	sürtünən kar səs s. 30
söylenmə/ telaffuz edilmə	əvəz ədilmə s. 23
söz başı	söz əvvəli s. 22
söz başı ünlü türeməsi	sözlərin əvvəlinə saitlərin ilavəsi s. 39
söz içi/ söz ortası	söz ortası s. 22
söz sonu	söz axırı s. 22
tek heceli/ tek seslemlə	təkhecalı s. 23
temel ses birimlər	əsas fonemlər s. 15
uzama	uzanma s. 22
uzayan ünlülər	uzanan saitlər s.40
ünlü deyişməsi	saitlərin dəyişilməsi s. 17
ünlü düşməsi	saitlərin düşməsi s. 15
ünlü uyumu	saitlərin ahəngi s. 32
ünlü uzaması	saitin uzanması s. 30
ünlü/ vokal	sait s. 15
ünlülərin birləşməsi/ ünlü kaynaşması	saitlərin sıxılması s. 41
ünlülərin düşməsi	saitlərin düşməsi s. 38
ünsüz/ konsonant	samit s. 15
vurgu	vurğu s. 38
yer dəyişməsi/ göçüşmə/ metatez	yer dəyişdirmə s. 15
yuvarlak ünlülər/ dudak ünlüləri	dodag saitləri s. 16

yükselen uzayan ünlü	yüksələn uzanan ünlü s. 40
Tablo II: Türkiye Türkçesi gramerlerindeki fonetik terminolojinin Şiraliyev'in gramerinde geçen karşılıkları.	

IV. II. Biçim Bilgisine İlişkin Terimler

Şiraliyev'in "Morfologiya" başlığı altında incelediği biçim birimleri arasında, isim ve fiil çekiminde kullanılan ekler; sıfat ve zarflar ağırlıktadır. İlgili ekler ve sözcük türlerine ilişkin olarak araştırmacı onların işlevlerinden, bazen de yapı özelliklerinden yola çıkarak terimleştirme yoluna gitmiştir:

Azerbaycan Türkçesi (Bakü Dialekti)	Türkiye Türkçesi
arada fasilə ilə deyilən mürəkkəb zərflər s. 128	ikileme biçimindeki birleşik zarflar
adlıq xal s. 62	yalın hâl/ yalın durum
arxaik s. 90	arxaik/ eskicil
arzu forması s. 113	istek şekli/ istek kipi
arzu formasının geçmiş zaman şekilçileri s. 116	istek kipinin hikâye birleşik çekimi
aspekt s. 78	görünüş
bacarıq aspekti s. 79	yeterlilik görünüşü
bağlayıcı s. 131	bağlaç
bitişik deyilən mürəkkəb zərflər s. 127	birleşik zarflar
bitişik deyilənlər s. 74	kaynaşmış söylenenler
bitişiq mürəkkəb isim s. 51	kaynaşmış birleşik isim
bitməmiş geçmiş s. 108	şimdiki zamanın hikâyesi
cəm s. 61	çokluk
çağırış bildiren nida s. 134	seslenme bildiren ünlem
çixışlıq xal s. 53	ayırılma hâli/ ayrılma durumu/ çıkma durumu/ ayrılma durumu
dialekt s. 47	lehçe~(ağız) ⁸
dil s. 47	dil~(lehçe) ⁹
düzəltmə feillər s. 79	türemiş fiiller
düzəltmə isim s. 49	türemiş isim
düzəltmə sifətlər s. 73	türemiş sıfatlar
düzəltmə sözlər s. 47	türemiş kelimeler
düzəltmə zərflər s. 127	türemiş zarflar

⁸ Şiraliyev, ilgili terimi Türkiye Türkçesinde "ağız" terimine tekabül eden kollar için kullanmıştır.

⁹ Şiraliyev, ilgili terimin içerisine Türkiye Türkçesinde "lehçe" tanımına giren çağdaş Türk lehçelerini de (Azerbaycan Dili vb.) katmıştır.

əmr forması s. 80	emir kipi
əvəzlik s. 76	zamir/ adıl
fasilə mürəkkəb isim s. 51	ikilemeli birləşik isim
fasiləli sifətlər s. 74	ikilemeli sıfatlar
fə'l s. 62	fiil/ eylem
fe'li bağlamalar s. 125	zarf-fiiller/ ulaçlar
fe'li sifətlər s. 124	sıfat-fiiller/ ortaqlar
fe'lin bacarıq şəkli s. 122	fiilin yeterlilik şəkli
fe'lin formaları s. 80	fiilin kipləri
fe'lin mürəkkəb formaları s. 106	fiilin birləşik çekimleri
gələcək zaman şəkilçisi s. 98	gelecek zaman eki
gələcək zaman s. 98	gelecek zaman
gələcəkli keçmiş s. 110	gelecek zamanın hikəyesi
gəmginlik bildirən nida s. 133	keder bildiren ünlem
iltisəqi prinsip s. 47	eklemelilik, eklenme kuralı
i-mək köməkçi fe'li s. 106	imek ek fiili/ imek yardımcı fiili
indiki zaman s. 68	şimdiki zaman
indiki zaman s. 90	şimdiki zaman
indiki zaman şəkilçisi s.90	şimdiki zaman eki
inkar aspekti s. 79	olumsuzluk görünüşü
inkar şəkli s. 82	inkar – olumsuzluk - olmazlık kipi
isimdən düzalan sıfatlar s. 73	isimden türemiş sıfatlar
isimlərin xallanması s. 52	isimlərin çekimi
işara əvəzliyi s. 77	işaret zamirleri/ işaret adları/ göstərmə adları
kiçiltmə dərəcəsi sifəti s. 74	küçültmə dərəcəsi sifəti
kök s. 47	kök
köməkçi fə'li	ek fiil/ ek eylem ¹⁰ ; yardımcı fiil
mənsubiyyət kateqoriyası s. 52	iyelik kateqorisi
mənsubiyyət şəkilçiləri s. 62	iyelik ekleri
məsdər s. 122	mastar/ isim-fiil
miqdar bildirən zərflər s. 129	miqdar zərfləri/ azlık-çokluk zərfləri
miqdar sayları s. 76	asıl sayı sıfatları
morfologiya s. 47	morfoloji/ şəkil bilgisi/ yapı bilgisi/ biçim

¹⁰ Şirəliyev ilgili terimi yardımcı fiiller için de kullanmıştır.

	bilgisi
müqayisə dərəcəsi sifəti s. 74	eşitlik dərəcəsi sifəti
mürəkkəb feillər s. 80	birleşik fiiller
mürəkkəb isimlər s.51	birleşik isimler
mürəkkəb sifətlər s. 74	birleşik sıfatlar
mürəkkəb sözlər s. 48	birleşik kelimeler
müzarə zaman şəkilçisi s. 102	geniş zaman eki
müzarə zaman s. 102	geniş zaman
müzarəli keçmiş s. 112	geniş zamanın hikəyesi
nəqli keçmiş zaman s. 85	öğrenilen geçmiş zaman/ duyulan geçmiş zaman
nida s. 133	ünlem
öz əvəzliyi s. 77	dönüşlülük zamiri/ öz zamiri
qorxu və ağrı bildirən nida s. 134	korku ve ağrı bildiren ünlem
qoşma s. 131	bağlama edatı
quruluşça sözlər s. 47	yapı bakımından kelimeler
sadə feillər s. 79	basit fiiller
sadə isim s. 49	basit isim
sadə sifətlər s. 73	basit yapılı sıfatlar
sadə sözlər s. 47	basit kelimeler
sadə zərflər s. 127	basit yapılı zarflar
say s. 76	sayı
sıra sayları s. 76	sıra sayısı sıfatları
sifət s. 73	sıfat/ önad
sözdüzəldici şəkilçi s. 47	yapım eki
sual bildirən zərflər s. 130	soru zarfları
sual əvəzlilikləri s. 78	soru zamirleri/ soru adıları
sual şəkilçiləri s. 145	soru ekleri
şadlıq bildirən nida s. 133	sevinç bildiren ünlem
şəkilçi s. 47	ek
şərt forması s. 118	şərt kipi
şərt formasının keçmişini göstərən zaman s. 120	şərt kipinin hikəyesi
şəxs əvəzlilikləri s. 76	şəhis zamirleri/ kişi zamirleri/ kişi adıları
şəxs sonluğu s. 136	şəhis son eki
şəxs s. 60	şəhis/ kişi

şəxs şəkilçiləri s. 91	şahıs ekleri/ kişi ekleri
şiddətləndirmə dərəcəsi sifəti s. 74	pekişirmə dərəcəsi sifəti/ pekişirmə sifəti
şüxudi keçmiş zaman s. 88	görülen keçmiş zaman/ belirli keçmiş zaman
tə'kid bildirən nida s. 133	tekit/ kuvvetlendirme bildiren ünlem
tə'sirlik xal s. 52	yükleme hâli/ belirtme hâli/ yükleme durumu/ belirtme durumu
təəccüb bildirən nida s. 133	şaşkınlık bildiren ünlem
təəssüf bildirən nida s. 134	teessüf bildiren ünlem
tək s. 62	tekil
tərz –hərəkət bildirən zərflər s. 129	tarz zarfları/ durum zarfları/ hâl zarfları
təsdiq şəkli s. 81	onaylama – olumluluk kipi
təsdiq aspekti	olumlama/ onaylama görünüşü
təsdiq və inkar bildirən zərflər s. 130	kuvvetlendirme edatları ¹¹
üstünlük dərəcəsi sifəti s. 74	üstünlük dərəcəsi sifəti
variantlı s. 48	alt biçimbirimli
xallanma kateqoriyası s. 52	çekim kategorisi
xəbər forması s. 85	haber kipi/ bildirme kipi
xəbərlilik kateqoriyası s. 52	bildirme kategorisi
yer bildirən zərflər s. 128	yer-yön zarfları/ mekân zarfları
yerlik xal s. 53	bulunma durumu/ bulunma hâli
yiyyəlik xal s. 52	ilgi hâli/ tamlayan durumu
yönlük xal s. 52	yönelme hâli
zaman bildirən zərflər s. 128	zaman zarfları
zərf s. 127	zarf

Tablo III: Şiraliyev'in Morfologiya bölümünde kullandığı terimler ve Türkiye Türkçesiyle ilgili gramerlerdeki karşılıkları.

Türkiye Türkçesi	Azərbaycan Türkçesi (Bakü Diyalekti)
alt biçimbirimli	variantlı s. 48
arkaik/ eskicil	arxaik s. 90
asıl sayı sıfatları	miqdar sayları s. 76
ayrılma hâli/ ayrılma durumu/ çıkma durumu/ ayrılma durumu	çıxışlıq xal s. 53

¹¹ Şiraliyev'in onaylama ve reddetme işlevinde kullanılan ilgili terimleri "onaylama ve inkar zarfları" adı altında topladığı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde örnek verilen sözcükleri farklı sözcük türleri altında değerlendirdiği gözlemlenmiştir.

bağlaç	bağlayıcı s. 131
bağlama edatı	qoşma s. 131
basit fiiller	sadə feillər s. 79
basit isim	sadə isim s. 49
basit kelimeler	sadə sözlər s. 47
basit yapılı sıfatlar	sadə sifətlər s. 73
basit yapılı zarflar	sadə zərflər s. 127
bildirme kategorisi	xəbərlik kateqoriyası s. 52
birleşik fiiller	mürəkkəb feillər s. 80
birleşik isimler	mürəkkəb isimlər s.51
birleşik kelimeler	mürəkkəb sözlər s. 48
birleşik sıfatlar	mürəkkəb sifətlər s. 74
birleşik zarflar	bitişik deyilən mürəkkəb zərflər s. 127
bulunma durumu/ bulunma hâli	yerlik xal s. 53
çekim kategorisi	xallanma kateqoriyası s. 52
çokluk	cəm s. 61
dil~(lehçe) ¹²	dil s. 47
dönüşlülük zamiri/ öz zamiri	öz əvəzliyi s. 77
ek	şəkilçi s. 47
ek fiil/ ek eylem ¹³ ; yardımcı fiil	köməkçi fə'li
eklemelilik, eklenme kuralı	iltisəqi prinsip s. 47
emir kipi	əmr forması s. 80
eşitlik derecesi sıfatı	müqayisə dərəcəsi sifəti s. 74
fiil/ eylem	fə'l s. 62
fiilin birleşik çekimleri	fə'lin mürəkkəb formaları s. 106
fiilin kipleri	fə'lin formaları s. 80
fiilin yeterlilik şekli	fə'lin bacarıq şekli s. 122
gelecek zaman	gələcək zaman s. 98
gelecek zaman eki	gələcək zaman şəkilçisi s. 98
gelecek zamanın hikâyesi	gələcəkli keçmiş s. 110
geniş zaman	müzərə zaman s. 102
geniş zaman eki	müzərə zaman şəkilçisi s. 102

¹² Şiraliyev, ilgili terimin içerisine Türkiye Türkçesinde “lehçe” tanımına giren çağdaş Türk lehçelerini de (Azerbaycan Dili vb.) katmıştır.

¹³ Şiraliyev ilgili terimi yardımcı fiiller için de kullanmıştır.

geniş zamanın hikâyesi	müzarəli keçmiş s. 112
görülen geçmiş zaman/ belirli geçmiş zaman	şüxudi keçmiş zaman s. 88
görünüş	aspekt s. 78
haber kipi/ bildirme kipi	xəbər forması s. 85
ikileme biçimindeki birleşik zarflar	arada fasilə ilə deyilən mürəkkəb zərflər s. 128
ikilemeli birleşik isim	fasilə mürəkkəb isim s. 51
ikilemeli sıfatlar	fasiləli sifətlər s. 74
ilgi hâli/ tamlayan durumu	yiyyəlik xal s. 52
imek ek fiili/ imek yardımcı fiili	i-mək köməkçi fe'li s. 106
inkar – olumsuzluk – olmazlık kipi	inkar şəkli s. 82
isimden türemiş sıfatlar	isimdən düzalan sıfatlar s. 73
isimlerin çekimi	isimlərin xallanması s. 52
istek kipinin hikâye birleşik çekimi	arzu formasının keçmiş zaman şəkilçiləri s. 116
istek şekli/ istek kipi	arzu forması s. 113
işaret zamirleri/ işaret adıları/ gösterme adıları	işara əvəzliyi s. 77
iyelik ekleri	mənsubiyyət şəkilçiləri s. 62
iyelik kategorisi	mənsubiyyət kateqoriyası s. 52
kaynaşmış birleşik isim	bitişik mürəkkəb isim s. 51
kaynaşmış söylenenler	bitişik deyilənlər s. 74
keder bildiren ünlem	gəmginlik bildirən nida s. 133
korku ve ağrı bildiren ünlem	qorxu və ağrı bildirən nida s. 134
kök	kök s. 47
kuvvetlendirme edatları ¹⁴	təsdiq və inkar bildirən zərflər s. 130
küçültme derecesi sıfatı	kiçiltmə dərəcəsi sifəti s. 74
lehçe~(ağız) ¹⁵	dialekt s. 47
mastar/ isim-fiil	məsdər s. 122
miktar zarfları/ azlık-çokluk zarfları	miqdar bildirən zərflər s. 129
morfoloji/ şekil bilgisi/ yapı bilgisi/ biçim bilgisi	morfolojiya s. 47
olumlama/ onaylama görünüşü	təsdiq aspekti
olumsuzluk görünüşü	inkar aspekti s. 79

¹⁴ Şiraliyev'in onaylama ve reddetme işlevinde kullanılan ilgili terimleri "onaylama ve inkar zarfları" adı altında topladığı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde örnek verilen sözcükleri farklı sözcük türleri altında değerlendirdiği gözlemlenmiştir.

¹⁵ Şiraliyev, ilgili terimi Türkiye Türkçesinde "ağız" terimine tekabül eden kollar için kullanmıştır.

onaylama – olumluluk kipi	təsdik şəkli s. 81
öğrenilən keçmiş zaman/ duyulan keçmiş zaman	nəqli keçmiş zaman s. 85
pekişirmə dərəcəsi sıfatı/ pekişirmə sıfatı	şiddətləndirmə dərəcəsi sifəti s. 74
sayı	say s. 76
seslenme bildiren ünlem	çağırış bildirən nida s. 134
sevinç bildiren ünlem	şadlıq bildirən nida s. 133
sıfat/ önad	sifət s. 73
sıfat-fiiller/ ortaqlar	fe'li sifətlər s. 124
sıra sayısı sıfatları	sıra sayıları s. 76
soru ekleri	sual şəkilçiləri s. 145
soru zamirleri/ soru adilləri	sual əvəzlilikləri s. 78
soru zarfları	sual bildirən zərflər s. 130
şahıs ekleri/ kişi ekleri	şəxs şəkilçiləri s. 91
şahıs son eki	şəxs sonluğu s. 136
şahıs zamirleri/ kişi zamirleri/ kişi adilləri	şəxs əvəzlilikləri s. 76
şahıs/ kişi	şəxs s. 60
şart kipi	şərt forması s. 118
şart kipinin hikəyesi	şərt formasının keçmişini göstərən zaman s. 120
şaşkınlıq bildiren ünlem	təəccüb bildirən nida s. 133
şimdiki zaman	indiki zaman s. 68
şimdiki zaman	indiki zaman s. 90
şimdiki zaman eki	indiki zaman şəkilçisi s.90
şimdiki zamanın hikəyesi	bitməmiş keçmiş s. 108
tarz zarfları/ durum zarfları/ hâl zarfları	tərz –hərəkət bildirən zərflər s. 129
teessüf bildiren ünlem	təəssüf bildirən nida s. 134
tekil	tək s. 62
tekit/ kuvvetləndirmə bildiren ünlem	tə'kid bildirən nida s. 133
türemiş fiiller	düzəltmə feillər s. 79
türemiş isim	düzəltmə isim s. 49
türemiş kelimələr	düzəltmə sözlər s. 47
türemiş sıfatlar	düzəltmə sifətlər s. 73
türemiş zarflar	düzəltmə zərflər s. 127
ünlem	nida s. 133
üstünlük dərəcəsi sıfatı	üstünlük dərəcəsi sifəti s. 74

yalın hâl/ yalın durum	adlıq xal s. 62
yapı bakımından kelimeler	quruluşça sözlər s. 47
yapım eki	sözdüzəldici şəkilçi s. 47
yer-yön zarfları/ mekân zarfları	yer bildirən zərflər s. 128
yeterlilik görünüşü	bacarıq aspekti s. 79
yönelme hâli	yönlük xal s. 52
yükleme hâli/ belirtme hâli/ yükleme durumu/ belirtme durumu	tə'sirlik xal s. 52
zaman zarfları	zaman bildirən zərflər s. 128
zamir/ adıl	əvəzlik s. 76
zarf	zərf s. 127
zarf-fiiller/ ulaçlar	fe'li bağlamalar s. 125

Tablo IV: Türkiye Türkçesi gramerlerindeki morfolojik terminolojinin Şiraliyev'in gramerinde geçen karşılıkları.

IV. III. Söz Dizimine İlişkin Terimler

Şiraliyev, "Bakü Diyalekti" adlı eserin üçüncü bölümünde bölge ağzına özgü cümle yapılarıyla ilgilenir ve "sintaksis" başlığı altında cümleleri, kuruluş yapıları başta olmak üzere, işlevlerine göre sınıflandırır. Cümle kurucularını kendi içerisinde değerlendirerek onları söz dizimindeki ana görevlerinden hareketle terimlerler:

Azerbaycan Türkçesi (Bakü Diyalekti)	Türkiye Türkçesi
budaq cümlə s. 149	yan cümle
cümlə tipləri s. 144	cümle türleri
əmr cümlələri s. 145	emir cümleleri
həmcins uzuvlu sadə cümlələr s. 145	sıralı cümleler
kəmiyyət budaq cümlə s. 152	miktar/ azlık-çokluk bildiren yan cümle
kəmiyyət kateqoriası s. 140	nicelik kategorisi/ çokluk durumu
mübtəda budaq cümlə s. 149	özneli yan cümle
mübtəda s. 136	özne
mürəkkəb cümlələr s. 146	birleşik cümleler
nəticə budaq cümlə s. 153	sonuç bildiren yan cümle
nida cümlələri s. 145	ünlem cümleleri
sadə cümlə s. 139	basit cümle
səbəb budaq cümlə s. 152	sebeplə bildiren yan cümle
sintaksis s. 136	söz dizimi
şərt budaq cümlə s. 153	şart bildiren yan cümle
tabəli mürəkkəb cümlə s. 149	bağımlı sıralı cümle

tabəsiz mürəkkəb cümlə s. 147	bağımsız sıralı cümle
tamamlıq budaq cümlə s. 150	nesne işlevli yan cümle
tamamlıq s. 139	nesne
tə'yini söz birləşmələri s. 138	tamlamalar
tərz-xərəkət budaq cümlə s. 152	tarz-durum bildiren yan cümle
xəbər budaq cümlə s. 150	yüklem işlevli yan cümle
xəbər s. 137	yüklem
yer budaq cümlə s. 150	yer tamlayıcısı işlevli yan cümle
yer zərfliyi s. 140	dolaylı tümleç
zaman budaq cümlə s. 150	tümleç işlevli yan cümle
zərflik s. 139	dolaylı tümleç
Tablo V: Şiraliyev'in Sintaksis bölümünde kullandığı terimler ve Türkiye Türkçesiyle ilgili gramerlerdeki karşılıkları.	

Türkiye Türkçesi	Azərbaycan Türkçesi (Bakü Dialekti)
bağımlı sıralı cümle	tabəli mürəkkəb cümlə s. 149
bağımsız sıralı cümle	tabəsiz mürəkkəb cümlə s. 147
basit cümle	sadə cümlə s. 139
birleşik cümleler	mürəkkəb cümlələr s. 146
cümle türleri	cümlə tipləri s. 144
dolaylı tümleç	yer zərfliyi s. 140
dolaylı tümleç	zərflik s. 139
emir cümleleri	əmr cümlələri s. 145
miktar/ azlık-çokluk bildiren yan cümle	kəmiyyət budaq cümlə s. 152
nesne	tamamlıq s. 139
nesne işlevli yan cümle	tamamlıq budaq cümlə s. 150
nicelik kategorisi/ çokluk durumu	kəmiyyət kategoriası s. 140
özne	mübtəda s. 136
özneli yan cümle	mübtəda budaq cümlə s. 149
sebeplere bildiren yan cümle	səbəb budaq cümlə s. 152
sıralı cümleler	həmcins uzumlu sadə cümlələr s. 145
sonuç bildiren yan cümle	nəticə budaq cümlə s. 153
söz dizimi	sintaksis s. 136
şart bildiren yan cümle	şərt budaq cümlə s. 153

tamlamalar	tə'yini söz birləşmələri s. 138
tarz-durum bildiren yan cümle	tərz-xərkət budaq cümlə s. 152
tümleç işlevli yan cümle	zaman budaq cümlə s. 150
ünlem cümleleri	nida cümlələri s. 145
yan cümle	budaq cümlə s. 149
yer tamlayıcısı işlevli yan cümle	yer budaq cümlə s. 150
yüklem	xəbər s. 137
yüklem işlevli yan cümle	xəbər budaq cümlə s. 150
Tablo VI: Türkiye Türkçesi gramerlerindeki söz dizimi terminolojisinin Şiraliyev'in gramerinde geçen karşılıkları.	

Sonuç

Çağdaş Türk lehçe çalışmalarının Sovyetler Birliği devrinde yetişen bilim insanlarınca erken dönemde incelenmeye alınması, Türkoloji'de Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına göre daha hızlı sonuca gidilmesini sağlamıştır.

İncelemenin eksenini oluşturan Bakü Diyalekti, Türk ağız araştırmaları tarihi için önemli bir kaynak durumunda olmasına rağmen henüz Türkiye Türkçesine aktarılmamıştır. Bu makaleyle değerlendirilen ilgili eser (Bakü Diyalekti) Şiraliyev'in Türk ağız araştırmalarına yaptığı hizmeti göstermeye çalışırken araştırmacının izlediği yol ve alt ağız kollarını şekillendirirken verdiği bilgilere de işaret ederek Türk ağız araştırmalarına katkı koymaya çalışmaktadır.

"Bakü Diyalekti" adlı eserden fişlenerek elde edilen terimlere Türkiye Türkçesi gramerinden karşılıklar aranmış; tablolarla bunların dökümü sunulmuştur. Fişlenerek tablolara alınan terimlerin ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi konularında yoğunlaştığı; söz varlığıyla ilgili sunulan verilerinse daha çok tarım ve ziraata ilişkin yöresel kelimeler olduğu saptanmıştır. İnceleme sonucunda Türkiye Türkçesinin gramer terimleri konusunda birlik sağlanamamasının lehçeler arasındaki karşılaştırmalı çalışmalara yansıdığı gösterilmiş; terimler ekseninde karşılıklı aktarmalar için birçok güçlüğün henüz aşılmayı beklediği sonucu ortaya çıkarılmıştır. Nitekim ölçünlü dilin gramer yazımında aynı dil ulamı için "yükleme hâli/ belirtme hâli/ yükleme durumu/ belirtme durumu" gibi birçok örneğe karşılık Azerbaycan Türkçesinde "tə'sirlik xal" teriminin yeğlenmesi terminolojide daha güçlü birlik kurulduğunu gösterir.

Taranan eserde Şiraliyev'in kimi gramer terimlerini kullanırken betimleme yolunu seçtiği anlaşılmaktadır. Türkçenin kavramlaştırma yollarına uygun olan bu tutum, "arada fasilə ilə deyilən mürəkkəb zərflər; şərt formasının keçmişini göstərən zaman" vb. gibi birçok örneğe yansımıştır.

Kaynakça

ADIGÜZEL, S., (2007). Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular. *Bilig*, S: 47, s. 1-21.

AKAR, A., (2010). Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi. *TÜBAR*, S: XXVIII, s. 15-29.

BOZ, E. (2008). Ağız Atlasları. *Turkish Studies*, V:3/3, s. 152-166.

BURAN, A.; E. ALKAYA., (2006). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ.

DEMİR, N., (2006). *Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları. Türkiye’de Dil Tartışmaları*. (Derleyenler: Astrid Menz – Christoph Schroeder), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ERDEM, M., (2016). *Türk Diyalekt Coğrafyası Araştırmalarında İran Türk Ağız Araştırmalarının Yeri*. ÇÜTAD, C: 1, S:1, s. 7-16.

GÜLSEVİN, G., (2015). Azerbaycan Dilinin *Naxçıvan* Dialektoloji Atlası Hakkında. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. S: 40, s. 209-213.

HACIYEVA, G., (2008). Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin Ortak Diyalektizmleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. S: 1/3, s. 210-218.

KARAHAN, L. (2006). Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi. *Turkish Studies*, S: I, s. 9-18.

KARAHAN, L. (2015). Azerbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası. *Dil Araştırmaları*, S:2015/17, s. 271-276.

KONONOV, A. N. (2004). SSCB’deki Türk Filolojisi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Türkoloji Özel Sayısı İkinci Kitap*, (Çev. Ayhan Çelikbay), s. 153-181.

KORKMAZ, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.

NASKALİ, E. G. (1997). *Türk Dünyası Grammer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: TDK.

ŞİRALİYEV, M. Ş. (1957). *Bakı Dialekti*. Bakü: Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Neşriyatı.

TOPALOĞLU, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TOPSAKAL, İ. (2009). *Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*. İstanbul: Türk Dünyası Vakfı.

UYGUR, E. (2007). Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 4, s. 53-64.

UYGUR, E. (2010). Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S: 2, s. 150-176.

YILMAZ, M. Y. (2014). İşgal Dönemi Türkistan’da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi. *JASSS*, S:29, s. 339-349.

ZİYAYEVA, Z. (2011). Azerbaycan Diyalektolojisinin Tarihi Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, S:30, s. 93-106.



ӨЗБЕК, ТҮРКМЕН, ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМАЛЫҚ ИЗЛЕНИСЛЕР ТАРИЙХЫ

*Ogulbay GAYLİYEVA**

Аннотация

Мақалада XX әсир өзбек, түркмен, қарақалпақ поэзиясында шайырлардың көркем излениўшилиги хәм олардың жаңа көркем формаларды жаратыўдағы шеберлиги анықланады.

Таянч Сөзлер: Дәстүрий Форма, Жаңа Форма, Поэтика, Ғәззел, Аруз, Көркем Излениўшилиқ, Шеберлик.

ÖZBEK, TÜRKMEN, KARAKALPAK ŞİİRİNDE SANATSAL FORMLARI ARAYIŞLAR TARİHİ

Özet

Makalede, XX. yüzyıl Özbek, Türkmen, Karakalpak şiirinde şairlerin sanatsal arayışları ve yeni sanatsal biçimleri yaratmadaki yetenekleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Formlar, Yeni Formlar, Şiir, Gazel, Aruz, Sanatsal Arayışlar, Ustalık

THE HISTORY OF ARTISTIC FORM RESEARCHES IN THE UZBEK, TURKMEN AND KARAKALPAK POETRY


Abstract

In the article there are considered the artistic searches of the poets and their skill in creation of new artistic forms in the Uzbek, Turkmen, Karakalpak poetry of the XX-th century.

Key Words: The Traditional Forms, The New Forms, Poetics, A Gazelle, An Ahruz, The Artistic Searches, Skill

Түби бир туўысқан түркий халықлар ерте дәўирлерден бир-бири менен қоңсылас жасап, олар арасында сиясий-экономикалық, мәдений, әдебий байланыслар кең жолға қойылғаны хәммемизге мәлим. Бул қатнаслар дәўир, дәўран өзгерсе де, неше жыллар өтсе де тоқтамай, бүгинги күнге келип кең раўажланып атыр. Әсиресе, әдебиятлар арасындағы байланыс хәр халық дәретиўшилерин бир-бирине жақынластырады. Сонлықтан, әдебиятлардың арасында болып өтетуғын жаңаланыў хәм өзгерислер бир-бирине жақын яки алыс болыўынан қаттый нәзер талантлы дәретиўшилердин жаңаша жол излениўлериниң генетикалық жақынлығы, тәсирлениўи, яғный басқа сөз шеберлериниң өзара байланысы хәм бул процессте кимнендур нелерди үйрениў пайда болады. Әдебий байланыслардың усындай таманларын бүгинги әдебияттаньў илимий көзқарасынан изертлеў актуал мәселелерден бири. Сонлықтан биз бул мақаламызда өткен XX әсир басларында өзбек, түркмен, қарақалпақ поэзияларында шайырлардың

* Доқ. Dr., Filoloji Bilimleri Adayı, Berdak Karakalpak Devlet Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, el-mek; gaylieva.77@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>

дәстүрийликтен жаңашыллыққа қарай көркем излениулері мәселелерін изертлеуді мақсет еттік.

Хәммемизге мәлим, тууысқан халықлар әдебияты ұзақ тарихый дәуірлерден бери өзара жақын әдебий байланыстар себепли бири екіншисиниң әдебий мектебинде жүзеге келген хәдийселерден, бахасыз әдебий дүрданалардың мәни-мазмунынан хабарлы болады. Усы орында Алишер Науайының дәретиушилик әлеминен Мақтымқулы хәм Бердақ сыяқлы шайырлардың илхәм алғанын, хәр еки шайыр да түркий әдебияттың гениал шайыры дәретиушилигинен тәсирленгенин айрықша айтып өтиўге зәрүрлик жоқ. Өзбек хәм қарақалпақлардың хәттеки, өз миллий шайырына айналған, қосықлары бирнеше мәртебе усы тиллерге аударма исленген Мақтымқулы - Пырағының Хийўадағы Шерғазыхан медресесинде билим алғанын көпшилик жақсы биледи. Жақын өтмишке нәзер таслап, XX әсир тарихына итибар берсек те тили, миллий дәстүрлері, үрп-әдетлері жақын хәм хәттеки бир-бири менен куда-қарындас болған өзбек, қарақалпақ хәм түркмен халықларының сөз шеберлериниң арасындағы бирге ислесиулерине гуўа боламыз. Бул хәққында бирқанша илимий мийнетлер де пайда болды. Мәселен, Музаффар Маматқулов «Қадимги туркий адабиётита тұртлик ва марсия» рисаласында түркий халықларға тән болған тийқарғы көркем формаларынан бири төртликлердиң [Маматқулов, 2006: 60] келип шығыўын үйренеди. Соның менен бирге заманагөй өзбек әдебиятында даўам етип киятырған көркем дәстүрий формалардан рубайы хәм қитъалар мәселесин филология илимлериниң докторы Нодира Афоқова «XX аср ўзбек адабиётита рубойи ва қитъа» рисаласында Абдулла Авлоний хәм Чўлпон қосықлары мысалында үйренеди [Афоқова, 2005: 5].

XX әсир басларында Хамза, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Боту хәм т.б. жаңа дәуір шайырларының дәретиушилигинде классикалық дәстүрлер даўам етти. Классикалық аруз өлшеминиң бул шайырлар дәретиушилигинде көбирек өзиниң сәўлесин тапқанын көриўге болады. Бирақ поэтикалық образларда дәстүрий «гүл», «билбил», «ашық», «мағшук», «рақып» (душпан) сыяқлы бирнеше классикалық әдебияттағы образлар миллий ойғаныў дәуири өзбек әдебияты шайырларының дәретиушилигинде дәстүрийликтен жаңаланыў таманға, яғный социал мазмун пайда бола баслады. Усындай әдебий хәдийселерге итибар қаратқан әдебиятшы алым Қомил Ёкубов: «Хамзаның мухаббат лирикасындағы дәслепки дәретиушилик изленислери классикалық поэзияның дәстүрий эстетик хәм композицион ритмик принциплерине таянады» [Ёкубов, 1989: 28] деген баслы бир пикирди алдыға қояды. Мысаллар көп. Бирақ тек бир ғана Алишер Науайының «Келмади» редибли ғәззели рухын Хамза ғәззелінде де көриўге болады:

Раҳми йўқ, эй бевафо, келмоқчи бўлдинг, келмадинг,

Хаста бу ахволими сўрмоқчи бўлдинг, келмадинг...

Ё мани санга ёмон кўрсатдимү агёрлар,

Шум раҳиб сўзимгами кирмоқчи бўлди келмадинг [Ёкубов, 1989: 5].

Бул ғәззел бир тәрәптен дәстүрий, екіншиден, заманагөй түсиникли өзбек әдебий тилинде баян етилген, үшіншиден, руўхына ғәре яғный мазмунына қарап дәстүрдиң жаңаланғанын да көрсетеди.

Замангөй өзбек поэзиясы менен шуғылланып киятырған әдебиятшы алым, филология илимлериниң докторы Улуғбек Хамдам өзиниң «Янги ўзбек шеърляти» (Жаңа өзбек поэзиясы) китабында жадид шайырлары дәретиушилигинен баслап өзгерген XX әсир өзбек поэзиясында «Жаңа» терминди қолланады. Бул алым да өзгерислердиң мәни – мазмуны, поэзиядағы өлшемниң өзгерийи, олардың тийқарлары, поэзияның поэтикалық қәсийетлерин Хамза, Чўлпон, Ғ. Ғулом, Ойбек, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Раҳмон сыяқлы бирнеше шайырлардың дәретиушилиги мысалында изертлейди [Улуғбек, 2012: 304].

Жаңа поэзияда формасы бойынша өзіншелікке ийе пейзаж лирикасына итибар қаратқан әдебиетші бул дәстүрлер Чўлпон тәсиринде Ойбек поэзиясында көзге тасланатуғынын «Наъматақ» қосығы мысалында анализ етеди. Соның менен бирге бул дәстүрдин даўамы ретинде жазады: «Пейзаж лирикасына тап усындай көркем – эстетикалық мақсетлерде қол урыў, кейин А.Орипов, Э.Воҳидов, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, У.Азим сыяқлы жетекши шайырларымыз дөретиўшилигинде де дәстүр ретинде даўам етти» [Улуғбек, 2012: 304].

Түркмен әдебиетшісы К.Жумаев өткен әсирдин 60-70-жылларында түркмен поэзиясының жаңаланыўы ҳаққында: «Көркем әдебиет жаңа идеяны сәўлелендириўде болып өткен өзгерислерди, ўақыяларды анық сўўретлеў ушын көркем қураллар, стил таңлайды, жәмийеттеги жаңа қатнасларды, жаңа қахарманларды дўньаға келтириў ушын өтмиш әдебиатымыздың прогрессив дәстүрлеринен дөретиўшилиқ пенен пайдаланыў керек, сол дәстүрлерди пўтинлей өзгерген дәўирге хызмет етиўге бағдарлаў керек болады. Хәзирги заман түркмен поэзиясының биринши қәдемлери де усындай басланған еди» [Жумаев, 1975: 5] – деп айтқан еди.

Өзбек әдебиатына тарихий хәдийселердин тәсири мазмунның өзгерийин талап етеди. Әдебий өзгерис хәм жаңаланыў хәдийсесине мүнәсибет билдирген әдебиетші алым Нодира Афоқова «Жадид шеърйати поэтикаси монографиясында: «Инсан турмысының мазмуны өзгерип барған сайын социал турмыстың жемиси есапланған әдебиеттиң мазмуны да өзгерип барабереди хәм мазмунның өзгериси өз-өзинен форманың да өзгерийин талап етеди» [Афоқова, 2006: 38] – деп белгилейди.

Өзбек классикалық әдебиаты менен өзбек жадид әдебиатының арасындағы байланыслар, формалық өзгерислер, дәстүр хәм жаңашыллық, классиканың лирикалық жанларының өзара типологиясы мәселесин үйренген әдебиетші алым Мукаддас Тожибоева «Жадид адиллари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари» атамасындағы китабында: «Жадид әдебиатының ўәкиллери классикалық әдебиет тарихы, идея-көркем дәстүрлери және қосық формаларын ХХ әсирдин басларындағы жаңаша шараятта даўам етип, классикалық әдебиатымыздың жанрлық қәсийетлерин өзинин дөретиўшилигине синдирип, классикалық дәстүрлерди жаңалаўға хәрекет етти, әдебий раўажланыў процессинин үзликсизлигин тәмийнледи хәм де миллий ояныў дәўири әдебиатының принципде дәстүрий әдебий жанрлар, тымсал хәм поэтикалық элементлерден нәтийжели пайдаланған» [Тожибоева, 2017: 3] – деп келтиредди.

Ғафур Гулом, Б.Кербабаев, К.Гурбаннепесов, Г.Әзизов, И.Юсупов, Э.Воҳидов, А.Орипов, М.Юсуф хәм басқа да дөретиўшилерди улыўмалық жақтан көркем сөз өнерине мехир-мухаббат туйғылары, өз халқына хызмет етиў сыяқлы баслы ўазыйпаны атқарыўында улыўма уйғынлықты, яғный типологиялық жақтан уқаслық – бир пўтинликти пайда етти. Тийкарында әдебий-теориялық жақтан қарағанда хәр қыйлы көркем шығарманың мазмунындағы жаңаланыў көркем излениске алып келеди. Бир-бирине генетикалық жақтан жақын болған миллетлердин әдебиаты арасындағы бул хәдийсениң поэтикалық нызамлықларын үйрениўде индивидуал миллий өзине тән, дөретиўшилердин жасаған аймақ хәм олардың төркинлерине де итибар бериў керек. Улыўма ХХ әсир әдебиатында да дәстүр хәм өзгерислердин өзара жақынлығы көзге тасланады.

Айрықша белгилеп өтиў орынлы, көркем әдебиетта тема хәм сўўретлеў, форма хәм мазмунды теория ушын жаңа қәделер-нызамларды усыныс ететуғынын қайталанбайтуғын әдебий хәдийселерди жаңа әўлад бурыннан бар болған дәстүрлерди жаңалаған ҳалда жүзеге шығарады. Өзбек поэзиясындағы бурынғы «қызыл сиясат» пафосынан миллий өзликти аңлаў туйғылары сезимлери, ўатанпарўарлық, гөззаллық, жақсылық сыяқлы түсиниклердин поэтикалық анализи ХХ әсирдин 60-70-жылларында хәм айрықша, әсирдин кейинги шерегинде әдебиет майданына кирип келген бир әдебий

әўлад дәретиўшилигинде түптен жаңалана баслады. Айтайық, бурынғы кеңес заманында узақ жыллар Ўатан дегенде бурынғы аўқам түсинилгени ушын:

Менинг икки онам бор,
Иккиси ҳам меҳрибон.
Бири менга сут берган,
Бири эса, иссиқ нон.

(Ўйгун).

- сыяқлы қосықлар киши жастағы балалардың балалық ойлаўына мөхирленеди. Бирақ, усындай жалған қосықлардың өмири узақ болмайтуғынын Эркин Воҳидовтың «Ўзбегим», А.Ориповтың «Ўзбекистон» сыяқлы қасыйдалары менен өз дәлийлин тапты. Қосықтағы Ўатан хәм миллет темасы миллий өзликти аңлаў көзқарасынан алынған дәстүрлер жаңаланды. Замангөй өзбек поэзиясы өзине шекем болған классикалық поэзияның дәстүрлерин замангөй устаз шайырлар тәжрийбелеринде мүнәсип даўам еттирди.

Усындай ўатан темасындағы қосықлар түркмен хәм қарақалпақ поэзияларында да кең орын алды. Мәселен, қарақалпақ әдебиятында С.Мәжитовтың «Шырайлы заман» қосығы, түркмен әдебиятында А.Гулмухаммедовтың «Бағ гөрүнер», А.Кекиловтың «Ватаным» қосықларында жоқарыдағыдай пикирлердиң дәлийлин көрийге болады.

Түркмен шайыры Аман Гулмухаммедовтың:

«Хазар деңиз Амудеря:
Ортара бир умыт берйе,
Учмаха од шайып дуря,
Өңде умытлы «Бағ!» гөрүнер»

(А. Гулмухаммедов «Бағ гөрүнер»).

- деген қасыйда қосық қатарлары дәстүрий қосықларды еслетеди. Онда лирикалық қахарманның өз ўатанында еле раўажланыўдың болатуғынын, келешекке болған исенимин «бағ» символы арқалы суўретленгенин көрийге болады. Бул қосық түркмен жадид әдебиятының үлгилери еди.

Әдебиятшы алым Умарали Норматов “Мустабид тузум шароитида Ватаннинг асл фарзанди саналмиш чин истеедод соҳиблари она-Ватан, халқ қисматидан сўз очганда ғурур, ифтихор баробарида, албатта, шу эл-юртнинг қайғуси билан ёниб қалам тебратганлар; ночор, ожиз ҳолидан ўкинганлар... Шу анъана янги авлод намояндаси Абдулла Орипов шеъриятида хәм ўзгача кўринишда давом этди. Айни шу эл-юрт қайғуси билан йўғрилган шеърлари туфайли хәм шоир эл-юртнинг ўз Абдуллажонига айланди. Ҳатто “Ўзбекистон” қасийдасига хәм шу туйғу кириб келди. Аслида қасида ўз номи билан қасида – мадхия, фахр-ифтихор изҳори” [Норматов, 2015: 196] – деп белгилейди. . Ҳақыйқатында да:

“Чора истаб жанг майдонидан
Самоларга учди унларинг,
Шаҳидларнинг қирмиз қонидан
Алвон бўлди қора тунларинг.
Қонга тўлган кафаним маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним”.

деген, қосық қатарлары әўлад бабаларымыздың руўхый ҳалатын өзинде жәмледди. Әдебиятшы алымның пикирлерине қарағанда, А.Ориповтың «Ўзбекистон» қасийдасына

тән пафос хәм өзине шекем болған дөретиўшилердин дәстүрлерин даўам еттириў кәсийети шайырдың “Юзма-юз”, “Ўзбекистонда куз”, “Саратон”, хәттеки “Сароб” сыяқлы қосықларында да сүүретленген.

Усындай әдебий дәстүрлерди даўам еттириў хәм раўажлантырыў түркмен шайыры Аман Кекиловтың:

«Энче агыр гүнлери гечирдин башдан, Ватан,
Гезелди ганлы пенже ичден хем дашдан, Ватан,
Айра дүшдүң ах чекип, доган-гардашдан, Ватан,
Ачылмандв хич вагт гөзүң талашдан, ватан,
Ганлы гөрешде өсдүң дүшмедин гүйчден, Ватан»

(А. Кекилов. «Ватан»)

- формасы бойынша бес қатарлы, мазмуны қасыйда көринисинде жазылған қосық қатарларында лирикалық қахарманның ўатан хәкқындағы ишки сезимлери, мазмун хәм форма жақтан жаңа бир бағдарды пайда еткенин гүзетиўге болады. Себеби, шайыр өзиниң қосығын классикалық әдебиятта Мақтымқулы, Молланепес поэзияларында ушырасатуғын мухаммес, қасыйда формасына жанаша бир көринис пайда етип, өзиниң бес қатарлы қосығын жазған.

Қарақалпақ шайыры И. Юсуповтың «Ўатан» қосығында:

Мийнеттен, акылдан даңқ абырай алған
Бунда жасар не-не уллы адамлар.
Бирақ, бирер наймыт қол қатса саған, -
Шақырсаң «ләббей» деп, жуўырысып олар,
Кими аттан, кими тахтынан түсип,
Айыплы баладай алдында турар.
«Ўатан» деп отларға түсип хәр киси.
Мылтықтың аўзына қас қақбай қарар!

И. Юсупов. «Ўатан»

деген қасыйда қатарларында ўатанның мехир-мухаббаты алдында хәммениң бас ийетуғыны, хәттеки, ўатанға жаман иллетли адамлар жаманлық етсе, усы ўатанда жасайтуғын барлық адамлардың олардың алдында жан пийда етиўге де тайын екени образлы сүүретленеди.

Хәммеизге мәлим, Шығыс халықлары классикалық әдебиятындағы бир неше әсирлер даўамында хәким сүрип киятырған дәстүрий көркем формалар, яғный аруз өлшеминде жазылған қосықлар хәм оның классикалық өлшемлерге ылайық келмейтуғын жағдайлары уллы дөретиўши Абдулла Қаххор тәрәпинен сынға алынды [Абдулла Қаххор, 1989: 71-78]. Айтайық, әсиресе, сол дәўир хәм әдебий орталықтың өзінде аруз өлшеминде тийкарланған қосық жанрларында да фәззал шығармалар, қайталанбайтуғын фәззел хәм мухаммеслер жазыўға болатуғынын Э. Воҳидов “Ешлик девони” (Жаслық дийўаны) менен дәлийлледи. Бул шайырлардың дөретиўшилигинде фәззел мазмунын жақтан жаңаша жолға түсти. Классикалық аруз тийкарында жазылған шайырдың “Ўзбегим” қосығы өзбек миллетиниң даңқы хәм өтмишин гимн еткен шығарма сыпатында танылды.

Э. Воҳидовтың қосық шығармасының интонациясы, ритми сыяқлы қосық элементлерине тийисли болған өлшеминде тән “Аруз ва бармоқ” деген қосығы бар:

“Икки шеър

Дафтарнинг икки бетиде,

Бир ёнда – аруз,

Бир ёнда – бармоқ.

Дастхат бир,

Имзо бир шеърлар кетиде,

Лек, ажаб,
 Ҳамиша қилурлар нифоқ.
 Арузий бармоқни
 Тўпори, дейди.
 Сен пастсан, мен сендан –
 Юқори, дейди.
 Бармоқ уни кўхна –
 Харобасан, дер,
 Парвозлар асрида,
 Аробасан, дер.
 Мен эсам
 Ўтмишу келажак аро
 Ўртада қолган бечорадирман.
 Улар юрагимда

Қилса можаро,
 Келиштирмоқ билан оворадирман” [Эркин Воҳидов, 2016: 282].

Қосықты Э.Воҳидов 1977 – жылда жазған. Демек, шайыр бир ўақыттың өзінде классикалық дәстүрлерден ўаз кешийўши емес, жаңа өлшемге де ықласы бәлент. Ол классикалық шайырлар дәретиўшилигиниң тийкары болған дәстүрлерди «ески сарқыт»ға шығарыўды қәлемейди.

Улыўма, аруз қосық формасына сын көзқарас билдиргенлерге Абдулла Орипов, Жамол Камол, Жуманиёз Жабборов, Матназар Абдулҳаким, Абдулла Шер сыяқлы онлаған өзбек шайырлары хәр еки поэтикалық форма усылында дүрдана қосықлар жазыў менен жуўап берди. Олардың арасында аруздың заманағөйлескенин Э.Воҳидов дәретиўшилигинде айрықша ажыралып турады. Ҳақыйқатында да Э.Воҳидов “Аруз ҳақида” деген арнаўлы мақаласында «Ғәзел – курамалы хәм қыйын жанр. Ғәзелден аз сөзде көп мәни берийў, пикир дүрданаларын көркем уқсатыўлар кеңислигинде усыныўды талап етиўши... Аруз әдебиятының, улыўма өнериниң барлық көринислери сыяқлы талант хәм шеберлик, терең ой-пикир және эмоция талап етеди», деген итибарлы пикирлерди жазады [Эркин Воҳидов]. Бундай пикирлерден қосық формасы ушын мазмун зәрүрлигин, және де ең зәрүрлиси талант екени мәлим болады. Өзбекистан Қаҳарманы, Өзбекистан халық шайыры Абдулла Орипов: «Эркин Воҳидов аруздың теберрик есигинде қорғаўшы сыяқлы пайда болды» [Сўз сеҳри, 2006: 11] – деп жазар екен, «Ғәзелге қызыққан жаслар» ушын Э.Воҳидовтың дәретиўшилиги мектеп бола алыў мүмкиншилигин белгилейди, бул жағдайдың өзи де дәстүрлердиң үзликсиз даўамлылығынан дәлийл деп айтыўға болады. Бундай классикалық дәстүрлердиң жаңа замандағы даўамлылығы түркмен хәм қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде де ушырасады.

Заманағөй түркмен поэзиясында А.Атабаевтың, К.Гурбанмырадовтың, Ө.Эминовтың, А.Маммедовтың бирқанша ғәзеллери бар. Бирақ олар ғәзел формасын бармақ өлшеминде жазды. Мәселен, шайыр А.Маммедовтың:

Ай камат, гүлбеден достуң тарыпыны этсем будур:
 Дили сайрак билбил ялы, сөзлейшинден бес-беллидир.
 Йөрейши бар кәкилик дей, гарайшы лачына меңзәр,
 Мениң оңа ав боланым гөзлейшинден бес-беллидир [Маммедов, 2010: 16].

деген ғәззелинде уқсатыўлар дәстүрий формада сыяқлы емес, ал заманагөй жаңаша – теңеў пайда еткен. Яғный халық дәстанларында гүл – қыз, билбил – жигит символын билдирип келгени хәммемизге мәлим. Бирақ заманагөй шайыр А.Маммедов яр жамалын сүүретлеў дәстүрин сақласа да, өзине тән жаңаша усылда ярдың сыртқы көринисин гүлге меңзеткен, ал оның сөйлеген сөзин бүлбилге уқсатады. Кейинги бәнтте қыздың жүрис-турысы – кәкилик қусға уқсатылып, аллегориялық сүүретлеў басым болса, кейинги қатарда қыздың өзін жақсы көрип қалғанын «оңа ав боланым» деп сүүретлейди. Ол бунда классикалық поэзиядағы сыяқлы «Мен бир қызға ашық болдым» - деген баянламаған әлбетте. Бул хәдийсе, заманагөй шайырлардың көркем изленислери нәтийжесинде дәстүрий формаға жаңаша тус бериў шеберлиги.

Қарақалпақ әдебиятындағы ғәззеллер туўралы пикир жүргизген илимпаз Қ.Жәримбетов «Ғәззеллер еки қатарлы бәнтлерден турады, бул бәнтлерди бәйит деп атайды, уйқаслары: биринши бәнт а а, екиншиси б а, үшіншиси в а болып солай кете береді. Ғәзел аруз өлшемінде жазылады. Бирақ қарақалпақ поэзиясындағы ғәззеллер бармақ (силлабика) өлшемінде жазылады» [Жәримбетов, 2012: 43] - деген пикирлерди билдиреди. Биз изертлеў барысында заманагөй қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигинде ғәзел жанрының раўажлантырылғанын, оларды жаңаша мазмун, жаңаша сүүретлеў усыллары менен байытып барғанының гуўасы болдық. Ғәзел алым Қ.Жәримбетовтың белгилегени сыяқлы бармақ өлшемінде жазылған. Мәселен, И.Юсупов, М.Қарабаев, Ә.Өтепбергенов сыяқлы шайырлардың ғәззеллери қарақалпақ поэзиясында оқыўшылар тәрәпинен жақсы күтип алынды. Мәселен, И.Юсуповтың «Өзбек сазы» деген ғәззелинде:

Жүрек тарынан исленген әсбап тар ма деймен,
Саздың ең нәфис ағласы өзбекте бар ма деймен.

Айттым таң самалына, «алып қаш» деп тардың сесин,
Бир шалқытты да қашты, ол да қорқарма деймен.

Титретпей как тарыңды, жаным «Тәнаўар» ғәззал,
Буншелли титретип мени, жазығым бар ма деймен [Юсупов, 1999: 50].

деген ғәзел классикалық поэзиядағы ғәззеллерди еслетеди. Онда баслы тематика мухаббат экени мәлим, бирақ шайыр өз ғәззелин бармақ өлшемде жазып, оның биринши бәйитинде лирикалық қахарманның мухаббат ишки сезимлери дәслеп жасырын көринисте сүүретлеўге ерсикен. Яғный, шайыр жақсы көрген қызын дуўтардың тарына уқсатып тәрийп етеди. Классикалық поэзиядағы ғәззеллерде қыз ғәззаллығы улыўмалық түрде сүүретленсе, ал шайыр дәстүрий уқсатыўды жаңаша анық көринисте «Саздың ең нәфис ағласы өзбекте» қолланады. Шайырдың және бир жаңалығы қосықта таң самал образы жанландырылып, ашық қахарманға сырлас, дәртлес етип сүүретленген. Соның менен бирге қосықта шайыр ғәззелинде диалоглық усылда классикалық шайыр Алишер Наўайыға мүрәжаат етеди. Егер оқыўшы бул қатарларда ғәзел мүлкинің султаны Алишер Наўайының ғәззеллерин оқыған болса, шайырдың пикирлерин түсинип жетеди. Сонлықтан, шайыр өз ғәззелинде лирикалық қахарманның мухаббат ишки сезимлерин дуўтардың сазы арқалы символикалық сүүретлеўге ерсикен. Қосықтың қурылысы мәселесине келсек, ол классикалық поэзиядағы ғәззеллерге уқсап, а а, в а, г а көринисинде уйқасып, бәнтлердиң кейнинде редифли уйқас қайталанып келеди.

Улыўмаластырып айтқанда, бар болған дәстүрлерди терең өзлестирмей турып, поэтикалық жаңаланыўға ерисип болмайды. Усы мәнисте заманагөй өзбек, қарақалпақ хәм түркмен шайырларының поэзиясында шығыс классикалық әдебиятындағы поэтикалық формалар мазмун жақтан жаңаланды.

Пайдаланылған Әдебиетлар

- АФОҚОВА, Н. (2005). XX аср ўзбек адабиётида рубоий ва қитъа. Тошкент. Фан.
- АФОҚОВА, Н. (2006). Жадид шеърятти поэтикаси. Тошкент.
- ВОҲИДОВ, Э. (2016). Танланган асарлар. “Шарқ”. Тошкент.
- ВОҲИДОВ, Э. “Шоир, шеър, шуур”
- ЁҚУБОВ, Ҳ. (1989). Ҳамза Ҳақимзоданинг ижодий методи ва услуби. Тошкен. Фан.
- ЖӘРИМБЕТОВ, Қ. (2012). Әдебиеттаныўдан сабақлар. Нөкис. Қарақалпақстан.
- ЖУМАЕВ, К. (1975). Поэзияның идея-мазмунындакы тәзелик. Ашгабат. Ылым.
- ҚАХҲОР, А. (1989). Беш жылдик. Бешинчи жилд. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва саънат нашриёти.
- МАМАТҚУЛОВ, М. (2006). Қадимги туркий адабиётида тўртлик ва марсия. Тошкент. Янги аср авлоди.
- МАММЕДОВ, А. (2010). Şygug düzlüş görnüşleri we ulgamlary. Aşgabat.
- НОРМАТОВ, У. (2015). Ижодкорнинг ҳароратли сўзи. Тошкент. “Turon zamin ziyo”.
- Сўз сехри. (2006). “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти. Тошкент.
- ТОЖИБОЕВА, М. (2017). Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. Тошкент. MUMTO’Z SU’Z. 2017.
- УЛУҒБЕК, Ҳ. (2012). Янги ўзбек шеърятти. Тошкент. ADIB. Нашриёти.
- ЮСУПОВ, И. Ө. (1999). саған ашықпан... Нөкис. Қарақалпақстан.



TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ ARASINDA BULUNAN FONETİK FARKLILIKLAR

*Mehdi REZAEİ**

Özet

Bütün dillerde olduğu gibi Türk dilinin de farklı lehçelerinde birbirinden bağımsız pek çok fonetik değişim ortaya çıkmıştır. Fonetik değişimler dilin doğası gereğiyle bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Türk lehçeleri arasında birbirine yakınlıklarıyla bilinen Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında da fonetik bakımdan birçok farklılık bulunmaktadır. Uzun bir zaman dilimi içinde ortaya çıkan bu farklılıklar ünlü değişmesi, ünsüz değişmesi, ses düşmesi, ses türemesi, ünsüz ikizleşmesi, göçüşme vb. alanlarda görülmektedir. Bu farklılıklar sadece Türkçe sözcüklerde değil alıntı sözcüklerde de görülmektedir. Bu makalede söz konusu farklılıklar örneklerle ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Fonetik Farklılıklar

PHONETIC DIFFERENCES BETWEEN THE TURKISH AND AZERBAIJANI TURKIC

Abstract

As in other languages, phonetic changes independent of each other have occurred in different Turkic dialects. Due to the nature of language, these phonetic changes are different from one another in different regions. Among Turkic dialects, the Turkish and Azerbaijani Turkic are very similar to each other, but they also exhibit a lot of differences in phonetically. These differences, which have occurred during a long period, are observed in areas such as vowel change, consonant change, phoneme elision, anaptyxis, gemination, and metathesis. The above differences are not exclusive to Turkish words, but can be seen also in loanwords. In this paper, the above differences have been investigated with examples.

Key Words: Turkish, Azerbaijani Turkic, Phonetic Differences

Giriş

Diller ortaya çıktıkları andan itibaren çeşitli bakımlardan sürekli değişime uğramışlardır. Bu değişimler dil içi gelişmelerin sonucunda ortaya çıktığı gibi diller arası etkileşimler neticesinde de meydana gelmiştir. Geniş bir alana yayılan Türk lehçeleri de çeşitli coğrafyalarda birbirinden bağımsız değişimlere maruz kalmışlardır. Söz konusu değişimler sadece ses olaylarıyla sınırlı kalmayıp cümle yapısını bile etkilemişlerdir. Bilindiği gibi Türk dili içinde tespit edilen ilk fonetik farklılaşma Ana Çuvaşça ile Ana Türkçe arasında gerçekleşmiş olan değişimdir. Türkoloji çalışmalarında *Rotasizm* (z ~ r denkliği) ve *Lambdasizm* (ş ~ l denkliği) diye bilinen bu değişimin tarihini kesin olarak söylemek güçtür. Bu ayrışmadan sonra Türk dilinin tarih içinde birçok kola ayrıldığını biliyoruz. Kimi lehçeler çok eski zamanlarda ana dilden ayrılmışken kimi lehçeler ise birkaç yüzyıl önce farklı bir gelişim çizgisi üzerinde ilerlemişlerdir. Türk lehçeleri arasında gördüğümüz dilsel farklılıklar aslında söz konusu ayrışmaların zamansal olarak uzaklığı veya yakınlığı ile ilgilidir. Lehçeler her ne kadar uzak bir geçmişte birbirinden ayrılmışsa bunların arasındaki dilsel farklılıklar da oranla

* Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi - Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi - Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran/İRAN, el-mek: rizai_m613@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8917-1559>

fazladır. Ayrıca bu bağlamda coğrafya yakınlığı da belirleyicidir, coğrafi bakımdan birbirine yakın olan lehçeler farklı açılardan (alıntı sözcükler de dahil) birbirine yakınlık gösterirler. Bu hususlar, farklı lehçeleri konuşan bireylerin arasındaki anlaşma oranını da etkilemektedir. Örnek olarak Sibiryaya lehçelerinden birisini konuşan bir Türk, Batı Türkçesinin herhangi bir kolunu anlamakta zorluk çekecektir; oysa bir Azerbaycan veya bir İran Türkü azıcık çabayla Türkiye Türkçesini kolay bir şekilde anlayabilecektir.

Batı Türkçesinin tarihî seyrine baktığımızda bu lehçenin Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi (İran Türk ağızları dahil) ve Türkmen Türkçesi olmak üzere üç ana kola ayrıldığını biliyoruz. Son birkaç yüzyılda söz konusu lehçelerde birtakım fonetik ve morfolojik değişimler ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi bağımsız birer yazı dili durumuna geldikten sonra her biri kendisine özgü bölgelerde farklı bir şekilde gelişmişlerdir. Bu iki lehçe coğrafi bakımdan birbirine yakın olduğundan sürekli temas hâlinde olmuşlardır. Söz konusu tarihî gelişmelerin yanı sıra son yüzyılda da iki lehçe farklı gelişim çizgisi üzerinde ilerlemiştir. Türkiye'de gerçekleşen dil reformu Azerbaycan ve İran'da vuku bulmamıştır. Türkiye ve Azerbaycan'da farklı dönemlerde gerçekleşen alfabe değişimleri iki lehçe konuşurları arasında kopukluklara neden olmuştur. Yine son yüzyılda Batı kökenli sözcüklerin iki lehçeye farklı kanallarla girdiği düşünüldüğünde birtakım ayrılıkların ortaya çıktığını görüyoruz.

Bu makalede, iki lehçe arasında bulunan fonetik farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Esas olarak sistematik biçimde görülen fonetik farklılıklar temel alınmıştır; ancak seyrek biçimde görülen farklılıklar (*gömlək* ~ *köynek* gibi) da gösterilmiştir. Türkçe sözcüklerin yanı sıra özellikle Arapça ve Farsça kökenli alıntı sözcükler üzerinde de durulmuştur. Fonetik farklılıkları gösterirken kök ve gövdeler esas alınmıştır, sözcüklerin türevleri üzerinde durulmamıştır, örneğin *yüz-* ~ *üz-* fiilleri gösterilirken *yüzgeç* ~ *üzgeç* sözcüklerine yer verilmemiştir. Her iki lehçede bazı sözcüklerin iki biçimi kullanılmaktadır, bu durumlarda ikinci biçimler parantez içinde gösterilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde anlam farklılığı gösteren sözcüklerin anlamı tırnak içinde kaydedilmiştir. Yapım ve çekim eklerinde görülen fonetik farklılıklara değinilmemiştir. Sözcük listelerini verilirken kimi listeler (sözcük başı *y* ~ *ø* veya *h* ~ *ø* gibi durumlar) tam şekilde verilmiştir; ancak örneği fazla olan durumlar için (*a* ~ *e* gibi durumlar) sınırlı örneklere iktifa edilmiştir, bu durumlarda örneklerin yaygınlığı ve kullanım sıklığı dikkate alınmıştır. Bazı sözcüklerde birden fazla fonetik farklılık görülmektedir, bu tarz durumlar daha çok alıntı sözcüklerde görülür, örneğin *kiraz* ~ *gilas* sözcüğünde *k* ~ *g*, *r* ~ *l* ve *z* ~ *s* gibi denklikleri görebiliriz. Kimi sözcüklerde görülen değişimler tamamen farklı istikametlerde ilerlemiştir, mesela Farsçadan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine geçen *benefşe* sözcüğü TT'de *menekşe*, AzT'de ise *benövşe* ve *benevşe* şeklinde kullanılmaktadır. Batı kökenli sözcüklerde görülen farklılıklar üzerinde pek durulmamıştır. Daha önce de vurguladığımız gibi bu sözcükler farklı dönemlerde farklı kanallarla söz konusu lehçelere girmiştir, dolayısıyla fonetik farklılıkları göstermek pek mantıklı olmayacaktır. Bu bağlamda şu örnekler açıklayıcı olacaktır: *avukat* ~ *advokat*, *afiş* ~ *afişa*, *ajan* ~ *agént*, *arkeolog* ~ *arxeloq*, *bilardo* ~ *bilyard*, *çimento* ~ *semént*, *düello* ~ *duél*, *gazete* ~ *qezét*, *metre* ~ *métr*, *sembol* ~ *simvol*, *şampiyon* ~ *çémpion*.

Son zamanlarda gerek İran'da gerekse Azerbaycan'da Türkiye Türkçesine rağbet artmıştır. Türkiye'de de birçok kişi özellikle Türkoloji öğrencileri Azerbaycan Türkçesini öğrenmek niyetindedirler. İki lehçe arasında bulunan fonetik farklılıklar dikkate alındığında her iki kesimin öğrenim süreci daha da kolay bir hâle gelecektir. Bu çalışmada sözcük listelerini hazırlamak için temel olarak *Türkçe Sözlük* (Türk Dil Kurumu Yayınları) ve *Azerbaycan Dilinin İzahli Lüğeti* (Azerbaycan İlimler Akademisi Yayınları) eserlerine başvurulmuştur.

Fonetik Farklılıklar

Ünlülerle İlgili Farklılıklar

Düzlük ~ Düzlük Durumu

a ~ e: Bu durum seyrek olarak Türkçe sözcüklerde görülse de daha çok alıntı sözcüklerde görülmektedir. İki lehçede farklı yönlerde gerçekleşen ünlü benzeşmeleri söz konusu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. *arış ~ eriş, armağan ~ ermeğan, kama ~ qeme, kamış ~ qemiş (qamış), tandır ~ tendir, taraça ~ terece, terazi ~ terezi, taze ~ teze, yağma ~ yeğma, zürafa ~ zürafe.*

TT'de Arapça kökenli sözcüklerde kalın sıradan ünsüzlerin (‘a /ع/, ğ /غ/, h /ح/, h /خ/, k /ق/, ş /ص/, t /ط/, z /ض/, z /ظ/) yanında bulunan ünlüler genellikle kalındırlar; ancak bu kural AzT'de görülmez. *abes ~ ebes, acayip ~ ecaib, acele ~ ecele, adalet ~ edalet, ahali ~ ehali, ahlak ~ exlaq, amut ~ emud, Arap ~ Ereb, azap ~ ezab, aziz ~ eziz, balgam ~ belğem, basit ~ besit, bazen ~ bezen, cuma ~ cüme, defa ~ defe, dakika ~ deqiqe, dağdağa ~ değdeğe, davet ~ devet, faaliyet ~ fealiyyet, fakat ~ feqet, fark ~ ferq, kalabalık ~ qelebelik, kabahet ~ qebahet, kabul ~ qebul, hafıza ~ hafize, hafif ~ xefif, harp ~ herb, harita ~ xerite, itaat ~ itaet, makam ~ meqam, mağlup ~ meğlub, mahrum ~ mehrum, muayyen ~ müeyyen, mufassal ~ müfessel, mutlak ~ mütleg, muzaffer ~ müzeffer, rabita ~ rabite, rahmet ~ rehmet, sabır ~ sebir, şahıs ~ şexs, şart ~ şert, tabiat ~ tebiet, tasvir ~ tesvir, vade ~ vede, vatan ~ veten, zabt ~ zeht, zafer ~ zefer, zarar ~ zerer.*

AzT'de Farsça kökenli sözcüklerin orijinal biçimleri korunurken TT'de bu sözcüklerin değişime uğradığını görüyoruz. *bedbaht ~ bedbext, bahane ~ behane, bahşiş ~ bexşiş, düşman ~ düşmen, gerdan ~ gerden, hasta ~ xeste, lala ~ lele, peygamber ~ peygember, sarhoş ~ serxoş.*

Yönelme hâli eki alan *ben* ve *sen* zamirleri TT'de *bana* ve *sana* şeklindeki AzT'de *mene* ve *sene* biçimindedirler. *bana ~ mene, sana ~ sene.*

a ~ é: Genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerde görülen bir ses farklılığıdır. *aşk ~ eşq, ayıp ~ éyib (ayıb), aynı ~ éyni, gayret ~ qéyret, hayır ~ xéyir, hayret ~ héyret, hayvan ~ héyvan, mayhoş ~ méyxoş, maymun ~ méymun, pancar ~ péncer, yapalak ~ yépelek.*

a ~ ı: Sadece bir örnekte tespit edilmiştir. *harman ~ xırman.*

a ~ i: Bu durum Arapça kökenli sözcüklerde görülmektedir. Söz konusu farklılık kalın sıradan ünsüzlerin TT'de üstün AzT'de ise esre ile okunmasından kaynaklanmaktadır. *halas ~ xilas, haslet ~ xislet, mübalağa ~ mübalige, muhafaza ~ mühafize, mülahaza ~ mülahize, mütalaa ~ mütalie.*

e ~ a: TT'de kalınlık-incelik uyumunun dışında kalan birtakım Türkçe kökenli sözcükler AzT'de uyum içindedirler. Bunun yanı sıra bir de her iki lehçede ünlü değişmesi ve ünlü benzeşmesi sonucunda e ~ a durumu ortaya çıkmıştır. *akçe ~ ağca (axça), elma ~ alma, anne (ana) ~ ana, becer- ~ bacar-², ela (göz rengi) ~ ala, değirmen ~ deyirman³, kardeş ~ qardaş, yeşil ~ yaşıl.*

Alıntı sözcüklere baktığımızda AzT'de genel olarak gerileyici ve ilerleyici benzeşme sonucunda pek çok alıntı sözcük ünlü uyumuna bağlanmıştır. *avare ~ avara, badem ~ badam, bahçe ~ bağça, celal ~ calal, cemaat ~ camaat, cemalet ~ camalet, cevap ~ cavab, devam ~ davam, ezan ~ azan (ezan), helal ~ halal, helva ~ halva, kale ~ qala (qele), kebab ~ kabab, kemal ~ kamal, kesat ~ kasad, merak ~ maraq, selam ~ salam, sevap ~ savap, tebeşir ~ tabaşir, temaşa ~ tamaşa, zeval ~ zaval.*

e ~ ı: Seyrek görülün bir ünlü farklılığıdır. *çemkir- ~ çımxır-, çemre- ~ çırma-.*

². AzT'de *becer-* fiili "büyütmek, beslemek" anlamındadır.

³. Bu örnekte AzT'deki biçim uyum dışında kalmıştır

e ~ i: Sınırlı sayıda Türkçe sözcüğün yanı sıra Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde de görülmektedir. *emekle-* ~ *imekle-*, *er-* ~ *ir-*, *eş-* ~ *iş-* (*êş-*), *kelek* ~ *kelik*.

Alıntı sözcüklerdeki farklılık daha çok üstün ve esre kullanımıyla ilgilidir. *beyaban* ~ *biyaban*, *beyhude* ~ *bihude*, *cep* ~ *cib*, *çerçeve* ~ *çerçive*, *dermeyan* ~ *dermiyan*, *dev* ~ *div*, *fetva* ~ *fitva*, *reçel* ~ *riçal* (*irçal*), *kese* ~ *kise*, *meyan* ~ *miyan*, *muamele* ~ *müamile*, *mücadele* ~ *mücadile*, *mukayese* ~ *müqayise*, *münasebet* ~ *münasibet*, *müzakere* ~ *müzakire*, *necat* ~ *nicat*, *nefret* ~ *nifret*, *refah* ~ *rifah*, *veda* ~ *vida*.

ı ~ a: Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülen bir ses farklılığıdır. *azıcık* ~ *azacıq*, *çıyan* (*çayan*) ~ *çayan*, *damızlık* ~ *damazlıq*, *kargı-* ~ *qarğa-* (*qarğı-*), *kılıf* ~ *qilaf*, *kırat* ~ *karat*, *mancınık* ~ *mancanaq*, *nışadır* ~ *naşatur*, *sayıkla-* ~ *sayaqla-* (*sayıqla-*), *tıraş* ~ *taraş*.

ı ~ e: Birkaç alıntı sözcükte görülür. *ıtır* ~ *etir*, *kalemıraş* ~ *qelemteraş*, *mintıka* ~ *menteqe*.

ı ~ é: Farsça kökenli tek bir sözcükte görülmektedir. *zıh* ~ *zéh*.

ı ~ i: Ünlülerle ilgili en önemli farklılıklardan biridir. TT'de /ı/ ünlüsü sözcük başında bulunurken AZT'de bu durum görülmez. Bu tarz sözcüklerde /ı/ ünlüsünün karşılığı /i/ sesidir. *ılgar* ~ *ilgar*, *ılgım* ~ *ilgım*, *ılık* ~ *ilıq*, *ılın-* ~ *ilin-*, *ıraq* ~ *iraq*, *ırmak* ~ *irmaq*, *ısın-* (*ısıt-*) ~ *isin-* (*isit-*), *ıslan-* ~ *islan-*, *ıslık* ~ *isliq*, *ısmarla-* ~ *ismarla-*, *ıssız* ~ *issız*, *ışık* ~ *işiq*, *yıldırım* ~ *ildırım*, *yılan* ~ *ilan*.

Bu denklik sadece sözcük başında değil sözcük içinde de görülür. *bıldır* ~ *bildir*, *bıldırçın* ~ *bildirçin*, *çıban* ~ *çiban*, *kıyma* ~ *qiyme*, *cıda* ~ *cida*, *sıçan* ~ *siçan*, *sıvış-* ~ *siviş-*, *siyir-* ~ *siyir-*.

ı ~ i denliğini birçok alıntı sözcükte de (sözcük başı ve sözcük içi) görebiliriz. *ırz* ~ *irz*, *ıslah* ~ *islah*, *ıstılah* ~ *istilah*, *arıza* ~ *arize*, *batıl* ~ *batil*, *batın* ~ *batin*, *cıva* ~ *cive*, *çınar* ~ *çinar*, *fazıl* ~ *fazil*, *fırka* ~ *fırqe*, *fitrat* ~ *fitret*, *hatıra* ~ *xatire*, *mızrak* ~ *mizraq*, *muasır* ~ *müasir*, *muhafız* ~ *mühafiz*, *rıza* ~ *riza*, *rızk* ~ *rizq*, *sınıf* ~ *sinif*, *tılsım* ~ *tilsim*, *zayıf* ~ *zeif*.

i ~ a: Bu durum da Arapça ve Farsça sözcükleri üstün veya esre ile okuma sonucunda ortaya çıkmıştır. AzT'de gerileyici benzeşme neticesinde *e > a* değişimi görülür. *cihan* ~ *cahan*, *civan* ~ *cavan*, *divit* ~ *davat* (*devat*), *hilat* ~ *xalat*, *hisar* ~ *hasar*, *imtihan* ~ *imtahan*, *sitil* ~ *satıl*.

i ~ e: Bu ses farklılığı da Arapça ve Farsça sözcüklerde üstün veya esreyi tercih etmekle ilgilidir. *belki* ~ *belke*, *birader* ~ *berader*, *cihet* ~ *cehet*, *çilingir* ~ *çilinger*, *ibrişim* ~ *ebrişim*, *ilaç* ~ *elac*, *ilave* ~ *elave*, *elbise* ~ *elbese*, *ihata* ~ *ehate*, *incir* ~ *encir*, *fırak* ~ *feraq*, *fırar* ~ *ferar*, *hiciv* ~ *hecv*, *mide* ~ *mede*, *mizaç* ~ *mezac*, *nihayet* ~ *nehayet*, *şifa* ~ *şefa*, *zincir* ~ *zencir*.

Farsça kökenli sözcüklerin sonunda bulunan *-hr* çift ünsüzleri arasında iki lehçede birbirinden farklı ünlüler türemiştir. *şehir* ~ *şehar*, *zehir* ~ *zeher*.

i ~ é: TT il AzT arasında görülen en önemli ünlü farklılıklarından biridir. Türkçe sözcüklerde görüldüğü gibi alıntı sözcüklerde de görülmektedir. *git-* ~ *gét-*, *çiğne-* ~ *çéyne-*, *giy-* ~ *géy-* *diye* ~ *déye*, *ikiz* ~ *ékiz*, *in-* ~ *én-*, *işit-* ~ *éşit-*, *iyi* ~ *éyi*⁴, *nice* ~ *néce*, *yine* ~ *yéne*.

Arapça kökenli birçok sözcükte kesre harekesi TT'de /i/ ile karşılanırken AzT'de ise /é/ ile karşılanır, bu durum ilk hecede görüldüğü gibi son hecede de görülür. Farsça kökenli sözcüklerde ise ilk hecede bulunan /i/ sesi TT'de /i/ ünlüsüne dönüşürken AzT'de /é/ ünlüsüne dönüşmektedir. *bizar* ~ *bézar*, *cicim* ~ *cécim*, *idam* ~ *édam*, *ihmal* ~ *éhmal*, *ihsan* ~ *éhsan*, *ihsas* ~ *éhsas*, *ihtimal* ~ *éhtimal*, *ihtiras* ~ *éhtiras*, *ihtişam* ~ *éhtişam*, *ihtiyaç* ~ *éhtiyac*, *itibar* ~ *étibar*, *itiraf* ~ *étiraf*, *kani* ~ *qané*, *hiç* ~ *héç*, *mihrap* ~ *méhrap*, *mihver* ~ *méhver*, *pişman* ~ *péşman*, *sihir* ~ *séhr*, *sanayi* ~ *senayé*, *şiiir* ~ *şéir*, *tabi* ~ *tabé*, *tespih* ~ *tesbéh*, *zayi* ~ *zayé* (*zay*), *zihin* ~ *zéhin*.

⁴ Günümüzde daha çok *yaxşı* sözcüğü kullanılır.

i ~ ı: Bu farklılık ı ~ i durumunun tersi olarak birtakım Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülmektedir. *ahir ~ axır* "son", *bari ~ barı*, *boranı ~ boranı*, *çiz- ~ cız-*, *hani ~ hanı*, *narın ~ narın*, *zalim ~ zalım*.

Düzlük ~ Yuvarlaklık Durumu

a ~ o: AzT'de dudak ünsüzü v'nin etkisinde birçok örnekte *a > o* değişimi ortaya çıkmıştır. TT ile AzT arasında görülen en önemli fonetik farklılıklardan biridir. *av ~ ov*, *avuç ~ ovuc*, *avun- ~ ovun-*, *avurt ~ ovurd* (*ord*), *bazlamaç ~ bozlamaç*, *çavdar ~ çovdar*, *çavuş ~ çovuş*, *kav ~ qov*, *kavak ~ qovaq*, *kavşak ~ qovşak*, *kavun ~ qovun*, *kavur- ~ qovur-*, *kavuş ~ qovuş-*, *kavut ~ qovut*, *oklava ~ oxlov*, *savur- ~ sovur-*, *tavşan ~ dovşan*, *tavuk ~ toyuq*, *yavşan ~ yovşan*.

Söz konusu farklılık Türkçe sözcüklerle sınırlı kalmayıp alıntı sözcüklerde de görülmektedir. *kavga ~ qovğa* "gürültü, bela", *kavil ~ qovl*, *kavim ~ qovm* (*qövm*), *hav ~ xov*, *havuz ~ hovuz*, *pilav ~ plov*, *semaver ~ samovar*, *tavus ~ tovuz*.

a ~ ö: Alıntı sözcüklerde görülen bu durum yine /v/ ünsüzünün etkisiyle ortaya çıkmıştır. *davul ~ dövhül* (*tebil*), *kavis ~ qövs*, *havsala ~ hövsele*, *havza ~ hövze*, *tavla* "ahır" ~ *tövla*, *tavsiye ~ tövsiye*.

a ~ u: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *kubat ~ kobud*.

a ~ ü: Bu ünlü farklılığı yaygın değildir. *vakar ~ vüqar*.

e ~ o: AzT'de dudak ünsüzleri e ~ o durumunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. *alev ~ alov*, *evsaf ~ ovsaf* (*evsaf*), *nevrüz ~ novruz*, *efsun ~ ovsun*, *yevmiye ~ yovmiyye*.

e ~ ö: Bu durumun meydana gelmesinde yine /v/ ünsüzü etkili olmuştur. AzT'de hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde /v/ etkisinde bir yuvarlaklaşmayı görmekteyiz. *ceviz ~ cövüz*, *cevir ~ cövr*, *çevgen ~ çövken*, *devir ~ dövr* (*dévr*), *devşir- ~ döşür-*, *devlet ~ dövlet*, *devir ~ dövr*, *devran ~ dövrän*, *evlat ~ övlat* (*evlad*), *fevk ~ fövq*, *fevt ~ fövt*, *gevher ~ gövher*, *geviş getir- ~ gövşe-*, *gevrek ~ kövrek*, *kevser ~ kövser*, *levha ~ lövhe*, *mevcut ~ mövcud*, *mevki ~ mövqe*, *Mevla ~ Mövla*, *mevsim ~ mövsüm*, *evç ~ övc*, *evlat ~ övlat*, *evliya ~ övliya*, *evrak ~ övraq*, *evsaf ~ övsaf*, *revnak ~ rövneq*, *sevk ~ sövq*, *şevk ~ şövq*, *şevket ~ şövket*, *tevrat ~ tövrat*, *zevç ~ zövc*, *zevk ~ zövq*.

AzT'de iki örnekte /h/ sesinin yanında bulunan ünlü yuvarlaklaşmıştır. *çehre ~ çöhre*, *hecele- ~ həccele-* (*hecala-*).

e ~ ü: Seyrek görülen bir ses farklılığıdır. *dönek ~ dönük*, *küre- ~ kürü-* (*küre-*), *rekât ~ rüket*.

ı ~ o: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *kıvrak ~ qovraq* (*qıvraq*).

ı ~ u: Sınırlı sayıda Türkçe kökenli sözcüklerde görülür. *ağı ~ ağu* (*ağı*), *ağız ~ ağız* "süt", *altın ~ altun*, *birak- ~ burax-*, *çakşır ~ çaxçur*, *yıldız ~ ulduz*, *sıva- ~ suva-*.

Alıntı sözcüklerde de aynı durumu görmek mümkündür. *ahir ~ axur*, *cadı ~ cadu* "büyü", *kakım ~ qaqum*, *pazı ~ bazu*, *tumar ~ tumar*, *zikkım ~ zeqqum*.

ı ~ ü: Arapça kökenli bir sözcükte görülmektedir. *fırsat ~ fürset*.

i ~ ö: Bu farklılık da alıntı bir sözcükte görülür. *mihnet ~ möhnet*.

i ~ u: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *zeytin ~ zéytun*.

i ~ ü: Birkaç Türkçe sözcükte görülmektedir. *tilki ~ tülkü*, *diz- ~ düz-*, *bileği ~ bülöv*, *niçin ~ néçün* (*néçin*), *için ~ üçün*.

Alıntı sözcüklere baktığımızda ise yine AzT'de yuvarlaklaşma olayını birçok sözcükte görebiliriz. Ayrıca kimi örneklerde TT'de gerçekleşen düzleşme hadisesi (*çift < coft* gibi) söz

konusu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. *çift ~ cüt (cüft/cift)*, *bidat ~ bûdet (bidet)*, *billur ~ büllur*, *pirinç ~ bürünc*, *himmət ~ hümmet*, *kibar ~ kübar*, *misafir ~ müsafir*, *pinhan ~ pünhan*, *şişe ~ şüşe*, *tedarik ~ tedarük*, *irfan ~ ürfan*, *isyan ~ üsyan*, *visal ~ vüsal*.

o ~ a: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *fol ~ fal*.⁵

o ~ ı: Bu ünlü farklılığı yaygın değildir. *tosbağa ~ tısbağa*.

ö ~ e: TT'de yuvarlaklaşma sonucunda böyle bir durum ortaya çıkmıştır. *böbürlen- ~ bebirlen-* (< Far. *bebr* "kaplan"), *öşür (aşar) ~ eşer*.

ö ~ é: Yaygın olarak kullanılan iki sözcükte tespit edilmiştir. *öyle ~ éle*, *böyle ~ béle*.

u ~ a: Türkçe ve alıntı birkaç sözcükte görülmektedir. *konuk ~ qonaq*, *kundura ~ qondara*, *muhâl ~ mahal*, *ulu- ~ ula-*.

u ~ e: Türkçe ve alıntı sözcüklerde görülen nadir ses farklılıklardan biridir. *bula- / bulaş- ~ bele- / beleş-*, *erguvan ~ erqevan*, *muattal ~ meettel*.

u ~ ı: TT'de Kimi sözcüklerde genellikle dudak ünsüzlerinin yanında bulunan /u/ ünlüsü korunurken AzT'de bir düzleşme olayı yaşanmıştır. *çamur ~ çamır*, *kabuk ~ qabıq*, *kaburga ~ qabırğa*, *hamut ~ xamıt*, *hatun ~ xatın*, *yarpuz ~ yarpız*.

Aynı durumu alıntı sözcüklerde de görebiliriz. *barut ~ barıt*, *karpuz ~ qarpız*, *mahmuz ~ mahmız*, *pabuç ~ papış*, *pamuk ~ pambıq*.

u ~ i: Birkaç alıntı sözcükte görülmektedir. *duvar ~ divar*, *kalbur ~ xelbir (qelbir)*, *hamur ~ xemir*, *nutuk ~ nitq*.

ü ~ e: Seyrek görülen bir ses farklılığıdır. *böğü ~ böye*, *döndür- ~ dönder-*, *göynü- ~ göyne-*.

ü ~ é: Türkçe kökenli bir sözcükte görülmektedir. *yürü- ~ yéri-*.

ü ~ i: Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülür. *küçük ~ küçük⁶*, *küf ~ kif*, *pürçek ~ birçek*, *dürbün ~ durbin*, *ürperiş ~ irpe (ürpe)*, *münacat ~ minacat*, *müdür ~ müdir*, *müftü ~ müfti*.

Yuvarlaklık ~ Yuvarlaklık Durumu

o ~ ö: Sınırlı sayıda alıntı sözcüklerde bulunmaktadır. *gonca ~ qönçe*, *nokta ~ nöqte*, *sohbet ~ söhbet*.

o ~ u: Türkçe sözcüklerde görüldüğü gibi seyrek biçimde alıntı sözcüklerde de görülür. *boynuz ~ buynuz*, *boğa ~ buğa*, *boğum ~ buğum*, *boza ~ buze*, *konç ~ qunc*, *horoz ~ xoruz*, *boncuk ~ muncuq*, *tomurcuk ~ tumurcuq*, *omuz ~ umuz*, *volkan ~ vulkan*.

o ~ ü: Tek bir sözcükte tespit edilmiştir. *sofra ~ süfre*.

ö ~ o: Farsça kökenli birkaç sözcükte tespit edilmiştir. *cömert ~ comerd*, *kör ~ kor*, *köse ~ kosa*, *nankör ~ nankor*.

TT'de Batı kaynaklı sözcüklerde son hecede görülen /ö/ sesi AzT'de görülmez. *faktör ~ faktor*, *jeneratör ~ générator*.

ö ~ u: Farsça kökenli iki sözcükte görülmektedir. *köşe ~ guşe*, *kös ~ kus*.

ö ~ ü: Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülür. *cönk ~ cüng*, *gönye ~ günye*, *gözgü ~ güzgü*, *köfte ~ küfte*, *köknar ~ küknar*, *sömür- ~ sümür-*, *örf ~ ürf*, *öğüt- ~ üyüt-*.

⁵. Bu sözcük İran Türk ağzlarında *fala* şeklinde kullanılır.

⁶. AzT'de *küçük* "köpek yavrusu" anlamında kullanılır.

u ~ o: Tek bir alıntı sözcüğün yanı sıra birkaç Türkçe sözcükte de görülmektedir. *uyan ~ oyan-*, *dudak ~ dodaq*, *kulaç ~ qolac*, *kuyum ~ qoyum*, *sultan ~ soltan*.

u ~ ö: Genellikle Arapça kekenli sözcüklerde görülür. *mucize ~ möcüze*, *muhtaç ~ möhtac*, *muhteşem ~ möhteşem*, *numara ~ nömre*, *uhde ~ öhde*, *urgan ~ örken*, *şule ~ şöle*, *tevazu ~ tevazö*.

u ~ ü: Bu ünlü farklılığı genel olarak alıntı sözcüklerde görülmektedir. *buhran ~ bühran*, *burç ~ bürc*, *buruş- ~ bürüş-*, *put ~ büt*, *duçar ~ düçar*, *kubbe ~ qübbe*, *kudret ~ qüdrət*, *hukuk ~ hüquq*, *husus ~ xüsus*.

ü ~ o: Bu durum sayılı sözcükte görülür. *hünsa ~ xonsa*, *küme ~ koma*, *gürbüz ~ korbuз*.

ü ~ ö: Yuvarlak ünlüler bakımında en önemli farklılıklardan biridir. Aşağıdaki Türkçe sözcüklerde söz konusu durumu tespit edilmiştir. *bügelek ~ böyelek*, *büge- ~ böye-*, *bütün ~ bütöv (bütün)*, *büyük- / büyü- ~ böyü- / böyük*, *güzel ~ gözel*, *güvercin ~ göyerçin*, *güverte ~ göyerte*, *hüngürde- ~ hönkür-*, *türe- ~ töre-*, *kütük ~ kötük*, *üvey ~ ögëy*, *ülke ~ ölke*.

Alıntı sözcüklerde de aynı durumu görebiliriz. *gümrük ~ gömrük*, *hüccet ~ höccet*, *hüküm ~ hökm*, *hürmet ~ hörmet*, *mühlet ~ möhlet*, *mühür ~ möhür*, *rüya ~ röya*, *teveccüh ~ teveccöh*, *züht ~ zöhd*.

ü ~ u: Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde de görülür. *çükündür ~ çuğundur*, *düş ~ duş*, *gür ~ gur*, *gürültü ~ gurultu*, *küp ~ kub*, *üstat ~ ustad*, *yün ~ yun*.

TT'de Batı kaynaklı sözcüklerin son hecesinde bulunan /ü/ ünlüsü AzT'de /u/ ile karşılanır. *formül ~ formul*, *kapsül ~ kapsul*, *otobüs ~ avtobus*.

Ünlü Düşmesi-Ünlü Türemesi

Ünlülerle ilgili diğer bir fark kimi sözcüklerde ünlü düşmesi veya ünlü türemesiyle ortaya çıkar. Sözcük yapısında bazen hece sayısının farklılığına neden olan bu durum sözcük başı, sözcük içi ve sözcük sonunda görülmektedir.

Sözcük başı: Genellikle alıntı sözcüklerde görülen bir durumdur. *işkence ~ şikence (işgence)*, *reçel ~ irçal (riçal)*, *reşme ~ ireşme*, *erişte ~ rişte (erişte)*, *Rus ~ Urus*, *yirmi ~ iyirmi*.

Sözcük içi: TT'ye göre AzT'de hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde sözcük içi ünlü düşmesi daha yaygın görülür. *aşikâr ~ aşkar*, *aşılanmak ~ aşlanmaq (aşılamaq)*, *aşına ~ aşna*, *değnek ~ deyenek*, *göğüs ~ köks*, *padişah ~ padşah*, *satılık ~ satlıq*, *sayısız ~ saysız*, *sırtık ~ sırtıq*, *sütlac ~ südlüaş*, *şaplak ~ şapalaq*, *yumuşak ~ yumşaq*.

TT'de sonunda çift ünsüz bulunan Arapça kökenli sözcüklerde bir ünlü türemesi görülürken bu durum AzT'de pek görülmez. *akit ~ eqd*, *bahis ~ behs*, *bezir ~ bezr*, *defin ~ defn*, *ahit ~ ehd*, *ehil ~ ehl*, *ekis ~ eks*, *ilim ~ elm*, *azil ~ ezl*, *azim ~ ezm*, *fetih ~ feth*, *keyif ~ kéf*, *kutup ~ qütb*, *hacim ~ hecm*, *lütuf ~ lütf*, *nehir ~ nehr*, *resim ~ resm*, *özür ~ üzr*, *zülüf ~ zülfi*, *zulüm ~ zülm*.

TT'de bu durumun tersini nadiren görmek mümkündür. Farsça kökenli *zéréh* sözcüğünü *zırh* biçiminde kullanarak son iki ünsüz arasındaki ünlüyü düşürmüştür. *zırh ~ ziréh*. Ayrıca AzT'de seyrek de olsa sonunda çift ünsüz bulunan Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde ünlü türemesi görülür. *fikir ~ fikir*, *tohum ~ toxum*.

Sözcük sonu: Her iki lehçede sözcük sonunda ünlü düşmesi veya türemesi sonucunda bir ünlü ~ ø durumunu görebiliriz. *azık ~ azuqe*, *buğu ~ buğ*, *hem ~ hemi (hem)*, *lav ~ lava*, *oklava ~ oxlov*, *sar- ~ sarı-*, *servi ~ serv*, *silke- ~ silke-*, *ters ~ terse (ters)*, *yele ~ yal*.

TT'de sonunda -AğI eki bulunan sözcükler, AzT'de ünlü düşmesiyle birlikte ünsüz değişimine de uğramışlardır. *bileği ~ bülöv*, *dumağı ~ tumov*, *kırağı ~ qırov*, *buzağı ~ buzov*, *bukağı ~ buxov*, *karağı ~ qarov*, *kaşağı ~ qaşov*, *kılağı ~ qılov*, *köseği ~ kösov*.

Ünsüzlerle İlgili Farklılıklar

Ötümlülük ~ Ötümlülük Durumu

b ~ m: AzT'de *b > m* sonucunda söz konusu durum ortaya çıkmıştır. Genel olarak Türkçe sözcüklerde görülen bu farklılık daha çok sözcük başında görülür. *bahane ~ mahna* (*behane*), *ben ~ men*, *bin ~ min*, *bin- ~ min-*, *boncuk ~ muncuq*, *gibi ~ kimi*, *kırbaç ~ qırmanc* (*qırmac*).

b ~ y: Sadece bir örnekte görülmektedir. *böbrek ~ böyrek*.

c ~ z: Tek bir sözcükte tespit edilmiştir. *cingıl (cingil) ~ zingire*.

d ~ l: İki örnekte tespit edilmiştir. *aldan- ~ allan-*, *hayda- ~ hayla-*.

d ~ z: Arapça kökenli birkaç sözcükte görülmektedir. Bu sözcüklerde *ž /ض/* sesi TT'de /d/ sesine dönüşürken AzT'de /z/ sesine dönüşmüştür. *adale ~ ezele*, *darp ~ zerb*, *darbe ~ zerbe*, *kadı ~ qazı (qazi)*, *rıdvan ~ rizvan*, *dalalet ~ zelalet*.

g ~ ğ: TT'de Türkçe sözcüklerde bulunan sözcük içi /g/ ünsüzü AzT'de /ğ/ ile karşılır. Bu örneklerde /g (ğ)/ ünsüzünün yanında bulunan ünlüler hep kalındırlar. *argaç ~ arğac*, *baygın ~ bayğın*, *çılğın ~ çılğın*, *damga ~ damğa*, *dargın ~ darğın*, *duygu ~ duyğu*, *dolgun ~ dolğun*, *kargaşa ~ qarğaşa*, *kargı ~ qarğı*, *kargış ~ qarğış*, *kaygı ~ qayğı*, *saygı ~ sayğı*, *yorgun ~ yorğun*.

g ~ q: Arapça kökenli sözcüklerde sözcük başı /ğ/ ünsüzü her iki lehçede farklı biçimde kullanılmaktadır. *gaip ~ qaib*, *galip ~ qalib*, *gaye ~ qaye*, *gafllet ~ qeflet*, *galebe ~ qelebe*, *galat ~ qelet*, *gam ~ qem*, *gıda ~ qıda*.

Söz konusu durumla ilgili TT'de bazı istisnalar var. *kayıp ~ qéyb*, *kalabalık ~ qelebelik*.

ğ ~ g: TT'de bazı örneklerde sözcük içinde görülen *g > ğ* gelişmesi AzT'de görülmez. Bu durumu Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde de görülmektedir. *yiğit ~ igid*, *diğer ~ diger*, *eğer ~ eger*, *sülüğen ~ sülügen*.

ğ ~ y: TT'de ince sıradan /ğ/ ünsüzü AzT'de hep /y/ ile karşılanmaktadır. Bu durumu sözcük içinde ve sözcük sonunda görebiliriz. *beğen- ~ beyen-*, *büğelek ~ böyelek*, *böğ ~ böye* (*büve*), *böğür ~ böyür*, *böğür- ~ böyür-*, *çiğ ~ çiy*, *çiğın ~ çiyin*, *çiğne- ~ çéyne-*, *değ- ~ dey-*, *değer ~ deyer*, *değil ~ déyil*, *değiş- ~ deyiş-*, *düğme ~ düyme*, *eğın ~ eyin*, *eğ- ~ ey-*, *eğlen- ~ eylen-*, *iğ ~ iy*, *iğde ~ iyde*, *iğne ~ iyne*, *iğren- ~ iyren-*, *öğren- ~ öyren-*, *öğüt ~ öyüd*, *seğir- ~ seyir-* (*seyri-*), *söğüt ~ söyüd*.

Bir örnekte sözcük yapısındaki ünlüler kalındır. *soğuk ~ soyuq*.

Söz konusu durum alıntı sözcüklerde seyrek de olsa görülür. Farsça kökenli iki örnekte /ğ/ ünsüzü TT'de ğ'ye AzT'de ise y'ye dönüşmüştür. *ciğer ~ ciyer*, *leğın ~ leyen*.

ğ ~ r: Nadir görülen bir fonetik farklılıktır. *bağdaş ~ bardaş (badaş)*.

ğ ~ v: Sözcük içinde tek bir örnekte tespit edilmiştir. *uğra ~ urva*.

Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi -AğI (AzT: -Ov) ekini taşıyan sözcüklerde de böyle bir durumu görebiliriz. *bileği ~ bülöv*, *kırağı ~ qırov*, *buzacı ~ buzov vb*.

l ~ d: Yaygın bir ünsüz farklılığı değildir, iki örnekte tespit edilmiştir. *çaylak ~ caydaq*, *gırtlak ~ xirtdek*, *ödleğ ~ öddeğ*.

l ~ r: Genellikle alıntı sözcüklerde görülen bir ses olayıdır. r > l değişimi sonucunda böyle bir ses denkliliği ortaya çıkmıştır. Bu ünsüz değişimi diğer Türk lehçelerinde de görülmektedir⁷. *selvi (servi) ~ serv, pergel ~ pergar, ceylan ~ céyran, cingil ~ zingire*.

m ~ b: Sınırlı sayıda sözcükte görülür. *makara ~ bağara (beğere), menekşe ~ benevşe (benövşe), meyan ~ biyan*.

m ~ n: Bu durum genel olarak sözcük içinde görülmektedir. *düğüm ~ düyün (düyüm), atlambaç ~ atlanbac, dolambaç ~ dolanbac, domuz ~ donuz, kambur ~ qanbur, komşu ~ qonşu, omurga ~ onurğa, şimdi (< şu imdi) ~ indi*.

Alıntı sözcüklere baktığımızda TT'de /b/ ünsüzünün etkisiyle birçok örnekte n > m değişimi gerçekleşmiştir.

ambar ~ anbar, cambaz ~ canbaz, çarşamba ~ çerşenbe (çaharşenbe), çember ~ çenber, memba ~ menbe, merdiven ~ nerdivan, pembe ~ penbe, sümbül ~ sünbül, tembel ~ tenbel, tambur ~ tenbur, zambak ~ zanbaq, zembil ~ zenbil.

m ~ v: Farsça kökenli bir sözcükte kaydedilmiştir. *merdane ~ verdene*.

ml ~ yn: /ŋ/ sesinin iki lehçede farklı şekilde gelişmesinden ortaya çıkmıştır. *gömlek ~ köynek*.

n ~ q: Sadece bir örnekte görülmektedir. *yalnız ~ yalqız (yalnız)*.

n ~ l: Tek bir alıntı sözcükte görülmektedir. *nisan (yağmuru) ~ léysan*.

n ~ m: Yaygın bir ses farklılığı değildir. *inan ~ inam, perçin ~ perçim*.

n ~ nq: Tek bir sözcükte tespit edilmiştir. *anır- ~ anqır-*.

nk ~ n: /ŋ/ ünsüzünün iki lehçede farklı biçimde gelişmesinden kaynaklanmaktadır. *denk ~ ten "eşit"*.

n ~ ng: Sözcük sonunda görülen nadir ünsüz farklılığıdır. *havan ~ heveng, yen ~ yéng, yeni ~ yengi (yeni)*.

n ~ v: Tek bir sözcükte tespit edilmiştir. *donuk- ~ dovux- (donux-)*.

r ~ l: Bu durum l ~ r denkliliğinin tersi olarak hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülmektedir. *baytar ~ baytal (baytar), güreş ~ güleş, harar ~ xaral, kerpeten ~ kelbetin, kiraz ~ gilas, merhem ~ melhem, sarar- ~ saral-, karar- ~ qaral-*.

r ~ z: Tek bir örnekte görülmektedir. *yor- ~ yoz- "yorumlamak"*.

v ~ b: Yaygın bir ses farklılığı değildir. *vebal ~ babal (vebal), karavaş ~ qarabaş (qaravaş)*.

v ~ g: İki örnekte tespit edilmiştir. *üvey ~ ögéy, öveç ~ ögec (öyec)*.

v ~ ğ: Tek bir örnekte görülmektedir. *kıvılcım ~ qığılcım*.

v ~ n: Tek bir sözcükte görülmektedir. *yavşak ~ yanşaq*.

v ~ y: Bu farklılık genellikle /g/ sesinin TT'de /v/ AzT'de ise /y/ sesine dönüşmesinden kaynaklanır. *döv- (döğ-) ~ döy-, düve ~ düye, tavuk ~ toyuq, güvercin ~ göyerçin, göver- ~ göyer-, güverte ~ göyerte, öv- ~ öy-, söv- ~ söy-*.

y ~ v: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *soyka ~ sovxa*.

⁷ TT: *çalpara* < Far.: *çārpāre*; AzT: *xalvar* < Far.: *xervar* "üç yüz kilogramlık bir ağırlık birimi"; Kaz.: *almurt* "armut", *zalat* "zarar"; Krg.: *almurut* "armut", *zalat* "zarar"; Trkm.: *dalçın* "tarçın", *zelel* "zarar"; TT: *talaş*, AzT: *talaşa* "talaş" < Far.: *terāşé*. *talaş* sözcüğü *Türkçe Sözlük'te* Türkçe olarak kaydedilmiştir; ancak Farsça *terāşiden* "yontmak" fiilinden türetilen *terāşé* sözcüğünü dikkate aldığımızda yine bir r > l değişimini görebiliriz.

yn ~ nd: Farsça kökenli bir sözcüğün farklı şekilde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. *peynir ~ péndir*.

z ~ d: Arapça kökenli iki sözcükte görülmektedir. *hezeyan ~ hedyan, hizmet ~ xidmet*.

Ötümsüzlük ~ Ötümsüzlük Durumu

ç ~ ş: Sözcük başında ve sonunda görülen bir fonetik farklılığıdır. *çebiç ~ çepiş, sağdıç ~ sağdış, çiy ~ şeh, çorba ~ şorba*.

f ~ p: Tek bir örnekte görülmektedir. *fitil ~ pilte*.

h ~ f: Farsça kökenli bir sözcükte tespit edilmiştir. *çulha ~ culfa*.

h ~ x: Özellikle alıntı sözcüklerde görülen önemli fonetik farklılıklardan biridir. Sözcük başında görüldüğü gibi sözcük içinde de bulunmaktadır. *haç ~ xaç, hala ~ xala* "teyze", *halı ~ xalı, han ~ xan, hanım ~ xanım, haber ~ xeber, hoca ~ xace*.

Sözcük içinde görülen h ~ x durumu sadece alıntı sözcüklerde görülür. Arapça ve Farsça sözcüklerde bulunan /h (ح)/ ünsüzü AzT'de korunurken TT'de /h/ sesine dönüşmüştür. *ahiret ~ axiret, ithal ~ idxal, ihtilal ~ ixtilal, ihtilaf ~ ixtilaf, nohut ~ noxud, tahıl ~ taxıl, tahmin ~ texmin, tahta ~ taxta, tohum ~ toxum*.

AzT'de h > x sonucunda söz konusu gelişmenin tersi de yaşanmıştır. *ahmak ~ axmaq (ehmeq)*.

k ~ ç: Nadir ses denkliklerinden birdir. *kertik ~ çertik*.

k ~ x: TT'deki Türkçe sözcüklerde art damak /k/ sesi AzT'de /x/ veya /q/ ile karşılanmaktadır. TT'de sözcük içinde bulunan kalın sıradan /k/ sesi AzT'de birçok sözcükte /x/ ile karşılanır. *aksa- ~ axsa-, akşam ~ axşam, aktar- ~ axtar-* "aramak", *arka ~ arxa, okşa- ~ oxşa-, çukur ~ çuxur, doksan ~ doxsan, okşa- ~ oxşa-, oku- ~ oxu-, sakla- ~ saxla-, saksı ~ saxsı, salkım ~ salxım, Tarkan ~ Terxan, tokmak ~ toxmaq, yaka ~ yaxa, yakın ~ yaxın, yakış- ~ yaxış-, yukarı ~ yuxarı*.

TT'de tek heceli fiil ve isimlerin sonunda bulunan kalın sıradan /k/ sesi AzT'de yine /x/ ünsüzüyle karşılanır (*bik- ~ bıq-* fiili bir istisna olarak değerlendirilebilir). *ak- ~ ax-, ark ~ arx, bak- ~ bax-, çık- ~ çix-, çok ~ çox, kak- ~ qax-, kırk ~ qırx, kırk- ~ qırx-, kok- ~ qox-, sık- ~ sıx-, sok- ~ sox-, tak- ~ tax-, tok ~ tox, yık- ~ yıx-, yok ~ yox*.

Söz konusu durum seyrek olarak sözcük başında da görülür. *kızak ~ xizek*.

k ~ x durumu alıntı sözcüklerde sözcük başı, sözcük içi ve sözcük sonunda görülebilir. *arkaik ~ arxaik, çark ~ çarx (çerx), kalbur ~ xelbir (qelbir), kına ~ xına (hena), nakış ~ naxış, vakit ~ vaxt*.

k ~ p: Yansıma sese dayalı bir fiilde görülmektedir. *tükür- ~ tüpür-*.

k ~ t: Biri Türkçe diğeri Arapça olmak üzere iki sözcükte görülür. *ekmek ~ etmek, aktar ~ ettar*.

p ~ f: İki sözcükte görülmektedir. *kelep ~ kelef, sipariş ~ şifariş*.

s ~ ş: Daha çok alıntı sözcüklerde görülmektedir. *misk ~ müşk, satranç ~ şetrenc, sille ~ şille (sille), sır /sırla- ~ şir /şirle-, sungur ~ şonqar*.

s ~ t: İki örnekte tespit edilmiştir. *burunsak ~ buruntaq, yassı ~ yastı*.

ş ~ ç: Birkaç sözcükte görülmektedir. *şaş- ~ çaş- (şaş-), şaşı ~ çaş, çakşır ~ çaxçur*.

ş ~ s: Yaygın olmayan bu ses farklılığı birkaç sözcükte görülmektedir: *çarşı ~ çarsu (çarşı), kuskun ~ quşqun, kışkırt- ~ qışkırt-*.

Ötümlülük ~ Ötümsüzlük Durumu

b ~ p: AzT'de kimi öneklerde sözcük başı /b/ sesi p'ye dönüşmektedir. *bakır ~ paxır* "pas", *bakla ~ paxla*, *baklava ~ paxlava*, *balçık ~ palçiq*, *barak ~ paraq*, *boz- ~ poz-*, *bok ~ pox*.

b ~ p durumunu sözcük içinde de görebiliriz. *çebiç ~ çepiş*, *lamba ~ lampa*, *saban ~ sapan*, *tabanca ~ tapança*.

c ~ ç: Yaygın bir ünsüz farklılığı değildir. *acun ~ açun*, *cibin ~ çibin*, *cop ~ çöp*, *cepken ~ çepken*.

ç ~ c: TT'de kimi alıntı sözcüklerde sözcük başı c > ç değişimi yaşanmıştır. ç ~ c durumu seyrek olarak Türkçe sözcüklerde de görülür. *çağıl-da- ~ cağıl-da-*, *çamaşır ~ camaşır*, *çaylak ~ caydaq*, *çeyiz ~ céhiz*, *çığır ~ cığır*, *çingirak ~ cınqırov* (zınqırov), *çiz- ~ cız-*, *çift ~ cift* (cüft, cüt), *çorap ~ corab*.

TT sözcük sonunda ötümsüz ünlüleri barındırmaya eğilimliyken AzT bu durumun tam tersini göstermektedir. TT'de sözcük sonunda bulunan /ç/ sesi AzT'de (üç, qıç "bacak", köç "göç", saç gibi sözcüklerin dışında) genellikle /c/ ile karşılır. *aç ~ ac*, *ağaç ~ ağac*, *anaç ~ anac*, *borç ~ borc*, *bulamaç ~ bulamac*, *çekmiş ~ çekic*, *dinç ~ dinc* "sakin", *geç ~ géç*, *güç ~ güc*, *kerpiç ~ kerpıc*, *öç ~ ök*, *genç ~ genc*, *oruç ~ oruc*, *sevince ~ sévinc*, *süzgeç ~ süzgec*, *tunç ~ tunc*, *uç ~ uc*, *yengeç ~ yéngec*.

Aynı durumu alıntı sözcüklerde de görebiliriz. *baç ~ bac*, *derç ~ derc*, *taç ~ tac*.

ç ~ c denkliliği sözcük içinde de görülür. Daha çok alıntı sözcüklerde görülen bu durum TT'de c > ç etkisiyle ortaya çıkmıştır. *içtimai ~ ictimai*, *içtinap ~ ictinab*, *meçhul ~ mechul*, *pençe ~ pence*, *ökçe ~ ökce*, *rençber ~ rencber*, *teçhiz ~ techiz*.

d ~ ç: İstisna bir durum sonucunda ortaya çıkmıştır. *dön- ~ çön-* (dön-).

d ~ t: TT ile AzT arasında görülen en önemli fonetik farklılıklardan biri sözcük başı d ~ t meselesidir. *dek ~ tek* (teki) "gibi", *denk ~ ten*, *dipçik ~ tepcek*, *depren- ~ terpen-*, *diken ~ tikan*, *dik- ~ tik-*, *doku- ~ toxu-*, *dokun- ~ toxun-*, *dök- ~ tök-*, *dumağı ~ tumov*.

Bazı alıntı sözcüklerde TT'de t > d olayını görebiliriz. *dut ~ tut*, *davul ~ tebil* (döhül).

f ~ b: Birkaç alıntı sözcükte tespit edilmiştir. TT'de b > f sonucunda ortaya çıkmıştır. *çarşaf ~ çarşab*, *çirkef ~ çirkab*, *hoşaf ~ xoşab*, *mutfak ~ metbex*.

f ~ v: Alıntı sözcüklerde görülmektedir. *efsun ~ ovsun*, *fiğ ~ vika*.

TT'de Batı kaynaklı sözcüklerin sonunda bulunan /f/ ünsüzü AzT'de v'dir. *aktif ~ aktiv*, *kooperatif ~ kooperativ*, *motif ~ motiv*, *pasif ~ passiv*.

g ~ x: Tek bir örnekte tespit edilmiştir. *gırtlak ~ xirtdek* (qırtlaq).

ğ ~ x: Tek bir örnekte görülmektedir. *çoğal- ~ çoxal-*.

g ~ k: TT ile AzT arasında görülen diğer önemli bir fonetik farklılık sözcük başı g ~ k durumudur. Batı Türkçesinin genelinde sözcük başında k > g değişimini birçok örnekte görmekteyiz. Ancak bazı örneklerde sözcük eski biçimini korumaktadır. Bu durum bölgeden bölgeye farklılık gösterir. TT'de /g/ ile başlayan bir sözcük AzT'de /k/ ile başlamaktadır, bunun tam tersini de görmek mümkündür. *geç- ~ kéç-*, *gevrek ~ kövrek*, *gibi ~ kimi*, *göç / göç- ~ köç / köç-*, *göğüs ~ köks*, *gölge ~ kölge*, *gömlek ~ kömlek* (köyne), *gönül ~ könül*, *gürbüz ~ korbus*.

Seyrek şekilde sözcük içinde de görülür. *hangi ~ hankı*.

k ~ g: g ~ k durumunun tersi olarak bazı sözcüklerde görülmektedir. *kemik ~ gemik*, *kemir- ~ gemir-*, *kene ~ gene*, *kemre ~ germe*, *kuma ~ günüü*.

TT'de kimi Farsça alıntı sözcüklerde sözcük başı g'ler /k/ sesine dönüşmektedir, bu gelişme AzT'de görülmez. *kah* (*gâh*) ~ *gah*, *kil* ~ *gil*, *kömüş* ~ *gomuş* (< *gâvmiş*), *köşe* ~ *guşe*, *kümbet* ~ *günbed* (*günbez*).

Alıntı sözcüklerde k ~ g durumunu sözcük içinde de görebiliriz. *asker* ~ *esger*, *işkence* ~ *işgence*.

TT'de sözcük sonunda g'ler düzenli olarak k'ye dönüşürken AzT'de korunur. Bu durum özellikle Farsça kökenli sözcüklerde daha fazla görülmektedir. *denk* ~ *deng*, *çelenk* ~ *çeleng*, *çenk* ~ *çeng*, *külünk* ~ *külüng*, *künk* ~ *küng*, *renk* ~ *reng*.

h ~ ğ: Yaygın bir ses farklılığı değildir. *bahçe* ~ *bağça*, *bohça* ~ *boğça* (*buxça*).

h ~ y: Ünlem niteliği taşıyan alıntı bir sözcükte görülmektedir. *eyvah* ~ *eyvay*.

k ~ ğ: Genellikle sözcük içinde görülmektedir. *ak* ~ *ağ*, *bakam* ~ *bağam*, *bakanak* ~ *bağanaq*, *kıkırdak* ~ *qığırdaq*, *saksağan* ~ *sağsağan*, *toklu* ~ *toğlu*.

Aynı durumu alıntı sözcüklerde de görmek mümkündür. AzT'de bazı Arapça sözcüklerde k > ğ gelişmesi bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. *akıl* ~ *ağıl*, *fakir* ~ *fağır*, *lika* ~ *lığa*, *lokma* ~ *loğma*.

k ~ q: TT'de sözcük başında ve çok heceli sözcüklerin sonunda bulunan kalın sıradan /k/ sesi AzT'de genellikle /q/ sesiyle karşılanır. *açık* ~ *açıq*, *bıçak* ~ *bıçaq*, *bolluk* ~ *bolluq*, *duvak* ~ *duvaq*, *kal-* ~ *qal-*, *kan* ~ *qan*, *kapak* ~ *qapaq*, *kara* ~ *qara*, *kaş* ~ *qaş*, *kat-* ~ *qat-*, *kayın* ~ *qayın*, *kaymak* ~ *qaymaq*, *kaz* ~ *qaz*, *kıl* ~ *qıl*, *kır-* ~ *qır-*, *koy-* ~ *qoy-*, *koyun* ~ *qoyun*, *kulak* ~ *qulaq*, *ocak* ~ *ocaq*, *yanak* ~ *yanaq*, *yumruk* ~ *yumruq*.

AzT'de çok heceli fiil ve isimlerin sonunda seyrek de olsa /x/ ünsüzünü görmek mümkündür. *adax* (*adaq*) "nişan", *darıx-* "sıkılmak, özlemek", *karıx-* "şaşmak, ne yapacağını bilmemek".

k ~ q durumunu sözcük içinde de görülmektedir. TT'de sözcük içinde bulunan kalın sıradan /k/ ünsüzünün AzT'de ne zaman /x/ ve ne zaman /q/ ile karşılanması tam bir kurala bağlı olmasa genel olarak /s, ş, t/ gibi ötümsüz ünsüzlerden önce geldiğinde, iki ünlü arasında veya /r, l/ gibi ötümlü ünsüzlerin yanında bulunduğu /x/ ve /ç, s, ş, t/ gibi ötümsüz ünsüzlerden sonra geldiğinde ise /q/ ile karşılanmaktadır. *askı* ~ *asqı*, *başka* ~ *başqa*, *bıçkı* ~ *bıçqı*, *bık-* ~ *bıq-*, *bozkır* ~ *bozqır*, *sakın-* ~ *saqın-*, *suskun* ~ *susqun*, *tutkun* ~ *tutqun*.

Alıntı sözcüklerde de k ~ q durumunu görebiliriz. Daha çok Arapça alıntılarda görülen bu durum sözcük başında, içinde ve sonunda bulunabilir. *kader* ~ *qeder*, *kadim* ~ *qedim*, *kaide* ~ *qayda*, *kalp* ~ *qelb*, *kanun* ~ *qanun*, *karpuz* ~ *qarpız*, *iktisat* ~ *ıqtisad*, *intikam* ~ *intişam*, *tasdik* ~ *tesdiq*.

k ~ n: Tek bir sözcüğün son sesinde görülmektedir. *sığırcık* ~ *sığırçın*.

k ~ ng: İki sözcükte tespit edilmiştir. *fışek* ~ *fışeng*, *tüfek* ~ *tüfeng*.

k ~ v: Türkçe, Moğolca ve Farsça kökenli üç sözcükte görülür. *çingirak* ~ *cinqirov* (*zinqirov*), *karakol* ~ *qarovul* "nöbetçi", *menekşe*⁸ ~ *benevşe* (*benövşe*).

k ~ y: Seyrek görülen bir ünsüz farklılığıdır. *çekirdek* ~ *çeyirdek* (*çerdek*), *gök* ~ *göy*, *gökçek* ~ *göyçek*.

⁸ Farsça *beneşé* biçimine baktığımızda Türkiye Türkçesinde kullanılan *menekşe*'de b > m ve f > k olmak üzere iki ünsüz değişimi gerçekleşmiştir. Bu ses olaylarından birincisi yaygın bir ses değişimidir; ancak ikincisi görülmemiş bir ses olayıdır. Bu aykırı ses değişimi Arap alfabesinde kullanılan /â (f)/ ve /â (k)/ ünsüzlerinin şekil benzerliğinden kaynaklanabilir, yani Farsçadan giren *beneşé* (بنفشه) sözcüğü *benekşe* (بنفشه) biçiminde okunmuştur.

p ~ b: b ~ p durumunun tersi olarak hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülmektedir⁹. *parmak ~ barmaq, pekmez ~ bekmez, pıtrak ~ bitraq (pıtraq), piç ~ bic, pire ~ bire, pişi ~ bişi, piş- ~ biş-, pürçek ~ birçek*.

Sözcük içinde seyrek şekilde görülür. *kopuz ~ qobuz (qopuz)*.

Alıntı sözcüklere baktığımızda özellikle Farsça kökenli sözcüklerde TT'de bir b > p değişiminin gerçekleştiğini görüyoruz. *patlıcan ~ badımcan, paha ~ baha, pazar ~ bazar, pazı ~ bazu, pey ~ béh, pirinç ~ birinc, pirinç ~ bürünc, pota ~ buta (bute), put ~ büt*.

TT'de sözcük sonunda /b/ sesinin bulunmamasına karşın AzT'de sözcük sonunda /b/ sesi bulunabilir. *dip ~ dib, kap ~ qab*.

Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin sonunda bulunan /b/ ünsüzü TT'de düzenli olarak p'ye dönüşürken AzT'de korunmaktadır. *ayıp ~ ayıb, dolap ~ dolab, edep ~ edeb, akrep ~ eqreb, hap ~ heb, serap ~ serab*.

TT'de Arapça kökenli sözcüklerde sözcük içi /b/ sesi ötümsüz ünsüzlerin yanında bulunduğu /p/ sesine dönüşür; ancak bu durum AzT'de görülmez. *iptida ~ ibtida, müphem ~ mübhem, nispet ~ nisbet, şüphe ~ şübhe*.

p ~ v: Yaygın olmayan bu durum TT'de v > p gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. *kispet ~ kisvet*.

t ~ d: d ~ t durumunun tersi olarak birçok sözcükte görülmektedir. Bu listeye baktığımızda AzT'de sözcük başı t > d değişiminin daha yaygın olduğunu görüyoruz. *taban ~ daban, tan ~ dan, tara- / tarak ~ dara- / daraq, tart- ~ dart- "çekiştirmek", tartış- ~ dartış- "itişmek", taş ~ daş, taş- ~ daş-, taşak ~ daşşaq, taşı- ~ daşı-, tay ~ day, taylak ~ daylaq, tefe ~ defe, teleme ~ deleme, temriye ~ demrov, tırmık ~ dırmıq, tırman- ~ dırman-, tırnak ~ dırnaq, tiksın- ~ diksin- "ürkmek, korkmak", tekerlek ~ diyirlek, tombul ~ dombul (tumbul), tavşan ~ dovşan, turna ~ durna, tutsak ~ dustaq (dutsaq), tuz ~ duz, tuzak ~ duzaq, türlü ~ dirlü*.

AzT'de *atla-* fiili ünsüz benzeşmesi sonucunda farklı bir biçimde kullanılmaktadır. *atlamak ~ addamaq*.

Türkiye Türkçesinde sözcük sonunda bulunan /t/ ünsüzü AzT'de genellikle /d/ ile karşılır. *ant ~ and, ayırt ~ ayırd, bulut ~ bulud, but ~ bud, çeşit ~ çéşid, dit- ~ did-, dört ~ dörd, kanat ~ qanad, kurt ~ qurd, güit- ~ güd-, kent ~ kend "köy", süt ~ süd, yaşıt ~ yaşıd, yiğit ~ igid, yurt ~ yurd*.

Batı Türkçesinin genel eğilimine ters olarak TT'de kimi Arapça ve Farsça sözcüklerin başındaki d'ler t'ye dönüşmüştür.¹⁰ *tane ~ dene (dane/den), tarçın ~ darçın, tef ~ def, tahra ~ dehre, tellal ~ dellal, terzi ~ derzi, tezgâh ~ desgah (destgah / dezgah) "ihtişam, büyük işler", testi ~ desti*.

Kimi örneklerde TT'de sözcük başı /t/ korunup AzT'de ise t > d gelişmesi yaşanmıştır. *tellak ~ dellek*.

TT'de kimi alıntı sözcüklerde genellikle ötümsüz ünsüz yanında bulunan /d/ sesi sözcük içinde t'ye dönüşmektedir; ancak bu durum AzT'de görülmez. *aptal ~ abdal, bütçe ~ büdce, cetvel ~ cedvel, mastar ~ mesder*.

⁹. Kelime başı b > p değişimi diğer Türk lehçelerinde görülmektedir. Bazı Türk lehçeleri bu durumu ileri bir dereceye taşıyarak, kelime başı /b/ ünsüzünü düzenli şekilde /p/ sesine dönüştürmüştür. Batı Sibiryaya lehçelerinden Teleüt Türkçesinde söz konusu durumu görebiliriz.

¹⁰. Bu durum alıntı sözcüklerde her zaman böyle değildir, örneğin *dest* ile ilgili olan *destek* sözcüğünde /d/ korunurken aynı sözcüğün türevleri sayılan *tezgah* (< *destgâh*) ve *testi* (< *destî*) gibi sözcüklerde d > t yaşanmıştır. Sözcük başı d > t olayı seyrek de olsa AzT'de de görülür: *tortu ~ torta* (Far. *dordé*), *turaç ~ turac* (Ar.: *durrâc*).

Alıntı sözcüklerin sonunda bulunan /d/ sesi TT'de düzenli olarak t'ye dönüşürken AzT'de korunur. *ait ~ aid, armut ~ armud, bülent ~ bülend, damat ~ damad, dert ~ derd, ebet ~ ebed, fent ~ fend, mert ~ merd, ümit ~ ümid, vücut ~ vücud.*

Söz konusu durumu Batı kaynaklı sözcüklerde de görmek mümkündür. *komot ~ komod.*

t ~ l: Tek bir sözcükte görülmektedir. *telek ~ lelek.*

s ~ z: Genellikle alıntı sözcüklerde görülen bir ünsüz farklılığıdır. *elmas ~ almas, atlas ~ atlaz* "kumaş türü", *balsam ~ balzam (belsem), mustarip (muzdarip) ~ müzterib, nergis ~ nergiz, palas "kilim" ~ palaz, tavus ~ tovuz, sülük ~ zeli* (< Far. *zālū*), *siğil ~ ziyil, sopa ~ zopa.*

Aynı durumu Batı kaynaklı sözcüklerde de görebiliriz. *mors ~ morzé, servis ~ sérviz.*

t ~ z: Farsça kökenli bir sözcükte görülmektedir. *kağıt ~ kağız.*

v ~ h: Arapça kökenli iki sözcükte görülür. *davul ~ döhül, kavim ~ qohum.*

y ~ h: Yaygın bir fonetik farklılık değildir. *çeyiz ~ céhiz, çiy ~ şeh.*

y ~ k: Yaygın bir ses denkliliği değildir. *tüy ~ tük.*

z ~ s: Alıntı sözcüklerde görülen bu fonetik farklılık sözcük içinde görüldüğü gibi sözcük sonunda da görülmektedir. *abanoz ~ abnos, filozof ~ filosof, İngiliz ~ İngilis, kozmetik ~ kosmética, kozmos ~ kosmos, tezgâh ~ desgah (dezgah).*

z ~ ş: Alıntı bir örnekte görülür. *camız ~ camuş.*

Sözcük Yapısında Ünsüz ~ Ø Durumu

Sözcük Başında Ünsüz ~ Ø Durumu

y ~ ø: TT ile AzT arasında görülen önemli bir fonetik farklılık sözcük başında *y ~ ø* meselesidir. Bilindiği gibi TT'de birtakım sözcüklerin başında görülen /y/ ünsüzü AzT'de görülmez. *yıl ~ il, yılan ~ ilan, yıldırım ~ ildırım, yıldız ~ ulduz (ıldız), yulku ~ ilki, yiğit ~ igid, yit- ~ it-, yut- ~ ud-, yüce ~ uca, yüksük ~ üskük, yürek ~ ürek, yüz "sima" ~ üz, yüz- ~ üz- "suda ilerlemek", yüz- ~ üz- "soymak", yüzük ~ üzük.*

Ancak durum hep böyle değildir, AzT'de kimi örneklerde sözcük başında kullanılan /y/ ünsüzü TT'de kullanılmaz. Söz konusu durum genel olarak araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. *ırgala- ~ yırgala-, iye ~ yiye (yéye), iyelik ~ yiyelik, in- ~ yén- (én-), iniş-yokuş ~ yeniş-yoxuş, eyer ~ yeher, alev ~ yalov (alov), ege ~ yéye, ulgın ~ yulğun.*

AzT'de alıntı sözcüklerde de sözcük başı /y/ türemesi görülür. *yésir ~ esir. yésir* biçiminin yanı sıra *esir* de kullanılmaktadır.

h ~ ø: AzT'de kimi sözcüklerin başında bulunan /h/ ünsüzü hep ilgi odağı olmuştur. Örneği fazla olmasa bile TT ile AzT arasında vurgulanması gereken fonetik farklılıklardan biridir. *ayva ~ héyva, ayıl-/bayıl- ~ hayıl-mayıl* "hayran, şaşkın", *is ~ his, ov- ~ hövkele-* "ovmak, ufalamak", *ör- ~ hör-, örümcek ~ hörümçek, ürk- ~ hürk- (ürk-), ürü- ~ hür-.*

Aynı durum seyrek olarak alıntı sözcüklerde de görülür. *elbette ~ helbette (elbette)*, AzT'de *hele-helbet* "mutlaka" ikilemesinin ikinci kısmında da /h/ türemesini görmekteyiz.

Yansıma seslere dayalı sözcüklerde de söz konusu durum görülür. *ıkın- ~ huqqan-.*

/h/ türemesi seyrek de olsa TT'de de görülmektedir. *hünnap ~ innab.* TT'de ayrıca *hevenk* (Far. *äveng*) ve *haylaz* (Gülensoy, 2007: 407) sözcüklerinde de bir /h/ türemesini görebiliriz.

otel ~ hotél (otél) sözcüklerinde /h/ türemesi söz konusu değil. TT'de Fransızca telaffuz (hôtel) esas alınırken AzT'de İngilizce telaffuz (hotel) esas alınmıştır. TT'de görülen *isteri* ve *histeri* de aynı şekilde yorumlanabilir.

Diğer ünsüzler ~ ø: Yukarıda belirttiğimiz y ~ ø ve h ~ ø durumlarının yanı sıra birkaç sözcükte sözcük başında ünsüz ~ ø durumunu da görebiliriz. *iğren-* ~ *çiyren-*, *şimdi* ~ *indi* (*imdi*), *ibik* ~ *pipik*.

Sözcük İçinde Ünsüz ~ Ø Durumu

TT ve AzT'de bazı sözcüklerin yapısında zamanla ünsüz düşmesi veya ünsüz türemesi yaşanmıştır. Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülmektedir. Bu durum genellikle /b, l, n, r/ gibi ünsüzlerin türemesi ve /f, ğ, t, v, y/ gibi ünsüzlerin düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. *bilezik* ~ *bilerzik*, *böyle* ~ *béle*, *ceren* (*ceylan*) ~ *ceyan*, *çekirge* ~ *çekirtge*, *çeyrek* ~ *çerek*, *çömel-* ~ *çömbel-* (*çömel-*), *dilmaç* ~ *dilmanc*, *domal-* ~ *dombal-*, *devşir-* ~ *döşür-*, *ejderha* ~ *ejdaha*, *eyle-* ~ *éle-* (*éyle-*), *hamal* ~ *hambal*, *kağan* ~ *qaan*, *kap-* ~ *qarp-* (*qap-*), *kılıç* ~ *qılinc* (*qılıc*), *kırbaç* ~ *qırmanc* (*qırmac*), *kuşak* ~ *qurşaq*, *hile* ~ *hiyle*, *ısı* ~ *isti*, *ikindi* ~ *ilkindi* (*ikindi*), *ilikle-* ~ *ilgekle-*, *mihenk* ~ *mehek*, *mevize* ~ *moize*, *mucip* ~ *mövcib*, *Moğol* ~ *Monqol*, *pamuk* ~ *pambıq*, *patla-* ~ *partla-*, *öyle* ~ *ele*, *sap-* ~ *sarp-* (*sap-*), *serp-* ~ *sep-*, *ovmaç* ~ *umac*, *yufka* ~ *yuxa*, *zeyrek* ~ *zirek*, *ziynet* ~ *zinet*.

Sözcük Sonunda Ünsüz ~ Ø Durumu

Hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde görülen bu durum çeşitli ses olaylarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Ünsüz düşmesi ile ünsüz türemesinin yanı sıra eski /ğ/ sesinin bazı örneklerde TT'de erimesi ve AzT'de q'ye dönüşmesi bu durumun meydana gelmesinde etkili olmuştur. *af* ~ *efv*, *ağıt* ~ *ağı*, *ayet* ~ *aye*, *baykuş* ~ *bayqu* (*bayquş*), *bebek* ~ *bebe*, *buğday* ~ *buğda*, *çıra* ~ *çıraq*, *geniz* ~ *genzik*, *ile* ~ *ilen* (*ile*), *in cin* ~ *ins cins*, *işaret* ~ *işare*, *kere* ~ *kerem* (*kere*), *koruk* ~ *qora*, *koru* ~ *qoruq*, *kumla* ~ *qumlaq*, *lise* ~ *liséy*, *milyar* ~ *milyard*, *nöbet* ~ *nöbve* (*nöbvet*), *oda* ~ *otaq*, *rüsva* ~ *rüsvay* (*rüsva*), *sıva* ~ *suvaq*, *sülük* ~ *zeli*, *talih* ~ *talé*, *tuzla* ~ *duzlaq* (*duzdaq*), *yama* ~ *yamaq*, *yayla* ~ *yaylaq*.

TT'de benzerlik eki olan *-(I)msI /-(U)msU* eki AzT'de *-imsov* biçiminde kullanılır, bu da sözcük sonunda bir ünsüz ~ ø durumunu ortaya çıkarır. *acımsı* ~ *acimsov*, *beyazımsı* ~ *ağımsov*, *sarımsı* ~ *sarımsov*.

Hece Sayısında Görülen Farklılık

Kimi Türkçe ve alıntı sözcüklerde hece düşmesi veya genişleme sonucunda sözcüklerin hece sayılarında bir farklılık görülmektedir. Doğal olarak ünsüz düşmesi bu bağlamda belirleyici rol oynamaktadır. *avurt* ~ *ord* (*ovurd*), *bıyık* ~ *bığ*, *çapul* ~ *çapovul*, *çilek* ~ *çiyelek*, *dişegi* ~ *dişe*, *dün* ~ *dünen*, *hurç* ~ *xurcun*, *kenevir* ~ *kenef*, *kira* ~ *kiraye* (*kire*), *lığ* ~ *lıqqa* (*lığ*), *sığ* ~ *sıyıq* "yarı duru halde olan", *yamçı* ~ *yapıncı*, *yürüyüş* ~ *yürüş*.

Yansıma Sözcüklerde Görülen Farklılık

Yansıma seslere dayalı sözcükler çeşitli diller ve lehçelerde farklı biçimde kullanılır. Bu tür sözcüklerde ses denkliklerini aramak pek mantıklı değildir; ancak bu sözcüklerde görülen ses benzerlikleri yine dikkat çekicidir. *tangırda-* (*tingırda-*) ~ *danqıl-da-* (*zanqıl-da-*), *tın* ~ *dınq*, *cırıl-da-* ~ *dırıl-da-* (*cırıl-da-*), *vızıl-da-* ~ *dızıl-da-*, *fişirtı* ~ *qjiltı*, *gümbürtü* ~ *gumburtu*, *uğultu* ~ *guvultu* (*uğultu*), *hışirtı* ~ *xışiltı* (*xarıltı*), *gıcırdat-* ~ *xırçıldat-*, *fısil-da-* ~ *piçıl-da-*, *zonkla-* ~ *zoqqulda-*.

Göçüşme

TT ile AzT arasında bulunan önemli farklılıklardan biri bazı sözcüklerde görülen göçüşme olayıdır. Bu göçüşmeler daha çok AzT'de gerçekleşmiştir. Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde de görülen bu olayda kimi ses değişimlerini de görebiliriz. **br** ~ **rv**: *abra* ~ *arva*. **dy** ~ **yd**: *badya* ~ *bayda* (*badya*). **ğr** ~ **rv**: *uğra* ~ *urva*. **ks** ~ **sk** (**sq/sx**): *aksır-* ~ *asqır-*, *eksi-* ~ *eski-*, *eksik* ~ *eskik*, *öksür-* ~ *öskür-*, *ruhsat* ~ *rüsxet*, *yüksük* ~ *üskük*. **leb** ~ **pen**: *kelebek* ~ *kepenek*. **ler** ~ **rel**: *belert-* ~ *berelt-*, *ileri* ~ *ireli*. **min** ~ **nim**: *mintan* ~ *nimten* (*e*). **ml** ~ **lm**:

çömlek ~ çölmek. mr ~ rm: çemre- ~ çırma-, irmik ~ imrik, kemre ~ germe. ny ~ qn: sinyal¹¹ ~ siqnal. ny ~ ym: manyak ~ maymaq. pl ~ lp: çıplak ~ çılpaq. pr ~ rp: çapraz ~ çarpaz, depren- ~ terpen-, köprü ~ körpü, toprak ~ torpaq, yaprak ~ yarpaq. ra ~ ur: buğra ~ buğur. rh ~ hr: perhiz ~ pehriz. ster ~ rset: göster- ~ görset- (göster-). sm ~ mş: yaşmak ~ yamşaq (yaşmaq). tl ~ lt: fitil ~ pilte. ts ~ st: tutsak ~ dustaq, tütsü ~ tüstü. uy ~ yu: uyku ~ yuxu. vey ~ yov: güveyi ~ giyov. vr ~ rv: avrat ~ arvad. ygar ~ rağay: toygar ~ torağay.

Ünsüz İkizleşmesi

Ünsüz ikizleşmesi tarihî Türk lehçelerinin yanı sıra çağdaş Türk lehçelerinde de görülen bir ses olayıdır. Bu olay genellikle uzun ünlülerin (aslı ve ikincil) kısılması sonucunda ortaya çıkmıştır,¹² açık heceyi kapatmak da diğer bir etken olabilir. Lehçeden lehçeye, bölgeden bölgeye farklılık gösteren ünsüz ikizleşmesi AzT'de de kimi örneklerde görülmektedir. Bu durum TT ile AzT arasında görülen en önemli fonetik farklılıklardan biridir. *adım ~ addım, çakal ~ çaqqal, dilak ~ dillaq, dokuz ~ doqquz, eşek ~ éşşek, sakız ~ saqqız, sakal ~ saqqal, sekiz ~ sekkiz, taşak ~ daşşaq, toka ~ toqqa, tokaç ~ toqqaç, tokuş- ~ toqquş-, topuz ~ toppuz, yedi ~ yéddi.*

Azerbaycan Türkçesinde görülen bazı ikizleşmeler ses benzeşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır: *atlamak ~ addamaq (adlamaq).*

Söz konusu durum yansıma seslere dayalı sözcüklerde de görülür. *çakıldamak ~ çaqqıldamaq.*

Arapça sözcüklerde görülen şeddeli sesler TT'de kimi örneklerde ortadan kalkmıştır; ancak AzT'de korunmuş durumdadır. *ama ~ amma, cemiyyet ~ cemiyyet, edebiyat ~ edebiyat, eziyyet ~ eziyyet, falaka ~ falaqqa, kasap ~ qessab, kule ~ qülle, saka ~ saqqa. 7*

Bu durumun tersini de görmek mümkündür. *dükkan ~ dükan.*

Arapça kökenli sözcüklerin sonunda bulunan şeddeli ünsüz TT'de yalın biçimde gösterilmezken AzT'de gösterilir. *hak ~ haqq, fen ~ fenn, hac ~ hecc, hat ~ xett, his ~ hiss, ret ~ redd, set ~ sedd, şek ~ şekk, tıp ~ tıbb.*

Batı kökenli sözcüklere baktığımızda AzT'de bu sözcüklerin orijinal imlasında bulunan ikiz ünsüzler korunmaktadır. *ateşe ~ ataşé, dolar ~ dollar, galon ~ qallon, gama ~ qamma, klasik ~ klassik, kolektif ~ kolléktiv, moka ~ mokko, profesör ~ proféssor.*

Sonuç

Batı Türkçesinin iki önemli kolu sayılan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi son birkaç yüzyıl içinde çeşitli bakımlardan birbirinden farklılaşmışlardır. Bu farklılıkların büyük bir bölümü ses olaylarıyla ilgilidir. Kimi durumlarda TT eskicil özellikleri korunurken kiminde ise AzT korumuştur. AzT'de açık /e/ ve kapalı /e/ seslerinin fonetik değer taşıdığını dikkate alarak TT'de tek bir sesle gösterilen /e/ ünlüsü AzT'de duruma göre /e/ ve /é/ ile gösterilmektedir, örneğin AzT'de *démek* sözcüğü "demek" anlamındayken *demek* "in" anlamındadır. TT'de sözcük sonunda görülmeyen /b, c, d, g/ gibi ötümlü ünsüzler AzT'de yaygın olarak görülür. AzT'de birçok örnekte, dudak ünsüzleri yanında bulunan düz ünlüler yuvarlaklaşmıştır. İncelemelerde görüldüğü gibi AzT'de sözcük başı /y/ türemesi ilgi çekici durumlardan biriydi. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde sıralanan fonetik farklılıklara baktığımızda birçok durumda örnek sayısı birkaç sözcükten öteye geçmez. Sistemli bir şekilde görülen, örnekleri sayıca fazla olan veya y ~ ø gibi belirgin bir özelliği taşıyan durumlar dikkate alındığında TT ve AzT arasında var olan fonetik farklılıklar daha net bir şekilde anlaşılacaktır. Bu iki lehçe arasında bulunan en önemli farklılıkları şu şekilde özetleyebiliriz: Ünlüler arasında *e ~ a, i ~ é, ı ~ i, a ~ o, e ~ ö, ü ~ ö* durumları en önemli farklılıklardır. Ünsüzlerde *b ~ m, ğ ~ y, m ~ n, r ~ l, h ~ x, k ~ x, b ~ p, ç*

¹¹. Batı dillerinde *signal* biçiminde kullanılan bu sözcükte metatezin yanı sıra g > y olayı da yaşanmıştır.

¹². Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. (Tekin, 2005: 225).

~ c, d ~ t, g ~ k, k ~ q en başta gelen ünsüz denklikleridir. Sözcük başı y ~ ø ve h ~ ø durumu, göçüşme ve ünsüz ikizleşmesi de başlıca farklılıklardan sayılabilir.

Kaynakça

AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınları.

Azərbaycan Dilinin İzahli Lüğəti (2006). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

EKER, S. (2016), *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

EREN, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi.

ERGİN, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2010). *Grammer Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZKAN, N. vd. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.

RÓNA-TAS, A. (2013), *An Introduction To Turkology "Türkolojiye Giriş"* (Çev.: İsa Sarı). Ankara: Nobel Yayınları.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L.T. ve N. A. KUÇİGAŞEVA (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Şükrü Haluk Akalın-Çaştegin Turgunbayev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul: Simurg Yayınları.

TURAN, F. (2017). *Bahşayış Lüğati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (2005). *Makaleler, Çağdaş Türk Dilleri* (Haz.: Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.

TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg Yayınları.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

<http://www.tdk.gov.tr/index>

<http://luget.azeri.net>

<https://azerdict.com>

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

AzT: Azerbaycan Türkçesi

Far.: Farsça

Kaz.: Kazak Türkçesi

Krg.: Kırgız Türkçesi

Trkm.: Türkmen Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi



OYAN QAZAQ VE SAFAHAT'TA ORTAK KONULAR

*Onur BALCI**

Özet

İstiklâl Marşı'nın ve pek çok ölümsüz şiirin şairi olan Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerini topladığı ve yedi bölümden oluşan Safahat, Türk edebiyatının kilometre taşlarından biridir. Bu eserde Osmanlı halkının ve devletin durumu Akif'in gözlemlerine dayanarak gözler önüne serilmiş, kurtuluş yolları gösterilmiştir.

Kazak edebiyatının ve Kazak milli uyanışının önemli eserlerinden biri olan Oyan Qazaq, Mirjaqıp Duwlatov'un ilk şiir kitabıdır. Bu eserde Kazak halkının içinde bulunduğu durum açık bir şekilde yansıtılmaktadır. Ayrıca bu durumdan kurtulmak için atılması gereken adımlar da birer birer sıralanmıştır.

Bu iki eserin şairleri aynı hisleri paylaşan iki şairdir. Bu nedenle bu eserlerde pek çok ortak konu işlenmiştir. Bu çalışmada bu ortak konular üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Oyan Qazaq, Safahat, Ortak Konular.

THE COMMON TOPICS IN THE OYAN QAZAQ AND SAFAHAT

Abstract

Safahat includes seven parts and one of the milestone of the Turkish literature written by Mehmet Akif Ersoy who was the poet of the National anthem and many immortal poems. In this work with the Akif's observations, people of Ottoman Empire's and the states situation was laid out and their way of independence are showned.

Oyan Qazaq is the first poetry book of Mirjaqıp Duwlatov. The status of Kazakh people reflected in this work obviously. Also steps are indicated one by one for get rid of this situation. The poets of these two works share the same feelings. Therefore many common topics have been processed in their works. This study will focus on these topics.

Key Words: Oyan Qazaq, Safahat, Common Topics.

Giriş

İki farklı Türk coğrafyasının iki büyük şairi tarafından kaleme alınan, milli duygu ve düşüncelerle yoğrulmuş olan Safahat ve Oyan Qazaq, dâhil oldukları edebi çevrede büyük değer görmüş eserlerdir. Mirjaqıp Duwlatov'un yazdığı Oyan Qazaq 1909 yılında yayımlanır. Safahat'ın ilk bölümü olan ve kitapla aynı ismi taşıyan bölüm ise 1911 yılında yayımlanır. Görüldüğü üzere birbiri ile neredeyse aynı tarihlerde yayımlanan bu iki eserin yayım tarihi tüm dünyanın yeni bir düzene gebe olduğu dönemdir. Osmanlı Devleti son dönemlerini yaşamaya başlamış, Kazak bozkırlarında ise Çarlık Rusya egemenliğini iyiden iyiye hissettirmiştir. Bu tarihlerde Mirjaqıp Duwlatov Türkistan'ın bağımsızlık hareketi olarak adlandırılabilir olan Alaş Orda Hareketine dâhil olmuştur. Akif ise 1912'de patlak veren Balkan Harbi'nden sonra 1913'te halkı bilinçlendirmek için vaazlar verir. Her iki şair de halkını aydınlatma amacıyla faaliyetlerde bulunur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas/TÜRKİYE, el-mek: onur.balci.ctl@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2771-7354>

Yaşamlarında ve fikirlerinde büyük ortaklıklar bulunan bu iki şairin eserlerinde de bu ortaklıkları görmek mümkündür. Hatta *tevarüd* denebilecek benzerlikler görülmektedir.

1. Şairlerin Hayatları
a) Mehmet Akif Ersoy¹

Mehmet Akif Ersoy, Aralık 1873'te İstanbul Fatih'te dünyaya gelmiştir. Emir Buhari mahalle mektebinde ilk öğrenimine başlayan Akif buradaki iki yıllık tahsil hayatından sonra ibtidai mektebe yazılmıştır. Fatih Merkez Rüşdiyesi'nden mezun olan Mehmed Akif, Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmına yazılmış, babasının ölümü üzerine Mülkiye Baytar Mektebi'ne girmiştir. Dört yıllık eğitim hayatından sonra 1893 yılında bu okuldan birincilikle mezun olmuş, mezuniyetinin ardından memuriyete başlamıştır. Edirne'de, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde dolaşarak bulaşıcı hayvan hastalıkları ile çalışmalar yapmıştır. Bir ara Şam ve civarında dolaşmış, bu seyahatlerde köylüyü yakından tanıma imkânı elde etmiş, halkın dert ve meseleleri ile doğrudan ilgilenmiş bu tespit ve tahlillerini şiirlerine canlı bir şekilde yansıtmıştır.

“II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ebul'ulâ Zeynelabidin (Ebul'ulâ Mardin) ve Eşref Edip'le (Fergan) birlikte devrin ilim ve fikir hayatında önemli yeri ve tesiri olan hemen hemen bütün şiir ve yazılarının çıkacağı Sırat-ı Müstakim mecmuasını başyazarlığını da yaparak yayınlamaya başladı (27 Ağustos 1908)” (Okay ve Düzdağ, 2003: 433).

Aynı yıl İstanbul Darülfünununda Osmanlı edebiyatı müderrisliğine tayin edilmiştir.

Akif, Balkan Savaşı sırasında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne bağlı Hey'et-i Tenviriye'ye katılmış, burada halkı edebiyat yoluyla aydınlatmak için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu sırada Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye camilerinde vaazlar vermiş, bu vaazların metinlerini, adı Sebilürreşad olarak değişen dergisinde yayımlamış ve Hakkın Sesleri bölümündeki şiirleri yazmıştır.

Akif, 1914 yılında Mısır ve Medine'ye iki aylık seyahate çıkmış aynı yılın sonlarına doğru ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın verdiği görevle Berlin'e gitmiştir. Bu seyahatlerin izlerini Safahat'taki şiirlerde açıkça görmek mümkündür.

“I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması, ağır mütareke şartları ve yurdun işgaliyle Yunanlıların İzmir'e çıkması üzerine başlayan Milli Mücadele hareketine fiilen katılma kararıyla 1920 Şubatında Balıkesir'e giden Mehmed Akif burada Kuva-yi Milliyecilerle görüştü. Zağanos Paşa Camii ile çeşitli yerlerde halkı birliğe davet ve direnmeye teşvik maksadıyla vaaz ve konuşmalar yaptı.” (Okay ve Düzdağ, 2003: 434).

Kurtuluş Savaşı sırasında halkı bu şekilde aydınlattığı için ona ‘Milli Mücadele'nin manevi lideri’ sıfatı verilmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının ardından Burdur mebusu seçilmiş zaman zaman Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde halka ve askere Milli Mücadele'yi teşvik eder nitelikte vaazlar vermeye devam etmiştir. Bu vaazlar basılarak Anadolu'ya ve cephelere dağıtılmıştır.

1920 yılında milli marş güftesi yarışmasına, ödülün kaldırılması şartıyla katılmış, yazdığı marş İstiklal Marşı güftesi olarak kabul edilmiştir.

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından yeniden aday gösterilmemiştir. Mısır'a gitmiş ve 1925 yılının sonundan itibaren sürekli orada kalmıştır. Bunda polis takibine alınmasının ve Sebilürreşad dergisinin kapatılmasının vermiş olduğu kırgınlık etken rol oynamıştır.

¹ Bu kısım hazırlanırken şu eserden faydalanılmıştır: OKAY, M. Orhan, DÜZDAĞ, M. Ertuğrul (2003). Mehmed Akif Ersoy, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara: TDV, s. 532-539.

Akif'in Mısır dönemi yokluklarla, vatan hasretiyle, İslam âleminin içinde bulunduğu perişanlıkların doğurduğu büyük ıstıraplarla geçmiştir. 1935 yılında hastalanmış, hava değişimi için Lübnan'a ve ardından Antakya'ya gitmiştir. Hastalığının ağırlaşması üzerine İstanbul'a dönmüş ve burada 27 Aralık 1936'da vefat etmiştir. "Resmi şahıs ve makamların ilgi göstermediği İstiklal Marşı şairinin cenazesi, Beyazıt Camii'nden üniversite gençliğinin ve halkın katıldığı büyük bir cemaatle Edirnekapı Mezarlığı'nda dostu Babanzade Ahmed Naim'in kabrinin yanında toprağa verildi." (Okay ve Düzdağ, 2003: 435).

"İçindeki en eski şiiri 1904 tarihli olan Safahat ile tanınan Mehmed Akif'in bu tarihten daha önce şiir yazdığı, yayımlanmış ve yayımlanmamış pek çok manzumesinin bulunduğu bilinmektedir. Akif'in bugün elde bulunan ilk şiiri, Halkalı Baytar Mektebi'ndeki öğrenciliği sırasında kaleme aldığı (1892) *Destur* başlıklı bir terakibibend parçasıdır. Hazine-i Fünun, Mekteb, Resimli Gazete gibi bazı dergilerde, dostlarına yazdığı mektuplarda ve şahsi hatıralarda rastlanan ilk şiirlerinin genellikle Ziya Paşa, Muallim Naci ve Abdülhak Hamit tesirinde olduğu görülmektedir." (Okay ve Düzdağ, 2003: 435).

Ancak Akif daha sonra şiirde kendi formunu bulmuş, özellikle manzum hikâyelerde ustalığını göstermiştir. Bu şiirlerin gerek şairane bir üslupla yazdığı dizelerinde gerekse konuşma dilinin canlı örneklerine yer verdiği dizelerinde aruzu ustalıklı ve kusursuz bir şekilde kullanmıştır. Safahat'taki kısımlar içinde Gölgele kısımdaki şiirlerin lirik yönünün ağır bastığı görülmektedir.

b) **Mirjaqip Duwlatov²**

Mirjaqip Duwlatov, 25 Kasım 1885'te eski Torğay eyaleti, Torğay ilçesine bağlı Sarıkopa'da, bugünkü Kostanay eyaletinin Hangeldin bölgesinde Kızbel isimli yerde doğmuştur. (Ismagulov, 2002: 4)

Dinine bağlı bir Müslüman olan babası Duwlat, Mirjaqip'ı önce köydeki molla'nın yanına İslami ilimleri öğrenmesi için vermiş ancak Mirjaqip burada hiçbir şey öğrenememiştir. Bunun üzerine babası onu molla'nın yanından alarak Rusça eğitim veren okula kaydettirmiştir. Resmî adı Torğay Şehri, Rus-Kazak ilçe mektebi olan bu okula girmesi, Mirjaqip'ın sonraki hayatını etkileyen en önemli hususlardandır.

"İki yaşında anneden öksüz, on iki yaşında babadan yetim kalan genç delikanlının bundan sonraki terbiyesi, Asqar ağabeyinin üzerinde kalmıştır. 1897 yılında o Torğay şehrindeki iki sınıflık yeni Rus-Kazak mektebine girer ve beş yıl okuyup 1902 yılında bu okulu düşünüldeği gibi bitirir. Ardından altı yedi yıl memleketteki köy okullarında çocuk okutur." (Ismagulov, 2002: 4).

Mirjaqip Duwlatov'un gençliğine denk gelen dönem siyasi karışıklıkların Kazak coğrafyasında baş gösterdiği bir dönemdir. Bu dönemde yetişen aydın gençlerin dimağlarında bir hareketlenme hissi uyanmıştır. Bu karışıklığı Rus istilasını bir kafes olarak gören, bu kafesten kurtulmanın yolunun ilerlemiş milletlerin katarına katılmak, bilim ve hünere önem vermek olduğunu anlayan gençler kendilerinden önce halkı aydınlatmak için kendini adayan ağabeylerinin yolundan gitmeyi seçmiştir. Ardından bu başkaldırış bir siyasi hüviyet kazanmıştır. Bu dönemde namı iyice yayılan Ahmet Baytursun'un adını duyan Mirjaqip, 1904 yılında Ombı şehrine doğru uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Bu dönem, Rusya'daki birinci ihtilalin arifesi, Çarlık rejiminin Kazak bozkırında sömürgecilik faaliyetini birden güçlendirdiği bir dönemdir "Bu durum, gözleri yeni açılan, milli duyguları uyanarak halkının derdini düşünen Kazak aydınlarında bir kıpırdanma meydana getirdi." (Ismagulov, 2002: 5).

"Başlangıçta böyle bir aydınlatma içeriği ile ortaya çıkan ardından siyasi bir görünüş almaya başlayan bu hareketlenme, yüzyılın başlarında Çarlık rejiminin

² Bu kısım hazırlanırken şu eserden faydalanılmıştır: ISMAGULOV, Jumağali (2002). Mirjaqip Duwlatov (1885-1935), *Elim Dep Soqqan Jürek*, Almatı.

siyasi buhrana düşmesi, memleketin çeşitli bölgelerinde özellikle Türk dili konuşan akrabalarımızın arasında milli, bağımsız, liberal-demokratik içerikli duyguların uyanması biçiminde açıkça hizmet eden toplumsal bir mekanizma şeklinde boy göstermeye başlamıştır.” (Ismagulov, 2002: 5).

Mirjaqıp Duwlatov da halkın bağımsızlığı için milliyetçi bir Kazak aydını gibi bu hareketin içinde olmak yönünde tercihini kullanmıştır.

Mirjaqıp Duwlatov, Ahmet Baytursun ile tanıştıktan sonra canlı bir biçimde basın hayatının içinde olmuştur. 1907 yılında Petersburg’da, Abdürreşid İbrahim başkanlığında çıkan Serke Gazetesi’nde Mirjaqıp Duwlatov’un ‘*Jastarğa*’ (Gençlere) adlı şiiri basılmıştır.

“Bu gazetenin yayınlanamayan ikinci sayısında Duwlatov’un kaleminden çıkan ‘Bizdiñ Maqsatımız’ (Bizim Maksadımız) adlı baş makale var imiş. Gazetenin çıkmayıp kapatılmasının baş sebeplerinden biri bu makale olmalı. Çünkü bundan iki yıl sonra yayımlanan “Oyan Qazaq” adlı şiirlerine el konulup, yazar, Çarlık yönetiminin valiliği tarafından siyasi takibe alındığı zaman jandarmaların dayandığı temel suç Petersburg’da kapatılan gazetede makalede bulunan fikirleri halka anlatması olarak gösterilmiştir. (Ismagulov, 2002: 7).

Duwlatov, Ombı seferinden coşkulu bir şair olarak memleketine dönmüştür. Şiirlerini yazan şair, bu şiirlerini Ufa şehrindeki Şark kitabevinde Oyan Qazaq adı ile 1909 yılında bastırır. Bu eser elden ele hızlı bir şekilde yayılmış kısa sürede ikinci baskısını yapmıştır.

Bu kitap, genç yazara halk arasında şeref ve şan kazandırmış ancak Çarlık yönetiminin takip ve sürgününü de beraberinde getirmiştir. Genç öğretmen, gözaltına alınmış sonunda da doğduğu yerden uzaklaşarak bildiği Ombı tarafına, Akmola bölgesindeki Qızıljar şehrine doğru yavaş yavaş ilerlemiştir. “Bu olayın ardından Oyan Qazaq da yasaklandı. Qızıljar’a gittikten sonra resmi kurumlarda çalışamayan şair, tercümanlık yapmış, Kazak çocuklarına Rusça dersi vermiştir. Burada Mağjan da bir müddet ondan ders almış olmalıdır. (Ismagulov, 2002: 8).

Mirjaqıp Duwlat, burada şiirden düzyazıya meyletmiş ve roman yazmaya yönelmiştir. İşte Kazak edebiyatının roman türünde yayımlanan ilk eseri olan Bağıtsız Jamal 1910 yılında Kazan’da basılmıştır. Bu eser Kazak Edebiyatına büyük bir soluk getirmiştir. Bu dönemde aynı zamanda Ayqap dergisine de sürekli yazılar yazmıştır.

Mirjaqıp Duwlatov, 1911’de Semey’e gelmiş, ardından tutuklanarak, hapiste bir buçuk yıl kalmıştır.

“Bu dönemde halk arasındaki şöhreti ne kadar yükseldiyse çarlık yönetimi tarafından o derece rahatsız edici görünen Mirjaqıp’ın adını anmak, basılı olarak haber yapmak da suç sayıldı. Örneğin, Mirjaqıp, Semey’de tutuklandı diye haber yapan Ayqap dergisine 300 som, Waqıt gazetesine 100 som ceza kesildi.” (Ismagulov, 2002: 8).

Ardından cezasının para cezasına çevrilmesi ile hapisten kurtulan Mirjaqıp, Baytursun’un izinden Orınbor’a doğru yola çıktı. Burada bu iki aydın halkı aydınlatmanın gelecek için çok önemli olduğu görüşünde birleşmişti. Bunun da halkın kendi dilinde çıkan gazete ile gerçekleşebileceğinin farkındaydılar. Baytursunov ve Duwlatov’un birleşerek Qazaq Gazetesini çıkarması, bu fikirlerin sonucu idi. 2 Şubat 1913’te Qazaq Gazetesinin birinci sayısı 3 bin tiraj ile çıktı. Duwlatov, bu gazetede Baytursunov’un yardımcılığını yapıyordu. Qazaq Gazetesi 1918 baharına kadar çıkmaya devam etmiştir.

Duwlatov, Kazak Gazetesi kapandıktan sonra Taşkent’e gelmiş, burada Ak Jol gazetesinde görev almıştır. Ardından geri dönerek Semey’e gelmiş, 1921 yılında burada bölge mahkemesinde hâkim olarak çalışmış ardından 1922 yılında tekrar tutuklanmıştır. Burada çok uzun süre kalmamış, Ālixan Bökeyhanov ile birlikte Orenburg’a gönderilmiştir. Burada ikisi de azat edilmiştir.

Ardından Mirjaqıp, Orenburg'daki Kazak Halkına Bilim Verme enstitüsünde öğretmen olarak göreve başlamış, burada 1922-1926 yılları arasında çalışmıştır. Hocalık hizmetine yeniden başladığı bu dört yılı, ardından Kazak Memleket matbaasında bölüm editörü olarak çalıştığı, Eñbekşi Qazaq'ta redaktör yardımcısı olarak çalıştığı dönemleri Mirjaqıp için çok verimli geçmiştir (Ismagulov, 2002: 11).

1922 yılında Taşkent'te *Esep Quralı 'Hesap Cetveli'* adlı eserini bastırılmış ve Orenburg'da Balqıya isimli piyesini yazmıştır. 1924 yılında *Qıyrağat Kitabı 'Kıraat Kitabı'*nı yazmış aynı yıl *Esep Quralı* adlı kitabı yeniden basılmıştır. Bu sürede tercüme faaliyetlerine de devam etmiştir.

Bu faaliyetleri olgun bir şekilde devam ederken Mirjaqıp Duwlatulı Stalin ve Goloşçekin'in adaletsiz tutuklamasına maruz kalmıştır. 1928 yılının aralık ayında bir grup Kazak aydını ile birlikte tutuklandı. 1930 yılında idam cezasına çarptırıldı ardından bu ceza 10 yıl hapis cezası ile değiştirildi. 1935 yılı ekim ayının 5. günü 50 yaşını doldurmasına bir ay kala Akdeniz-Baltık kanalı üzerindeki Sosnovets durağında kamp revirinde ağır hastalıktan dolayı vefat etti. Duwlatov, üzerine atılı suçlardan ancak 1988 yılında aklanmıştır.

Görüldüğü gibi Mirjaqıp Duwlatov'un hayatı bir mücadele içinde geçmiştir. O, halkının içinde bulunduğu durumdan kurtulması için elinden geleni yapmış bunun bedelini de hayatı ile ödemiştir. Alaş Hareketi'nin önemli simalarından biri olan Mirjaqıp Duwlatulı'nın şöhreti halk arasında oldukça geniş kitlelere ulaşmıştır.

Sapabek Äsipulı, *Elim Dep Soqqan Jürek* adlı kitapta *Jurtınñ Jadındağı Jarqın Beyne 'Halkının Hafızasındaki Aydın Görüntü'* başlıklı yazısında bir anısını paylaşmaktadır. Burada yengesi yazara bir şiir okumakta yazar ise ezberlemeye çalışmaktadır. Şiirin nereden alındığını sorduğunda ise yengesi Mirjaqıp Duwlatov'un şiiri olduğunu söylemiştir. Äsipulı'nın yengesi bu şiiri büyüklerden duyarak ezberlemiştir. 1941 yılından nakledilen bu anı, Mirjaqıp Duwlatov'un halkın hatırasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir. Burada okunan şiirler Baqıtsız Jamal romanındaki manzum parçalardır.

Aynı zamanda yazarın anlattığı diğer anılarda da Mirjaqıp Duwlatov'un şiirlerinin halk tarafından ezbere bilindiği görülmektedir. Örneğin şairin *Qayter Edij* şiirinin ezbere bilindiği anlatılmaktadır. (Äsipulı, 2002: 78)

Eserleri: Şiir kitapları: Oyan Qazaq (1909), Azamat (1913), Terme (1915).

Roman: Baqıtsız Jamal (1910)

Hikâyeleri: Eki Qızdın Muñı 'İki Kızın Üzüntüsü', Qımbat Tay 'Pahalı Tay', Qızıl Qaşar 'Kızıl Düğge', Keken-Sehen 'Avarelik', Çitayu, Pisayu 'Okuyorum, Yazıyorum', Üş Qulaq 'Üç Kulak', Quwanıştı Kün 'Mutlu Gün', Tik Baqaylar 'Şehirliler (köylülerin şehirliler için kullandığı tabir)'.

Piyes: Balqıya (1922) (Arıkan, 2008: 117-119)

Müellifin bu eserler dışında pek çok gazete yazısı da bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi her iki şairin pek çok ortak noktası mevcuttur. Mehmet Akif, Anadolu'da toprakları işgal edilen, milli ve manevi değerleri ayaklar altında çiğnenen Anadolu halkını uyandırmak için canını dişine takarak çalışmıştır. Yeri gelmiş din adamı, yeri gelmiş vaiz, yeri gelmiş gazete yazarı, yeri gelmiş şair olmuştur. Mirjaqıp Duwlatov da Rusya'nın işgali altındaki Kazak coğrafyasında Akif'in Anadolu insanı için yaptıklarını yapmıştır. Durarak, oturarak yaşamamış halkını aydınlatmak ve uyandırmak için çaba sarf etmiştir.

Her iki şair de edebiyatı ve matbuatı halkı uyandırmak için birer araç olarak görmüştür. Safahat'taki Süleymaniye Kürsüsünde ve Fatih Kürsüsünde kitaplarında bu durumu sarıh bir şekilde görmek mümkündür. Yine Akif Sırat-ı Müstakim (sonraki adıyla Sebilürreşad) dergisini çıkarmış ve fikirlerini bu dergi ile halka ulaştırmıştır. Mirjaqıp Duwlat'ta da aynı hususları

görmek mümkündür. Gerek Oyan Qazaq'ta gerek diğer eserlerinde bu husus görülmektedir. Örneğin Kazak edebiyatının ilk romanı olan *Baqıtsız Jamal*'da Kazak coğrafyasındaki kadın algısını işlemiş ve yanlışlıkların düzeltilmesi için halkına mesajlar vermiştir.

İki şairin hayatlarındaki bu ortak noktaları şiirlerinde de görmek mümkündür. Şairler, yaşadıklarını ve hislerini şiirlerine aktarmıştır. Mehmet Akif Ersoy ile Mirjaqip Duwlat'ın birbirlerini, gıyaben de olsa, tanımaları, birbirlerinden haberdar olmaları mümkündür. Mirjaqip Duwlatov'un Türkiye'yi yakından takip eden bir gazeteci olması, gazetelerde Türkiye ile ilgili yazılar yazması Akif'i tanıma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak iki şairin somut ortak noktaları Abdürreşid İbrahim'dir. Mehmet Akif Ersoy'un yakın dostu olan (Arabacı, 2014: 292) Abdürreşid İbrahim, İslam coğrafyasını baştanbaşa gezen, Japonya'ya İslam'ı tanıtan bir seyyah, hatip, münevver ve gazetecidir. 1907'de Petersburg'da Serke adlı bir gazete çıkarmıştır. Tek sayı olarak çıkan bu gazetede Mirjaqip Duwlatov'un *Jastarğa* 'Gençlere' isimli şiiri yayımlanır (Sultanbaikyzy, 2010: 20). Gazetenin basılmayan ikinci sayısı için Duwlatov *Bizdiñ Maqsatımız* 'Bizim Maksadımız' adlı bir yazı hazırlamıştır. Gazetenin kapanma sebebi olarak milliyetçi düşüncelerle örülü bu yazı gösterilmektedir.

Aynı zamanda Atatürk'ün *Oyan Qazaq*'ı Türkiye Türkçesine çevirttiği de bilinmektedir. Çeviriyi Tahir Çağatay yapmıştır (Äbsemet, 2010). Mehmet Akif Ersoy'un bu eserden haberdar olması kuvvetle muhtemeldir.

2. Eserler

a) Safahat

Mehmet Akif Ersoy'un Safahat isimli eseri yedi bölümden oluşan şiir külliyyatıdır.

“İlk defa 1329'da (1911) İstanbul'da basılan ve Safahat adını taşıyan kitap eserin diğer kitaplarına göre hacimce en geniş olanıdır ve tamamı 1908-1910 yıllarında Sırât-ı Müstakîm'de yayımlanmış manzumeleri ihtiva etmektedir...Şiirlerin çoğu şairin kendi çevresinde müşahede ettiği toplumun acılarını dile getirir. Böylece daha sonraki bir manzumesinde belirteceği, “İnan ki her ne demişsem görüp de söylemişim” formülü bu ilk kitabından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.” (Okay, 2008: 442).

Eserin ikinci kısmı Süleymaniye Kürsüsünde başlığını taşır. Şiir, önce bir tahkiyeyi ardından bir vaizin anlattıklarını barındırır. Üçüncü kısım olan Hakkın Sesleri'nde Balkan Savaşı yıllarında çekilen sıkıntılar nakledilir. Dördüncü kısım Fatih Kürsüsünde adını taşır. Yine bir tahkiye ve vaizin anlattıklarını ihtiva eder. Bu kısmın ağırlıklı konusu çalışmadır. Beşinci kısım Hatıralar'dır. Ayet ve hadislerin serbest yorumu ile kaleme alınan manzumeleri ve diğer manzumeleri barındırır. Altıncı kısım Akif'in ideal gençlik tasavvurunun timsali olan Asım bölümüdür. Yedinci bölüm ise Akif'in daha sanatkarane üslup ile kaleme aldığı şiirlerini barındıran Gölgele'dir.

b) Oyan Qazaq

Mirjaqip Duwlatov'un 1909 yılında Kazan'da yayınlanan şiir kitabıdır. Adından da anlaşılacağı üzere halkı bilinçlendirmek, uyandırmak, için yazılan bir eserdir. Eser yayımlandıktan sonra bütün Kazak coğrafyasına ulaşmış ve halk arasında büyük yankı uyandırmıştır. Bu eser şairin Rusya tarafından takip edilmesine sebep olmuştur.

Ana metnin dışındaki bir dörtlülle başlayan eser, *Söz Bası* 'Söz Başı' adlı mensur bir parça ile devam eder. Ardından sırası ile şu şiirler mevcuttur. *Qazaq Xalqınıñ Burınğı Häm Bügingi Xäli* 'Kazak Halkının Önceki ve Şimdiki Hali', *Qazaq Xalqınıñ Burınğı Meğışatı* 'Kazak Halkının Önceki Zorlukları', *Hünermenen Xasil Bolğan Närseler* 'Hüner İle Elde Edilen Şeyler', *Saylawlar Xaqında* 'Seçimler Hakkında', *Qazaq Jerleri* 'Kazak Toprakları', *Mäsjid-Medrese Xaqında* 'Mescit Medrese Hakkında', *Qazaq Xalqına Diniy Bir Wağız* 'Kazak Halkına Dini Bir Vaaz', *Hünerin Xalıq Faydasına Jumsap Jürgen Oqığandarımızğa* 'Hünerini Halkın Faydası İçin Kullanan Okumuşlarımız', *Jastarğa* 'Gençlere', *Qazaqtıñ Ruw Basşılarına*

'Kazakların Kabile Yöneticilerine', *Pasıq Baylarğa* 'Fasık Zenginlere', *Atqaminer Sumdarğa* 'Atlı Uğursuzlara', *Terme* 'Terme', *Tarşılıq Xälimiz Xaqında Az Münäjat* 'Sıkıntılı Halimiz Hakkında Küçük Bir Yalvarış', *Müdärris ... Äfändige Jazğan Bir Mäktübim* 'Müderris ... Efendiye Yazdığım Bir Mektup', *Jesir Dağwaları Xaqında* 'Dulluk Tartışmaları Hakkında', *Jigitter* 'Gençler', *Nasixat Ğumumiya* 'Umumi Nasihat', *Söz Aqırı* 'Söz Sonu'.

Nazım birimi olarak beyit ve dörtlüklerin, nazım ölçüsü olarak hece ölçüsünün kullanıldığı eserde genel olarak Kazak halkının içinde bulunduğu zor durum ve bu durumdan kurtuluşun yolları ele alınmakta, sosyolojik meseleler işlenmektedir.

3. Ortak Konular

3.1. Elden Giden Maddi Manevi Varlıklar

Oyan Qazaq adlı eser bir dörtlükle başlar. Ardından nesir bir kısım gelir ve bu nesir kısmın ardından da asıl şiir başlar. Asıl şiir denebilecek olan kısma dâhil olmayan dörtlük şiirin özü sayılabilecek kısımdır. Emperyalist Rusya'nın sömürgeci anlayışına karşı koymayan, emir altında yaşamaya alışan, toprağın elden gitmesine, dinin vasıfsızlandırılmasına aldırış etmeyen Kazak halkına bir uyarı olarak ilk dörtlük son derece çarpıcıdır. Bu nedenle Ömirjan Äbdixalıqulı 2010 yılında yazdığı gazete yazısına *Em Taba Almay Dertine Oyan Qazaq Dep Jar Salğan Mirjaqıp Duwlatulı* 'Derdine İlaç Bulamayınca Uyan Kazak Diye Halkı Uyaran Mirjaqıp Duwlatulı' diye başlık atmıştır. Bu kısım şu şekildedir:

Köziñdi aş, oyan, Qazaq, köter bastı/ Ötkizbey qarañğıda beker jastı/ Jer ketti, din naşarlap xal haram bop/ Qazağım endi jatuw jaramas-tı. (46)³ 'Karanlıkta gençliği boşuna geçirmeden gözünü aç, uyan Kazak, başını kaldır. Toprak (elden) gitti, din çaresizleşti hal(imiz) harap oldu. Kazağım! Artık yatmak yaramaz.'

Akif ise bu konuda şunları kaydetmektedir:

Hüsni zann eylediğim bir iki fazıl hocanın,/ İstedim fikrini açmak; dedim: "Artık uyanın!/ Memleket mahvoluyor, din de beraber gidiyor;/ Size Kur'an, bakınız sade uzaktan mı diyor? (169)⁴

Ey cemaat, uyanın, elverir artık uyku!/ Yok mu sizlerde vatan namına hiçbir duygu? (183)

Ey cemaat, uyanın! Yoksa, hemen gün batacak./ Uyanın! Korkuyorum: Leyl-i nedamet çatacak! (184-185)

Görüldüğü gibi her iki şair için de elden giden şeyler aynı: toprak/ memleket, din.

3.2. Halka Ayaklanmayı/ Uyanmayı Telkin Etme

Her iki eserin de temel fikrinin halkta uyanmayı, halkı ayaklandırmayı tetiklemek olduğu söylenebilir. Safahat'ta bu durum özellikle vaizlerin ağzından nakledilen mısralarda göze çarparken Oyan Qazaq'ta şair doğrudan bu düşüncelerini dile getirmiştir. Bu uyanma ve ayaklanma çağrısını Oyan Qazaq'ın ilk dörtlüğünde görmek de mümkündür.

Oyan Qazaq

Ne fayda bir orınnan qozğalmaytın, /Tazarmas qarasuw da jatqan aqpay (47) 'Hep birden ayaklanmayınca ne faydası var? Kara su da akmadan temizlenmez.'

Qultura değen sözdi na praktike/ Etpeymiz ne sebepti osuşçestvlyat?/ Milletlar tsivilizobannıy ozıp ketti/ Oyanbay endi jatuw ne sladvet/ Uyqsı ğafildiktin basıp ketti/ Qazaqtı oyatarlıq etip hümmät (51) "Medeniyet sözcüğünü neden pratikte hayata tatbik etmiyoruz?"

³ Makaledeki belirtilen sayfa numaraları şu esere aittir: DUWLATOV, Mirjaqıp (2003). *Oyan Qazaq, Roman, Öleñ-Jırlar, Ängimeler*. Almatı: Atamura.

⁴ Yazıda belirtilen sayfa numaraları şu esere aittir: ERSOY, Mehmet Akif (2009), *Safahat*, Haz. Hüseyin Su, Abdurrahim Karadeniz, Ankara: Hece Yayınları.

Medeni milletler ilerleyip gitti. Şimdi uyanmadan yatmak nedir? Gafillik uykusu çöktü, yardım ederek Kazakları uyandırırım.'

Safahat

Tek bir ışık olsun buluver... Kalma yolundan./ Âlemde ziya kalmasa, halk etmelisin, halk!/ Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk! (208)

Baksana kim boynu bükük ağlayan?/ Hakk-ı hayatın senin ey Müslüman!/ Kurtar o biçareyi Allah için./ Artık ölüm uykularından uyan! (290)

Bekleşirken gökte yüz binlerce ervah intikam;/ Yerde kalmış, na'şa benzer kavm için durmak haram! (295)

3.3. Avrupa'nın İliminin Alınması Gerekliği

19. ve 20. yüzyıllarda dünya üzerinde görülen ve dünya düzenini derinden etkileyecek gelişmelerden biri Avrupa'nın bilim ve teknikte ilerlemesi Asya ülkelerinin ise bu gelişmeye ayak uyduramaması hatta bu gelişmeyi uzaktan izlemesidir. Günümüzde dahi etkilerinin müşahade edildiği bu durum gerek Safahat'ta gerekse Oyan Qazaq'ta ele alınan konulardandır. Her iki mütefekkir de Avrupa'nın ilminin alınması gerektiği konusunda hemfikirdir.

Oyan Qazaq

Evropa ğılımınan örnek alıp/ Qazaqtıñ quwanamız janasqanın. (70) '(Gençlerin) Avrupa'nın ilminden örnekler alıp Kazaklara yanaşmasından dolayı seviniriz.'

Mağrifli ozıp ketip millätlär,/ Köz jetpeytin aramızdın alısı. (71) 'İlim sahibi milletler ilerlediler. Aramızdaki mesafeye göz yetmez artık.'

Bazarı öner-ğılım aşılganda,/ Layıq emes sizderge qur qalatın./ Jan fida ğılım üşin mal tärk et,/Artılsın kün tün sayın mağrifatın. (86) 'Hüner ve ilim pazarı açıldığında boş kalmak sizlere layık değildir. İlim uğrunda canına veda et, malını terk et. Gece gündüz marifetin artsın.'

Safahat

Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini;/ Veriniz hem de mesainize son sür'atini./ Çünkü kabil değıl artık yaşamak bunlarsız;/ Çünkü milliyeti yok san' atın, ilmin; yalnız (192)

Hiss-i milliyeti sağlamdır onun, eksilmez. /Garb'ın almışsa herif, ilmini almış yalnız, /Bakıyorsun: Eli san'atli, fakat, tırnaksız!/ Fuhşu yok, içkisi yok, himmeti yüksek, gözü tok;/ Şer'-i ma'suma olan hürmeti bizlerden çok./ Böyle evlad okutan milletin istikbali, Haklıdır almaya ağışuna istiklali. (177)

Heriflerin, hani, dünya kadar bedayi'i var:/ Ulûmu var, edebiyatı var, sanayi'i var./ Giden, birer avuç olsun getirse memlekete;/ Döner muhitimiz elbet muhit-i ma'rifete. (275)

3.4. Teknolojik Gelişmelerden Uzak Kalınması

Avrupa'da, coğrafi keşifler sermayeye, sermaye sanayiye dönüşmüş sanayi bilim ve teknoloji üretiminin başat nedeni olmuştur. Avrupa'nın sanayiye dayanan üretim tarzının karşısında el emeğine dayanan üretim tarzının Doğu'da değişmemesi Doğu'nun bilim ve teknikte geri kalmasının önemli, belki de birincil nedeni olmuştur. Bu hususa Safahat'ta da Oyan Qazaq'ta da rastlamak mümkündür.

Mirjaqip Duwlatov, *Hünermenen Xasıl Bolğan Närseler* başlığı altında 16 dörtlük yazmıştır. Bunların içinde 14 dörtlükte teknolojik gelişmelerden bahsetmiştir. Bu teknolojik gelişmeler ve aletler şunlardır: Araba, telgraf, otomobil, telefon, gemi, sıcak hava balonu, yer altında çalışan makine, savaş aletleri, bomba, mayın, uzun menzilli top, makineli tüfek, tabanca, elektrikli cihazlar, gramfon, teleskop, ot biçme makinesi, matbaa. Tüm bunları anlattıktan sonra ise Kazak halkının bu hadiselerle uzak olduğunu, ilimden, teknolojik gelişmelerden uzakta kaldığını ifade etmiştir.

Bu hususlar neredeyse aynı örneklerle Mehmet Akif tarafından da ele alınmıştır.

Oyan Qazaq

At jetpes altı ayşılıq alıs jolğa/ Az künde jetkizedi bul ot arba/ Estilmes xabarları jer şetinen/ Alamız telegrammen ya ğajibä. (53) ‘Atların ulaşamayacağı altı aylık uzak yola bu tren(ler) az zamanda ulaştırır. Uzak memleketlerden duyulmamış haberleri telgraf ile garip bir şekilde alırız.’

Jürgizdi avtomobil at jekpesten./ Āmiri qolda bolıp teris ketpesten./ Hünermen ot pen suwlı kölik qılıp./ Alistan telefonmen jurt gaplesken. (53) ‘At koşulmadan, ters gitmeden kontrolü elde olan otomobiller hareket etti. Hünlerle ateşi ve sıvıyı vasıta yapınca halk uzaklardan telefon ile konuştu.’

Däxidä xäylamenen aspaŋğa uştı./ Kezinde qajet bolsa jerge tüsti./ Esimin vozduşınıy şar dep qoydı./ Xalıq burın körıp pe edi munday isti? (54) ‘Yine kuyruklu yıldız ile göklere uçtu, gerekli oldukça zaman zaman yere indi. İsmi balon koydular. Halk daha önce böyle bir şey görmüş müydü?’

Hünermen mäzkürlerdi adam tapqan/ Jalğız-aq bizdiñ Qazaq qarap jatqan./ Heş birin osı aytaqanıñ istey almay./ Qatardan keyin qaldık nadandıqtan. (55) ‘Bu söylenenleri insanoğlu hünere ile buldu, bizim Kazak ise bakakaldı. Bu söylenenlerin hiçbirini yapamaz. Cahillikten dolayı trenden geride kaldık.’

Biz dağı bilim bilsek etpes pe edik./ İlgeri ozğandarğa jetpes pe edik?/ Din, dünyemiz tarşılıqtan azar bolıp./ Hünere xalıq atanıp ketpes pe edik? (50) ‘Biz de bilim bilseydik yapmaz mıydık, ileriden gidenlere yetişmez miydik? Dinimiz dünyamız darlıktan kurtulup hünere halk olarak adlandırılmaz mıydık?’

Safahat

Bakın mücahid olan Garb'a şimdi bir kerre./ Havaya hükmediyor kani' olmuyor da yere./ Dönün de atıl olan Şark'ı seyredin. Ne geri!./ Yakında kalmayacak yeryüzünde belki yeri!./ Nedir şu bir sürü fenler, nedir bu san'atler?/ Nedir bu ilme tecelli eden hakikatler?/ Sefineler ki tarar kıt'a kıt'a deryayı;/ Şimendüfer ki tarar buk'a buk'a dünyayı;/ Şu'un ki berke binip seslenir durur ovada;/ Balon ki ruh-i keşfiyle yükselir havada.../ Hülasa, hepsi bu asar-ı dehşet-âkînin./ Bütün tekâsüfüdür toplanan mesâinin. (248-249)

3.5. Yapılan İş İçin Dini Dayanak Gösterme

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Kazak coğrafyasında da bu durumu görmek mümkündür. Bu durumun temel nedeni her iki coğrafyada da dinin yanlış anlaşılması ve uygulanmasıdır. Oyan Qazaq'ta bu durumu daha çok “*Jesir Dağwaları Xaqında*” kısmında görmek mümkündür. Safahat'ta ise bu durum yeri geldikçe işlenmektedir.

Oyan Qazaq

Bizdiñ Qazaq xalqınıñ bir ğadeti/ Şeriğat nizamda joq bul ğadeti./Fitnani köbeytügwe sebep bolıp./ Räsım bop buzılmay tur ğadeti. (78) ‘Bizim Kazak halkının şeriatta yeri olmayan bir örf âdeti vardır. Bu âdet fitnenin çoğalmasına sebep olup töre haline gelmiştir. Bir türlü de bozulamamaktadır.’

Jäne birew bes altı qatın alar./ Teñ ustamay moynında xaqı qalar./ Bul jumıs payğambardıñ sünnäti dep./ Dälel aytıp onıñ bir şartın tabar. (79) ‘Yine birisi beş altı kadın alır, bunların arasında adaleti gözetmeyince boynunda hakkı kalır. Bu iş peygamberin sünnetidir diyerek delil gösterir ve bir yolunu bulur.’

Safahat

Yıkıp, şeri'ati, bambaşka bir bina kurduk;/ Nebi'ye atf ile binlerce herze uydurduk!/ O hali buldu ki cür'et: "Yecuzu fi't-tergib..."⁵/Karar-ı arzeli fetva kesildi!.. Hem ne garib,/ Hadisi vaz' ediyorken sevap uman bile var! (259)

3.6. İdeal Gençlik Tasavvuru/ Gençlerin Gelecek İçin Çalışması Gerekliliği

İdeal gençlik tasavvuru gerek Safahat'ta gerekse Oyan Qazaq'ta en çok göze çarpan konulardandır. Akif, gençlik tasavvurunu 'Asım' karakterinde müşahhas hale getirmiştir. Asım, Safahat'taki Köse İmam karakterinin oğludur. Akif, onu istediği gençliğin timsali olarak seçmiştir. Bu ideale büyük önem atfetmiş, Safahat'ın altıncı kısmına Asım adını vermiştir. *Çanakkale Şehitlerine* olarak bilinen destani şiir de bu kısımdadır.

Mirjaqip Duwlat'ın eserinde ideal gençlik herhangi bir karakterle gösterilmez. Duwlatov, tüm Kazak gençlerini muhatap alarak dizelerini yazar. Oyan Qazaq'ta genellikle umumi bir nasihat söz konusu olsa da gençler için söylenen dizelerin daha fazla olduğunu görmek mümkündür. Bu bağlamda bir diğer büyük şair Mağjan Jumabayev'in *Men Jastarğa Senemin* 'Ben Gençlere Güveniyorum' şiirindeki ideal ile Mirjaqip Duwlatov'un ideali örtüşmektedir.

Akif, Asım'ın kişiliğinde Çanakkale'de can veren yiğitleri işlemiş, bu yiğitlerin can vererek namusu çiğnetmediğini ifade etmiştir. Aynı husus Mirjaqip Duwlatov tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: "*Jan fida malıñ täräk bolsın jigiti,/ Din, millät değen sözdi tur jähidlay,/ Men kepil sonda jaman bolmasına,/ Turmasam qolıñdı äkel aytqan şartta-ay*" (48) 'Din, millet kavramlarını hissederek yaşa, (bu yolda) canımı feda, malını terk et. Ben bu işin kötü olmayacağına kefilim. Sözümde durmasam üzerime ordu ile gel.'

Oyan Qazaq

Köziñdi aş, oyan, Qazaq, köter bastı/ Ötkizbey qarañğıda beker jastı/ Jer ketti, din naşarlap xal haram bop/ Qazağım endi jatuw jaramas-tı. (46) 'Karanlıkta gençliği boşuna geçirmeden gözünü aç, uyan Kazak, başını kaldır. Toprak (elden) gitti, din çaresizleşti hal(imiz) harap oldu. Qazağım! Artık yatmak yaramaz.'

Kün boldı endi köziñ aşarına/ Bayların järдем berip naşarına./ Jasında jihan kezip ğılım izdep./ Nadandıq qarmağınan qaşarına./ Oñbassın boyda jürse bul mineziñ/ Teris pe nasixatım bul, bil öziñ?/ Äytewir ata-babam musulman dep/ Dürmekti qoyatuğın keldi kezin. (60) 'Artık, zenginlerin çaresizlere yardım edeceği, gençken dünyayı gezip bilim arayacağın, cahillik oltasından kurtulacağın, gözünü açacağın zaman geldi. Eğer bu huyda devam edersen asla düzelmezsin. Şunu bil ki bu benim nasihatimdir. Yanlış mı? Nasıl olsa atam babam Müslüman diyen, bilinçsiz halk topluluğundan ayrılacağın zaman geldi.

Ğaqlı kämil jigitter,/ Zamannıñ köz sal xalına./ Xalqıñıñ oyla faydasın,/ Öziñ üşin nalıma (67) 'Akıllı kemale ermiş gençler! Zamanın ahvaline bir göz atın. Halkınızın faydasını düşünün. Kendiniz için üzülmeysin.'

Evropa ğılımınan örnek alıp/ Qazaqtıñ quwanamız janasqanın (70) '(Gençlerin) Avrupa'nın ilminden örnekler alıp Kazaklara yanaşmasından dolayı seviniriz.'

Ğılım üyren, aşılıñ köziñ jastar,/ Tärbiyele öziñdi öziñ, jastar (72) 'Gençler, ilim öğrenin, gözünüz açılsın, kendi kendinizi terbiye edin.'

Safahat

Hadi tahsilini ikmale tez elden, hadi sen!/ Çünkü milletlerin ikbali için, evladım,/ Ma'rifet, bir de fazilet... İki kudret lazım. (428)

⁵ İbadete teşvik maksadıyla olursa hadis uydurmak caizdir manasındadır (Safahat, 259)

*Evet, ilerlemek isterse karhan-ı şebab,/ Yolunda durmaya gelmez. O çünkü durmayarak/
Sabah-ı sermed-i atıye eylemekte şıtab;/ O çünkü isteyemez hale katlanıp durmak! (148)*

*Bekayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;/ Çalış çalış ki beka sa'y olursa hakkedilir.
(244)*

*Asım'ın nesli... diyordum ya... nesilmiş gerçek:/ İşte çiğnetmedi namusunu,
çiğnetmeyecek. (411)*

3.7. Yöneticilerin Basiretsizliği, Cehaleti

Eserlerin yazıldığı tarihler Osmanlı İmparatorluğu için I. Dünya Savaşı'nın arifesi, Kazak coğrafyası içinse Rus egemenliğinin başladığı dönemdir. Bu dönemde halkın dertleri ile hemhal olan Mehmet Akif Ersoy için de Mirjaqıp Duwlatulı için de yöneticilerin tutumu ve halkın içinde bulunduğu durum karşısındaki konumları son derece önemli bir noktadır. Bu mesele şairlerin eserlerinde değindikleri önemli hususlardan biridir.

Oyan Qazaq

*Jılında mıñ segiz jüz alpıs segiz,/ Qaznalıq dedi jerdin hämmäsin da./ Tarılıp jıldan jıla
jer suwımız,/ Mujıktıñ ketti bäre qalasına./ Qädirman xalıq biylegen, aqsaqaldar,/ Bul iske fähim
nazar salasıñ ba? (58) ‘Bin sekiz yüz altmış sekiz yılında toprakların hepsine hazine arazisi
dedi(ler). Topraklarımız ve suyumuz yıldan yıla azaldı. Rus köylülerin hepsi şehirlere yerleşti.
Kadir kıymet bilerek halkı yöneten yöneticiler, bu işi anlamak için çaba sarf edecek misiniz?*

*Xakimder xaramıydan bolğannan soñ/ Urı-qarı ketpey qaytsın atqa minip (57)
‘Yöneticiler harami olduktan sonra hırsızlar, soyguncular yolunu bulamayıp ne yapсын?’*

Safahat

*Vükela neydi ya? Curnalcı, müzevvir, adi;/ Ne Huda korkusu bilmiş, ne utanmış ebedi,/
Güç okur, hiç yazamaz bir sürü hırsız çetesi (168)*

*Üç beyinsiz kafanın derdine, üç milyon halk,/ Bak nasıl doğranıyor? Kalk, baba,
kabrinden kalk!/ Diriler koşmadı imdadına, sen bari yetiş.../ Arnavutluk yanıyor... Hem bu sefer
pek müdhiş! (203)*

İşte, ey unsur-i isyan, bu elim izmihlal,/ Seni tahrik eden üç beş alığın ma'rifeti! (205)

3.8. Din Adamlarının Şekilciliği/Cehaleti

İslamcı kimliği ile ön plana çıkan Akif için ülkenin o günkü halinin temel nedenlerinden biri dinden uzaklaşma ve bu uzaklaşma sebebiyle ortaya çıkan tefrikadır. Bu fikrini şu şekilde dile getirir:

“Ya neden beklemiyordun bu rezil akıbeti?

Hani, milliyetin İslam idi... Kavmiyyet ne!

Sarılp sımsıkı dursaydın a milliyetine.

"Arnavutluk" ne demek? Var mı Şeriat'te yeri?

Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri,

Arabın Türke; Lazın Çerkese, yahud Kürde;

Acemin Çinliye rüchanı mı varmış? Nerde!” (205-206)

Akif'e göre bu fitnenin ortaya çıkmasında şekilci, dinin içeriğini bilmeyen din adamlarının da etkisi vardır.

Duwlatulı ise Kazakların o zamanki halini ‘karanlık bir saray’ olarak tasavvur eder. Bu zindana düşülmesindeki önemli nedenlerden biri de dinin ve din adamı kimliğinin içinin

boşalmasıdır. Şair, adını zikretmeyerek *Müdürris ... Äfändige Jazğan Bir Mäktübim* ‘Müdürris ... Efendi’ye Yazdığım Bir Mektup’ kısmında bu karanlık saraydan çıkış yolunun din adamlarından geçtiğini şu şekilde dile getirir: *Olay bolsa, äfändim, uyıqtamalıq./ Endi oyanbay jatuwımız bolar uyat.* (77) ‘Öyleyse efendim, artık uyumayalım. Şimdi uyanmadan yatmamız ayıptır.’

Oyan Qazaq

Zamanğa qaray moldalar nadanıraq./ Köbi qara qazaqtan jamanıraq./ Biler-bilmes oquwmen molda bolıp./ Orınsız sözge umtııp köbi urınşaq. (64) ‘Hocalar zamana uymuş, artık daha cahil, çoğu, avam Kazak halkından daha cahil, eksik gedik okuyup hoca olmuşlar. Gereksiz sözler söylerler, çoğu da kavgacıdır.’

Mollalar paydalı iske wağızdamay./ Kereksiz usaq sözben baxalasqan. (88) ‘Hocalar, faydalı işlerle ilgili vaaz vermiyor. Gereksiz, ufak sözlerle iddialaşıyorlar.’

Safahat

Bab-ı Fetva denilen daire ümmi koğuşu./ Anne karnından icazetlidir, ecdada çeker;/ Yürüsün, bir de sarık, al sana kadiasker! (168)

Fakat, şu va'z edecek herze-gu aceb kim ola?/ Ne olsa hiç ya... Nihayet, sarıklı bir molla! (228)

3.9. Tefrika-Fitne

Her iki şair de içinde buldukları toplumun o zamandaki müşkül durumunun ana amillerinden biri olarak toplum içinde baş gösteren tefrikayı, fitneyi görmektedir. Akif, sık sık tefrikadan bahsetmiş ve bundan uzak durulması konusunda insanları uyarıcı dizeler kaleme almıştır. Bu husus Mirjaqip Duwlatov’da daha çok *fitnä örti* ‘fitne ateşi’ olarak görülmektedir.

Oyan Qazaq

Ketipti fitnänin joli aşılıp/ Birinen düşmandığın biri aşırıp (50) ‘Birbirlerinin düşmanlığını arttırdıklarında fitnenin yolu açıldı gitti.’

Arada fitnanın örti jansa./ Quysa da tufan suwın söne almaydı. (94) ‘Arada fitne ateşi yanmaya başlayınca tufan suyu dahi söndüremez.’

Safahat

Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;/ Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez. (184)

Sukutu müdhış olur... Düşmesin aman, yapışın./ Nedir bu tefrika, yahu! Utanmıyor musunuz? (269)

O rabbitayla giderken sizin tealiniz;/ Bu tefrikayla perişan bizim ahalimiz. (322)

Cem’iyyete bir fırka dedik, tefrika çıktı;/ Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı. (447)

Fevza bütün afakını sarmıştı zeminin,/ Salgındı, bugün Şark’ı yıkan, tefrika derdi. (484)

Sizde erbâb-ı tefekkürle âvâmın arası/ Pek açık. İşte budur bence vücudun yarası. (187)

3.10. Halkın Faydasına Olmayan İlim Kullanımı

Âlimlerin, mütefekkirlerin ilimlerini ve fikirlerini halkın faydasına kullanması gerekliliği her iki eserde de işlenen konulardandır. Oyan Qazaq’ta bu konu daha çok bilginin halkın faydası için kullanılması gerekliliği üzerinden işlenmiştir. Aynı zamanda bilgili kişilerin mutlaka bu bilgiyi kullanması gerekliliği savunulmuştur. Safahat’ta ise sabit fikirli mütefekkirlerin, Akif’in ifadesiyle ‘mütefekkir geçinenlerin’ tavırlarının halk ile ilim erbabının

arasını açtığı vurgulanmıştır. Hatta halk, bundan dolayı ortaya çıkan fesadın sebebinin fen okumak olduğunu zannetmeye başlamıştır.

Oyan Qazaq

Är taypadan bir bilgen bolıp tursa,/ Sonda jurta şübhäsiz ülgü berer./ Xalıq paydasın küzetse osılayşa/ isimizge, älbette, bereke ener. (93) ‘Her kısımdan bir bilen olursa şüphesiz halka örnek olur. Bu şekilde halkın faydasını gözetirse elbette işimize bereket gelir.

Bul aytqanıñ maxrum hämmesinen,/ Qalsaq bizdi kim teñgerer/ Qaytip tursıñ ündemey bilgen adam/ Aqılı dariya közi ötkir, köñili şeber (94) ‘Bu söylenenlerin tamamından mahrum kalırsak bizi kim halkla eşit hale getirir? Ey aklı derya, gözü kara, sanatkâr gönüllü bilen adam neden sesini çıkarmadan susuyorsun?’

Safahat

Sizde erbab-ı tefekkürle avamın arası/ Pek açık. İşte budur bence vücudun yarası. (187)

Mütefekkirleriniz tuttuğu yanlış izde,/ Öyle saplandı ki aldırma bir başkasına./ Hiç o gitsin de dönüp bakmayarak arkasına,/ Nasın efkar - ki efkar-ı umumiye odur- Gitmesin/ Kendi yolundan... Bu nasıl kabil olur? (188)

Sivrilen zübbelerin hepsi beş on söz beller,/ Düşünür "Dini nasıl yıkmalı bunlarla?" diye./ Böyle bir maksad için çok bile i'dadiyye! (189)

3.11. Tevekkülün Yanlış Anlaşılması

Sözlük anlamı “Her şeyi Allah’a bırakma, Allah’tan bekleme, kadere boyun eğme” (TS, 1970) olan tevekkülün yanlış anlaşılması her iki eserde de işlenen konulardandır. Tevekkülün ‘hiçbir şey yapmadan her şeyi Allah’tan beklemek’ olarak algılanmasına itiraz eden şairler, aslında doğru tevekkülün nasıl olması gerektiğini de eserlerinde işlemektedir. Her iki şair için de doğru tevekkül Akif’in şiirinin başlığında olduğu gibi ‘azimden sonra tevekkül’dür.

Bu hususun Safahat’ta daha geniş olarak işlendiğini söylemek mümkündür. Eserin Fatih Kürsüsünde isimli bölümünde tevekkülün adeta tembellik olarak algılandığı vurgulanmış, yaklaşık 8 sayfa boyunca bu konu işlenmiştir. Ardından anlatılanlara destek olması açısından Hz. Ömer’in hayatından kesitler nakledilmiş ve Şeyh Sadi-i Şirazi’den bir hikaye nakledilmiştir.

Oyan Qazaq

Tañdağı täñiriden dep bizdiñ Qazaq,/ Jeti ğoy tübimizge sol ğäfilät,/ Qarañğı bir sarayda qamawlımız,/ Esigin kim aşadı bu jähalat?/ Älbette, öngeleri sizdiñ qolda,/ Täwekel, ne toqtaw bar? Bar da qıyrat. (77) ‘Bizim Kazak, sabaha Allah kerimdir dediği için gaflet dibimize geldi. Karanlık bir sarayda tutkunuz. Bu cehaletin kapısını kim açacak? Bundan sonrası elbette sizin elinizde. Neden tevekkül edip duruyorsunuz?’

Safahat

"Çalış "" dedikçe şariat, çalışmadın, durdun,/ Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!/ Sonunda bir de "tevekkül" sokuşturup araya,/ Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya! (252)

Onun hazine-i in'amı kendi veznendir!/ Havale et ne kadar masrafın olursa... Verir!/ Silahı kullanan Allah, hududu bekleyen o;/ Levazımın bitivermiş, değil mi? Ekleyen o! (253)

Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!/ Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu!/ Huda'yı kendine kul yaptı, kendi oldu Huda;/ Utanmadan da tevekkül diyor bu cür'ete... Ha? (253)

Ömer, tevekkülü elbet bilirdi bizden iyi.../ Ne yaptı "biz mütevekkilleriz" diyen kümeyi?/ Dağıttı, kamçıya kuvvet, "gidin, ekin" diyerek. (259)

O iman kuvvet ihzarıyla emretmişti... Lakin, biz/ "Tevekkelna" deyip yattık da kaldık böyle en aciz! (301)

- "Allah'a dayanmak mı? Asırlarca dayandık!/ Düşükse bu hüsrana, onun narına yandık!/ Yetmez mi çocukluktaki efsaneye hürmet? (450)

"Allah'a dayandım!" diye sen çıkma yataktan.../ Ma'na-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nadan!/ Ecdadını, zannetme, asırlarca uyurdu;/ Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu? (541)

3.12. Müslümanlık Kavramının İçinin Boşalması

Din, her iki şair için de içinde buldukları toplumu ayakta tutan, yücelten en önemli hususlardandır. Dinî hassasiyeti Safahat'ta da Oyan Qazaq'ta da görmek mümkündür. Safahat'ın iki kısmının adı Süleymaniye Kürsüsünde ve Fatih Kürsüsünde'dir. Şair, burada halkı vaaz ile tenvir etmeye çalışır. Oyan Qazaq'ta ise *Qazaq Xalqına Diniy Bir Wağız* isimli bir bölüm bulunmaktadır. Bu kısımda Mirjaqip Duwlat halkı dini açıdan aydınlatmaya çabalamaktadır.

Şairler bu hassasiyetlerinden dolayı Müslümanlığın içinin boşaldığını ve anlamını yitirdiğini gözlemlemiş bunu eserlerinde işlemişlerdir.

Oyan Qazaq

Qazaq jür musulmandıq jalasında/ Sayrañdap saxaranın dalasında (59) 'Kazaklar, sahranın ortasında Müslümanlık yalanıyla hoş vakit geçirerek yaşıyor.'

Degenmen 'men musulman' is bitpeydi./ Bul künde jurttıj köbi din kütppeydi. (60) 'Ben Müslümanım demekle iş bitmiyor. Bugün, halkın çoğu dine saygı göstermiyor.'

Ekinşi, xalıqtıj özi ıqlassız./ Ne ğılıp islamğa aşılsın xod? (60) 'İkinci olarak halk, ihlassızdır. Bu durumda İslam'a nasıl yol açılınsı?'

Teris pe nasixatım bul, bil öziñ?/ Äytewir ata-babam musulman dep/Dürmekti qoyatuğın keldi kezın. (60) 'Şunu bil ki bu benim nasihatimdir. Yanlış mı? Nasıl olsa atam babam Müslüman diyen, bilinçsiz halk topluluğundan ayrılacağın zaman geldi.'

Safahat

Demek: İslam'ın ancak namı kalmış Müslümanlarda;/ Bu yüzdenmiş, demek, hüsrana-ı milli son zamanlarda./ Eğer çiğnenmemek isterseler seylab-ı eyyama;/ Rücu' etsinler artık Müslümanlar sadr-ı İslam'a. (301)

Yine dünyalara yaymıştı yeşil gölgesini;/ Yine hakkın sesi boğmuştu dalalin sesini./ Müslümanlık bu değil, biz yolumuzdan saptık,/ Tapacak bir putumuz yoktu, özendik yaptık! (394)

Bu nasıl dar, ne kadar basmakalıp bir görenek?/ Müslümanlık mı dedin? Tövbeler olsun, ne demek!/ Hani Kur'an'daki ruhun şu heyulada izi,/ Nasıl İslam ile birleştiririz kendimizi,/ Ye' si tedric ile zerk etmiş edenler dine... (395)

Hangi bir millete baksan uyanık... Çünkü: Sabah!/ Hele biçare şeriate nasıl oynanıyor!/ Müslümanlık bu mu yahu? diye insan yanıyor. (130)

Hurafeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;/ Mezar mezar dolaşıp hasta baktıran sağlar... (249)

3.13. Mektep-Medreselerin Bozulması

Mektepler ve medreseler, Osmanlı İmparatorluğu için de Kazak coğrafyası için de birer eğitim öğretim yuvasıdır. Her iki şair de bu kurumların vazifesinin farkındadır. Akif, *'Bilir misin ne dehalar yetiştirdi medreseden?'* (228) mısraıyla medreselere bakış açısını ortaya koymaktadır. Mirjaqip Duwlatov da medreselerde hakkıyla eğitim verilirse halkın ilerleyeceğini

şu dizelerle dile getirir: *Medresege saylasın eki molda,/ Biri oqıtsın musulmanşa, biri orıssa./ Pedagogiya tǎrtibimen okıtsañdar,/ Qazağım, keter ediñ sonda alğa* (63) ‘Medreseye iki hoca seçilsin, biri İslami ilimler okutsun diğeri Rusça. Kazağım! (Çocukları) eğitim bilimlerine göre okutursanız o zaman ilerlersiniz.’

Ancak bu kurumların zamanla bozulduğu, işleyişini kaybettiği iki eserde de işlenen konulardandır.

Oyan Qazaq

Tǎrtipti medrese joq bul qazaqta,/ Saladı sabilerdi tek azapqa./ Moldakem şart jüginip kahar etip,/ Bosatar kün batqanda äreñ şaqqa/ Bir bala eziw tartıp küler bolsa,/ Qıtayşa düre salar sol sağatta./ Üş-tört jil oqıp şıqqan bolsa mägär,/ Sonda da ustamaydı jazar xatqa. (61) ‘Kazaklarda düzenli bir medrese yoktur. Çocuklara sadece azap verir. Molla, zorla diz çöktürüp eziyet edip güneş batınca serbest bırakır. Bir çocuk gülümseyecek olsa o saatte Çinliler gibi kamçılar. Bir çocuk üç dört yıl okuyup çıkmış olsa bile yazı yazacak kabiliyete sahip olmazdı.

Safahat

Akif, Asım kısmında medreselerin önemini Köse İmam’ın ağzından anlatmaktadır. Ancak ardından Konya’da bir köyde mektepten bir hocanın kovulduğunu Köse İmam’ın buraya giderek konuya vakıf olduğunu anlatır. Köse imam ile konuşan bir köylü hocanın durumunu şu şekilde anlatır:

Sen, oğul, ezbere çaldın bize akşam, kararı.../ Görmeliydin o muallim denilen maskarayı./ Geberir, camie girmez, ne oruç var, ne namaz/ Gusül abdestini Allah bilir amma tanımaz./ Yelde izler bırakır gezdi mi bir çiş kokusu;/ Ebenin teknesi ömründe pisin gördüğü su!/ Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak çamçak,/ Bunu bilmem ki yarın hangi imam paklayacak?/ Huyu dersen, bir adamcıl ki sokulmaz adama.../ Bari bir parça alışsaydı ya son son, arama! (380)

3.14. Halkı Uyandırmak İçin Kendine Vazife Yükleme

Mirjaqıp Duwlatov hem Alaş Hareketi’nin hem de Kazak edebiyatının önemli portrelerindedir. Yani edebi kişiliğinin yanında siyasi bir kişiliği de vardır. Mehmet Akif’in de edebi kişiliği yanında münevver ve mütefekkir kişiliği kendini hissettirir. Aynı zamanda Birinci Meclis’te Burdur mebusu seçilmiştir. Bu hususları barındıran ve ülkeyi, milleti, vatani dert edinen iki şair de düşüncelerini şiir yoluyla aktarmış, halkı uyandırmayı kendine görev edinmiştir. Bu hususu hem Safahat’ın hem de Oyan Qazaq’ın genelinde görmek mümkündür. Safahat’ta da Oyan Qazaq’ta da şairler halkın karşısına geçmiş onlara hitap etmiştir. Her ne kadar bu konu eserlerin tümüne yayılmış olsa da şu mısralarda vazih bir şekilde görmek mümkündür:

Oyan Qazaq

Mirjaqıp nege otırsıñ qalam tartpay,/ Bägge almaş bolğanmenen jüyrik şappay./ Şamañdı kädäri xäl körsetsenşi,/ Bayğus-aw, oyansañşı qarap jatpay. (47) “Mirjaqıp, neden yazmadan duruyorsun. Hızlı koşan at, koşmadan ödül alamaz. Sen çabanı elinde geldiği kadar gösterece. Ey zavallı, (etrafına) bakıp durma, uyan.”

Safahat

Ben böyle bakıp durmayacaktım, dili bağlı,/ İslam’ı uyandırmak için haykıracaktım./ Gür hisli, gür imanlı beyinler, coşar ancak,/ Ben zaten uzun boylu düşünmekten uzaktım! (437)

3.15. Tembellikten Yakınma

Eserlerin bütününde çalışmanın, ilerlemenin, medeni milletler seviyesine ulaşmanın gerekliliğinin savunulduğunu görmek mümkündür. Haliyle zikredilen bu kavramların aksi olan tembellik de eserlerde kaçınılmazı gereken bir durum olarak işlenmiştir.

Oyan Qazaq

Keldi de eğin salıp bayıp ketti,/ Jalqaw ma bular, tñniri-ay, bizdiñ jurttay. (59) ‘Bunlar gelip ekin ekti, zenginleştiler. Ey Allah’ım, bunlar bizim halk gibi tembel mi?’

Ata malı sengeni barıp ketip/ Jalqawlıqqa salınuw jaramas-tı (93) ‘Baba malına güvenip tembelleğe düşmek yaramaz.’

Oylamas ertengisin ne bolar dep,/ Salınıp jalqawlıqqa bizdiñ Qazaq (98) ‘Bizim Kazak tembelleğe düşmüş, yarın ne olacak diye düşünmez.’

Safahat

Onun mahsulüdür meşhud olan asar âlemde /Atalet fitratın ahkâmına madem ki isyandır;/ Çalışsın, durmasın her kim ki da'vasında insandır. (150)

Hurafeler, üfürükler, düğüm düğüm bağlar;/ Mezar mezar dolaşıp hasta baktıran sağlar.../ Ataletin o mülevves teressübatı bütün! (249)

Eğér teharet-i vicdana dikkat etseydin;/ Bu hale gelmeye kalmazdı orta yerde sebep./ Batak da, bit de o murdar ataletinden hep! (261)

Ne vapurlarla trenler sizi bidar etti!/ Ne de toplar bu derin uykuya bir kar etti! (185)

3.16. Birliğin Kaybolması ve Birlik Olunması Gerekliliği

Her iki şair de kendi halklarının yeniden ayağa kalkmasının, medeni milletlere yetişmesinin, maddi ve manevi değerleri elinde tutabilmesinin, geleceğe güvenle bakabilmesinin anahtarı olarak birliği görmektedir. Halkın içinde önceden mevcut olan birlik zamanla bozulmuş ve şairlerin içinde buldukları halklar çeşitli felaketlere, belalara duçar olmuştur. Mağjan Jumabayev’in ‘*Alistağı Bawırma*’ adlı şiirinde geçen ‘*kalın jaw*’ın yani kalabalık düşmanın karşısında başarıya ulaşmanın tek yolu, şairlerin nazarında birliktir, vahdettir.

Oyan Qazaq

Birlik joq altı awızdı xalıqpız ğoy,/ Qatardan sol sebepti qalıppız ğoy. (72) ‘Birliği olmayan altı ağızlı bir halkız. Bu yüzden geri kalmışız.

Ayırılıp berekeden qarap jürrip,/ Turıptı basqalarğa qur bas urıp (50) ‘Birlik ve beraberlikten ayrılıp başkalarına başvurarak (etraflarına boş boş) bakarak yaşıyorlar.

Eki sunqar talassa quzğınğa jem,/ Berekesin bul qazaq söytip qurtkan./ Sol künde jawğa qarısı qorğan qursa/ Qutılıp nadandıqtan ğilim tapsa/ Ğayratın boyındağı Őetke jumsap,/ Keltirmey jäbirşilik qarındasqa./ Özdi özi tatuw bolıp turğan künde,/ Qalar ma edi här nãrseden munday bosqa. (50) ‘İki kartal dalaşırca kuzguna yem olur. Birlik ve beraberliğini bu Kazak(lar) böylece tüketmiş. O gün, düşmana karşı kale yapıp cahillikten kurtulup ilimle meşgul olsa kardeşine zorluk göstermeden düşmana karşı çaba sarf etse kendi kendine güzelce yaşarken böyle her şeyden uzakta kalır mıydı?’

Dãreje isimizde ittifaq joq,/ Jiberip ğaqıl, nazar xalıq sınañız (71) ‘İşlerimizde ufacak dahi olsun birlik yok. Bu işi düşününüz, halkı eleştiriniz.’

Safahat

Görmesin didelerin reng-i siva, reng-i zılal!/ Vecde gel; vahdete dal, âlem-i kesretten uzak... (165)

Hepsi dalmış vahdetin aheng-i cüşacüşuna,/ Emr-i bi'l ma'rûf imiş ihvan-ı İslam'ın işi;/ Nehy edermiş, bir fenalık görse, kardeş kardeşi. (213)

- *Peki nedir? Biraz izah edilse, çok eksik!/-Zavallı milleti vahdet-cüda eden "ikilik"* (235)

Ki dinlemezseniz elbette mahvolur millet:/ Sizin felaketiniz: Tarumar olan "vahdet". Eğer yürekleriniz aynı hisle çarparsa;/ Eğer o his gibi tek bir de gayeniz varsa;/ Düşer düşer yine kalkarsınız, emin olunuz... (270)

4. Sonuç

Farklı coğrafyalarda neşvünema bulması Türk edebiyatının bir bütün olduğu gerçeğini değiştirmez. Geçmişin büyük edebi geleneğini kendi potasında harmanlayan, ortaya çıkan mahsulü zamanlarına ve geleceğe aktaran Mehmet Akif Ersoy ve Mirjaqıp Duwlatov bu gerçeğin iki büyük timsali olarak karşımıza çıkmaktadır. Şairlik, gazetecilik, siyaset adamlığı gibi pek çok hususu barındıran iki münevver, aynı hisleri paylaşmış ve şiiri bu hislerini aktarmak için birer vasıta olarak kullanmıştır. Aynı hissiyatı paylaşan şairler, neredeyse aynı şeyleri yaşamakta olan halklarının içinde buldukları durumdan kurtuluş reçetelerini Safahat ve Oyan Qazaq'ta yazmışlardır. Halkı uyandırmayı, birlik olmayı, çalışmanın gerekliliğini, İslam'ın gerektiği gibi yaşanması gerektiğini şiirlerinde haykırışlar, bu haykırışları görev addetmişlerdir. Bu nedenle eserde yukarıda görüldüğü gibi pek çok ortak noktalar görülmektedir.

Şairler, şiirleri ideolojiye boğmamış şairlik kudretlerini de göstermişlerdir. Bu nedenle her iki eser de geniş kitlelere ulaşmıştır.

Safahat ve Oyan Qazaq'ta bu kadar ortak noktanın mevcudiyeti, aynı düşünce yapısına sahip müelliflerin farklı Türk coğrafyalarında aynı konularda eserler ortaya koyduğunu göstermesi için önemlidir.

Kaynakça

ARABACI, C. (2014). Abdürreşid İbrahim'in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı, *Akademik Sayfalar*, c. 14, S. 19, s. 290-304.

ARIKAN, M. (2008). Mirjakıp Duwlatulı: Hayatı, Eserleri, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 5, S. 4, s. 102-121.

ÄBDİXALİQULI, Ö. (2010). Em Taba Almay Dertine Oyan Qazaq Dep Jar Salğan Mirjaqıp Duwlatulı, www.azattyq.org/a/kazakhstan_mirzhaqyp_dulatov/2152950.html, 12.10.2018 tarihli genel ağ sayfası.

ÄBSEMET, M. (2010). Oyan Qazaq İdeası-Qazaqtıñ Nağız Ulttıq İdeası <https://abai.kz/post/5743> 12.10.2018 tarihli genel ağ sayfası (yazının yayın tarihi 10.11.2010).

DUWLATOV, M. (2003). *Oyan Qazaq, Roman, Öleñ-Jırlar, Ängimeler*. Almatı: Atamura.

ERSOY, Mehmet A. (2009). *Safahat*, Haz. Hüseyin Su, Abdurrahim Karadeniz, Ankara: Hece Yayınları.

ISMAGULOV, J. (2002). Mirjaqıp Duwlatulı (1885-1935), *Elim Dep Soqqan Jürek*. Almatı.

OKAY, M. O.-DÜZDAĞ, M. E. (2003). Mehmed Akif Ersoy, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara: TDV, s. 532-539.

SAPABEK, Ä. (2002). Jurtınıñ Jadındağı Jarqın Beyne, *Elim Dep Soqqan Jürek*, Almatı.

SULTANBAİKYZY, Z. (2010). *Mirjakıp Duwlatulı'nın Hayatı, Siyasî ve Edebî Şahsiyeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkçe Sözlük, (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.



DÜŞÜNÜR MUHAMMED GELDİYEV (1889-1931)'İN TÜRKMEN DİLİ MÜCADELESİ*

*Tahir AŞİROV***

Özet

XX. yüzyılın başı Türkmenistan'da değişik kültürel sorunların yaşandığı ve tartışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde üzerinde tartışılan meselelerden biri de dil konusu olmuştur. Söz konusu dönemde yayımlanan eserlerdeki tartışmalar, Türkmen kültürünün en önemli ve başlıca sorunlarından biri olan dil mevzuu üzere kaleme alınan yazıların ve yayınların içinde dikkat çeken düşünceler, görüşler ve öneriler şeklinde ortaya çıkmaktadır. O dönemde Türkmen dili üzerinde yapılmış olan araştırmalar, değişik yerlerde yayımlanmış yazılar bu hususta bilgi edinme imkânı vermektedir. Genellikle bu dönem yazıları başlığı altında "Tartışma usulüyle" diye bir ibare not olarak düşülmüştür. Bu ise, konunun değişik görüşler ile tartışmaya açılması anlamına gelmektedir. Bu süreçte dönemin düşünürleri tarafından mezkûr konular hararetle değişik boyutlarda tartışılmıştır. Bu bağlamda Türkmen düşünürü Muhammed Geldiyev (1889-1931)'in yapıtları ve dönemin tartışma konularına cevap vermek üzere kaleme aldığı yazıları ayrı bir önem arz etmektedir. Ayrıca düşünürün Türkmen dili ile ilgili yazıları dönemin düşünce yapısının anlaşılmasında ehemmiyete sahiptir. Ancak bu yazıda düşünürün "Türkmen dilini yaşatmak, onu ilerletmek, genişletmek, gerçek devlet dili seviyesine çıkarmak" diye ifadelerinin yer aldığı "Tüm Okullarımızda mı veya Sadece Orta Mekteplerimizde mi? Hangi Lisan ile Okutmak Konusu" adlıyla 1926 senesinde yayınladığı makalesi bağlamındaki görüşleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, Geldiyev, Okul, Tartışma, Mücadele

SCHOLAR MUHAMMED GELDIYEV (1889-1931) BATTLE FOR TURKMEN LANGUAGE

Abstract

The beginning of 20th century in Turkmenistan was different culture and conflict time period. At this time the main conflict was about language. At the time of conflicts written stories, turkmen culture and first its conflict was about the language stories and the main thought, idea and advice behind those type of stories. At that time it was possible to research, and get information from many written sources. Mainly stories in this time period can be said "With the help of conflict". At those times scholars suggested many topics and they were debated in many different ways. With these in mind performance and stories of answers to those conflicts Turkmen scholar Muhammed Geldiyev (1889-1931) took an important part. Especially scholar's stories about turkmen language gave a lot of contribution to that time periods reflection. However in this article we tried to write about in scholar's point of view "Turkmen languages life, its development, to widen, to it make national language" "In all our education or simply in secondary schools? About which language to be taught with" of article in 1926.

Key Words: Turkmen Language, Geldiyev, School, Discussion, Struggle

* Bu çalışma 01 - 03 Haziran 2016 tarihlerinde düzenlenen 5. Dünya Türk Forumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: tahirashirov@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

Giriş

Türk dünyası, genel anlamda Türk boylarının coğrafi olarak düşünce ve kültürel birikiminin yaşandığı topraklar olarak ifade edilmektedir. Buna rağmen günümüzde geniş bir coğrafya alanını kapsayan Türk dünyasında yaşayan Türk asıllı halkların aynı düzlemde düşündüğünü söylemek pek olanaklı değildir. Ancak Türk dünyasının birbirlerini doğru anlaması ise, tabiatı gereği normal, daha da önemlisi gereklidir. Bu gün ne durumda olduğuna bakıldığında, aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan Türk boylarının, değişik paradigmanda bulunduğunu gözlemleme olanağı vardır. Türk dünyasının bir birini /dilde/ anlayamayacak, /değerde, düşüncede/ anlayamayacak bir duruma gelmesinin ise, tarihi bir süreç içinde gerçekleşmiş olduğu görülebilir. Nitekim Türk – İslam dünyasının ilmi ve kültürel açıdan gerilemeye, kötürümleşmeye, durağanlaşmaya gibi kelimeler ile ifade edilen duruma girmiş olduğu dönemden itibaren kaybetmeye başladığı ise bir gerçektir. Bu gerileme sürecinde, dilsel/şivesel farklılıkların ayrıştırıcı belirgin nedenlerden biri olarak /kullanıldığı/ da görülebilir. Buna rağmen gerileme sonucunda, Türk dünyasının birleştirici unsurlarının zayıflaması neticesinde, bu toprakların değişik yerlerinde ve ayrı ayrı zamanlarda ihya çalışmalarının olduğu bilinmektedir. İhya döneminin en önemli savlarında biri de Türk dili konusu olmuştur. Buna Türk dünyasının birlik olması üzerine çalışan “Büyük Türk oğlu” İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganı altında kötürümleşen geleneği ihya etmeye çalışmasını hatırlamak yeterlidir. Eğer bu gerileme sürecindeki ayrıştırıcı nedenlerin iyi bir şekilde tespit edilmesi ve sebeplerinin tarihi süreç içinde irdelenmesi, Türk dünyasında söylem birliği oluşturulmasına katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

Türk boylarının yaşadığı toprakların bazılarının emperyalist güçlerin sömürü altına girmesi sonucunda, genel bir Türk dünyası yerine kabile, şiveye ve vb. niteliklere göre yapay topluluklar, sınırlar, yönetimler oluşturulması neticesiyle Türk soylu halklar arasında uzaklaşma olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bunun bariz örneklerinden biri de yönetimler altında gerçeklemiştir. Örneğin Rusya İmparatorluğu döneminde Zakaspi (Hazar ötesi) olarak bilinen yönetimin Mangışlak ili Türkmenlere (Aşkabat’a) ait bir bölge idi. Komünizm veya dönemin ifadesiyle inkılaptan sonra ise, Kazakların (Astana’nın) bir ili olarak kabul edilmiştir (Obraz Zakaspiskoy Oblasti 1886 – 1914). Ancak şunu unutmamalıyız ki, halk aynı halk, bölge aynı bölge, sadece değişen bağımlı olduğu başkentlerdir. Bu tür örnekleri Sovyetler Birliği döneminde çokça fazla görmek imkânımız vardır. Ancak bunun Türk dünyasının üzerinde yapılan genel ayrıştırmanın görünür bir başlangıcı olduğu ifade edilebilir.

İkincisi adım ise, Türk – İslam kültürel geleneğinden, tarih bilincinden, düşüncesinden soyutlanmasıdır. Gerçekten milletler için tarih bilinci önemli bir olgudur. Çünkü bilinç halkların zihninin derinden şekillendirmiş olan kültürel ve tarihsel süreklilikte bulunmaktadır. Bu bakımdan Türk boylarının, genel olarak tarih boyunca aynı kaderi paylaşmış olduğu görülebilir. Ancak tarihi süreç içinde bu bilincin zayıflamış/zayıflatılmış olduğu görülebilir. Bunun bariz örneği Türkmenistan’ın ilk Cumhurbaşkanı’nın “Ruhnama” adlı eserinde açıkça görebilir: Selçuklu Türkmen Devleti, Anadolu Türkmen (Karamanoğullar, Aydınoğulları, Dülkadroğullar...) Beylikler, Osmanlı Türkmen Devleti. Bu eserde, Osmanlı Türkmen Sultanlarının kronolojisi çok daha anlamlıdır. Nitekim Ertuğrul oğlu Osman ile başlayan sultanlık silsilesinin sonuncusu Sultan II. Abdulhamid’dir (Türkmenbaşı, 2001).

Üçüncü adım ise, Türk dünyasının ortak kullandığı dilin şivelere göre ayrılmasıdır. Çünkü bu Türk dünyasının birleştirici güçlerinden en önemlilerinden biriydi. Nitekim Şeyh Süleyman Efendi Buhari’nin 1882 yılında İstanbul’da “Lügati Çağatay ve Türki-i Osmani” adıyla yayınladığı eserinde, Türk kelimesinin daha iyi anlaşılması için Büyük Türkmen şairi Mahtumkulu’nun şiirlerine müracaat etmesi gösterilebilir (Aşirov - Muhammedov, 2014: 226-232.). Ancak dönemin yönetimi tarafından her ağıza göre gramer kurallarının belirlenmesi ile sonuç alınmıştır. Türk aydını Zeki Velidi Togan, “Lenin’e Yazdığım Mektup” adlı yazısında bu konuyu şöyle açıklamaktadır: “... Ruslar Latin alfabesi kabul olunca dahi sonunda yerini Kyril’a terk edeceğini, sayısı kırka çıkan Türk lehçelerinden her biri için ayrı alfabe yapılacağını

söylemişler... Artık anlaşılmaktadır ki siz Velikorus arkadaşlar hangi bir milletin dili ve imlası ile uğraşmaya başladınız mı tam Rus oluncaya kadar o milletin yakasının bırakmayacaksınız” (Togan, 2012: 394).

Bundan sonraki adım ise, elbette konuştuğu dilin (ana dilinin) bazı nedenlerden dolayı değiştirilmeye muhtaç olduğu savının öne sürülmesidir. Tartışma dar anlamında Rusçanın tercihi ise, Velidi Togan'ın belirttiği gibi bu sürecin ancak bir sonucudur. İşte buna karşı Muhammed Geldiyev'in gerçekleştirmiş olduğu mücadelesini açıklamaya çalışacağız.

A. Muhammed Geldiyev

XX. yüzyılda Türkmenistan'da değişik kültürel sorunların yaşandığı ve tartışıldığı döneme rastlamaktadır. Nitekim bu dönemden itibaren üzerinde tartışılan meselelerden biri de dil ve edebiyat konusudur. Söz konusu dönemde yayımlanan eserlerdeki tartışmalar, Türkmen kültürünün en önemli ve başlıca sorunlarından biri olan dil ve edebiyat mevzuu üzere kaleme alınan yazıların ve yayınların içinde dikkat çeken düşünceler, görüşler ve öneriler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar o dönemde Türkmen dili üzerinde yapılmış olan araştırmalardan, değişik yerlerde yayımlanmış yazılardan bu hususta bilgi edinme imkânı vermektedir. Genellikle bu dönemdeki yazıların başlığı altında “Tartışma usulüyle” diye bir ibare not olarak düşülmüştür. Bu ise, konunun değişik görüşler ile tartışmaya açılması anlamına gelmektedir. Nitekim bu süreçte dönemin düşünürleri (Gelenekçiler, Ceditçiler, Milli Burjuva ve Milli/Komünist yazarları) tarafından mezkûr konulardan hararetle değişik boyutlarda tartışılmıştır. Bu bağlamda Türkmen düşünürü Muhammed Geldiyev (1889-1931)'in yapıtları ve tartışma konularına vermiş olduğu cevapları ayrı bir önem arz etmektedir.

Geldiyev 1889 yılında Türkmenistan'ın Hazar kenarı olan Çeleken şehrinde doğmuştur. İlk olarak kendi beldesinde dönemin şartlarına bağlılıkta geleneksel medresede okumuştur. Türkistan Türklerinin, özellikle de Türkmenlerin yükseköğretim ve ilim merkezlerinden biri olarak bilinen Buhara medreselerinde okumuştur. Sonra Başkurdistan'ın Ufa şehrindeki meşhur Galiya medresesinde okumuştur. 1917-1921 yılları arasında Tatar ve Başkurt okullarında öğretmenlik yapmıştır. Sonra Aşkabat'a dönmüş, parti okulunda ve pedagoji kolejinde (pedtehnikum) öğretmen olarak çalışmıştır. Geldiyev ilk olarak 1921 yılında Aşkabat'ta, sonra Nisan 1922 yılında Taşkent şehrinin Türkistan ASSR Maarif Halk komiserliğinin astındaki Devlet Âlimler Birliğinin yanında oluşturulan Türkmen Bilim Komisyonunun üyeliğine seçilmiştir. 1924 senesinde Türkmenistan SSR'nin oluşturulması ile Devlet Âlimler Birliği (GUS) TSSR Maarif Halk Komiserliğinin altında hem açılmıştır. Geldiyev o birliğin aktif üyelerinden biri olmuştur. O 1928 yılından başlayarak vefatına - 1931 yılına başına kadar Türkmen Medeniyet Enstitüsünde (Türkmen-Kült) çalışmıştır. Geldiyev'in vefatı üzere yönetimin büyük bir kayıp olarak ifade etmesine rağmen, ölümü hakkındaki bazı şüpheleri izal edememiştir (Geldiyev, 1931; Taçmıradov, 1974: 56-64.).

Düşünürün Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili yazıları dönemin düşünce yapısının anlaşılmasında önemli olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Nitekim burada “Türk dilinde ilerleyen Türk kavimlerinin birbirinin edebiyatlarından faydalanmak, her şivede paralel olanlarının kendi aralarında edebiyatlarını bir nice yıllar içinde birleştirip, bilinç – bilim yolunda güç biriktirip, ilerlemek” gerekli olduğunu savunan ve “Pantürkist” itham edileceğini ifade eden dil bilimci Geldiyev'in “Ana Dili”, “Çiftçi Alfabeti”, “Türkmen Dilinin Grammatikası”, “Makal ve Matallar Yığındısı” gibi önemli yapıtlarını zikretmek mümkündür.

Ayrıca Geldiyev'in çalışmaları ve düşünceleri o dönemi öyle önemli bir ölçüde etkilemiştir ki, Rus ve Sovyet dilbilimci, akademisyen ve oryantalist Yevgeniy Polivanov “Революционный Восток” (Devrimci Doğu) dergisinde “Революция и литературные языки Союза ССР” (“Devrim ve SSCB'nin yazı dilleri”) adıyla 1927 senesinde Moskova'da yayınladığı makalede, “Гельдиевской туркменской азбукой” (Geldiyev'in Türkmen alfabesi” diye bahsetmektedir. Bu makalede Türk boylarının Rus dilini nasıl geçilmesi gerekliliğini

detaylı bir şekilde beyan edilmektedir. Bununla birlikte Polivenov'un yazıları, bu dönemin düşünce yapısını öğrenme fırsatı verecektir (Polivanov, 1927: 36-57).

Ancak bu yazıdadüşününürün “Türkmen dilini yaşatmak, onu ilerletmek, genişletmek, gerçek devlet dili seviyesine çıkarmak” diye ifadelerinin yer aldığı “Tüm Okullarımızda mı veya Sadece Orta Mekteplerimizde mi? Hangi Dil ile Okutmak Konusu” adıyla 1926 senesinde yayınladığı makalesi bağlamındaki görüşleri açıklanmaya çalışılacaktır.

B. Türkmen Dili Mücadelesi

Geldiyev Türkmen dilinin devlet dili olmasını “Tüm Okullarımızda mı veya Sadece Orta Mekteplerimizde mi? Hangi Dil ile Okutmak Konusu” adlı makalesinde açıklamaktadır. Bu makaledeki görüşleri ve düşünceleri Türkmen tarihi bakımından önemi haizdir. Dönemin tartışmalı konularına millî bir bakış açısı getiren makalelerinden biridir.

Geldiyev bu makalesini yazma gereğini şöyle açıklamaktadır: “Bu yazı, Sayın Kümüş Ali Börüyev’in Türkmenistan’da Rus dilinde yayınlanan “Türkmenistan kıvılcımı” (Туркменская Искра) gazetesinin 78. sayısında “О языке средней школы (в порядке обсуждения)” / “Ortaokulun dil konusu (tartışma usulüyle)” adıyla yazan makalesine cevap olarak kaleme alındı” (Geldiyev, 1926).

Geldiyev bu konuyu temelden açıklamaya girişmesini anladığı kadar açıklamaya çalışacağını beyan ederek savunmaya başlıyor. Makalede açıklanmaya ve savunulmaya çalışılan konuyu, üç ana başlık altında toplamak mümkün.

1. Türkmen Dili Üzerinde Tartışmalar

İlk olarak dönemin Türkmen dili üzerindeki yapılan çalışmalarının tutumunu beyan etmektedir. Özellikle Türkmen dili üzerinde her türlü olumsuz yaklaşımla ele alındığını açıkça göstermektedir. Bu meyanda, Türkmen dilinin yetersizliğini göstermek adına değişik çalışmaların, yayınların olduğunu açıklamaktadır. Bunların sonuncusu ise, birlikte çalışma yürüttüğü dönemin yazarlarından Kümüş Ali Börüyev tarafından “О языке средней школы (в порядке обсуждения)” / “Ortaokulun dil konusu (tartışma usulüyle)” / adlı makalesi olduğunu beyan etmektedir (Börüyev, 1926).

Kümüş Ali Börüyev’in makalede savunduğu görüşü, Türkmenler arasında destekleyenin olmadığını görmek imkânı vardır. Nitekim Geldiyev, makaleye cevap niteliğinde yazdığı yazısında genel Türkmen yazarlarının bu konuda ayrı görüş benimsediklerini ifade etmektedir. Bu görüş ise, milletin ana dili olan Türkmen dilinde olmasıdır. Genel olarak Türkmenlerin yabancı bir dilde okutma konusuna sıcak bakmadıklarını açıklamaya çalışmaktadır. Ancak Rusça okutulmasını öneren Türkmen yazarlarında Batı (Rus) düşüncesinin Türkmen tarafından dile getirilmesi şeklinde olduğu izlenimini vermektedir. Bununla birlikte dönemin yönetimde olan yazarlarının çoğunda Türkmen bilincinin yokluğu veya zayıflığından da kaynaklandığını söylenebilir. Nitekim onların çoğunun zamanında Rus ailelerde veya okullarında yetiştiğini görülebilir (Durdıyev, 1970).

Tüm bu tartışmalara rağmen, Türkmen topraklarında düzenli bir eğitim – öğretimin gerekliliğinden bahsetmektedir. Nitekim yazar ilk olarak eğitim ve öğretimin toplu olarak yapıldığı ilkokulun zorunluluğu açıklamaktadır. Eğer düzenli bir ilkokulu olmayan milletin, kapsamlı ve yeterli ortaokulu olmasının imkânsızlığını tarihin açık gösterdiğini beyan etmektedir. Bu bağlamda milletin ana dilinin önemini gerekli olduğu savını tekrarlamaktadır. Çünkü Geldiyev dil konusunun millet için ana dilinin önemini açıklamaktadır. Çünkü dilin sosyal bir hadise olduğunu ifade etmektedir. Bu da milletin sosyal oluşumuyla bilincinin eşit olduğunu tarihin gösterdiğini açıklamaktadır.

Aynı şekilde yazar her bir şeyi değerlendirildiğinde onun şartlarına göre ele alınmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı Türkmen dilini kendi koşullarında değerlendirilmesi doğru olacağını açıklamaktadır. Zaten o dönemde Türkmen’in toplumsal

yapısıyla, Moskova ve London'un sosyal yapısıyla aynı olmadığını açıklamaktadır. Aynı durumun, sosyal yapısında olduğu gibi, okul konusunda da olduğunu açık ifade etmektedir. Bu sebeple “Türkmen okulundan ve entelektüelinden aynı şeyi talep edebilir miyiz” diye sormakta ve ona bin defa hayır diyerek cevap vermektedir. Kısacası Türkmencenin bilim dili olup olmadığını sorgulamaktadır. Bunun da imkânsız olmadığı savını ileri sürmektedir. Çünkü Türkmencenin gelişmesi halinde bilim dili olacağını tarihe atıfta bulunarak açıklamak istemektedir. Bundan dolayı Rusça okutulmasının gerekli olmadığını savunmaktadır.

2. Neden Yabancı Dilde (Rus) Eğitime Karşı

Geldiyev, Kümüş Ali Böriyev'in ifade ettiği sebeplerden dolayı ortaokullarda Rusça okutmak gerekli ise, aynı şekilde ilkokullarımızda da Rusça okutulmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü ilkokullarda da, kitap ve öğretmen yoktur. Sayın Böriyev'in de teklifini geri çekmesi gerekli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Geldiyev'e göre gerçek bir nedene dayanmayan iddialardan oluşmaktadır. Yazar bundan dolayı, “Ben bu makalemin adına “Bütün okullarımızda mı veya sadece orta mekteplerimizde- mi? Hangi dil ile okutmak meselesi” diye isimlendirdim” diye açıklama yapmaktadır (Geldiyev, 1926: 5).

Geldiyev, makalesinde dönemde bazı yazarlar tarafından dile getirilen, ortaokullarda yabancı (Rusça) bir dilde okutmanın ilerleme olacağını söylediklerini belirtmektedir. Buna şöyle cevap vermektedir: “Yene tekrar ifade ediyorum. Arkadaşlarımız, ortaokulu ortaya çıkarmakta olan şeyin – sağlam kurulan ilkokul olduğunu hatırlardan çıkarmasınlar”. Düzenli bir ilkokulu olmayanın kurallı ortaokulunun da olmayacağını tekrar hatırlatmak gerekir. Bunun sadece kitap ve öğretmen yokluğundan değil, hazır olan öğrencinin de bulunmadığını hesaba katmanın gerekli olduğunu söylemektedir. Buna göre de Rusça, İngilizce okutsanız da “tam anlamda Türkmen ortaokulu olmayacaktır”. Çünkü dil, kitap, daha da önemlisi onu anlayacak zihnin hazırlamak konusu ise, tamamen başka bir mevzudur. Bu sebeple “Türkmen dilinin [üzerini] çizmenin anlamı yoktur” diye açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 6). Rusça okutmanın gerekli olmadığını nedenlerini açıklamaktadır.

- **Kitap ve öğretmen olmaması:** Geldiyev tarihi sebeplere göre, Türkmenler arasında kitap ve öğretmen değil, aynı zamanda ortaokula hazırlanan bir öğrenci sınıfı da yoktur. Buna rağmen Türkmen yiğitlerinden ve diğer Avrupalı dostlarımızdan “Kitap yok, öğretmen yok... bilen kimse yok” bahanesi ile “kurumlarda ve okullarda Rus ve başka bir dil ile yürütmek olmayacak” demeleri – kendilerini ve halkı aldatmak, demektir.” diyerek toparlamaktadır (Geldiyev, 1926: 4). İlkokul, ortaokul ve diğer eğitim olanakları şimdilik olması da imkân dâhilinde olmadığını ifade etmektedir. Ancak ilkokul, ortaokul, öğretmen, öğrenci kitap ve diğerlerine kendi dinamizminde gerçekleşmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir.

- **Geçici Yabancı Dil kullanımı:** Geldiyev geçici olarak yabancı bir dili kabul etmenin tam bir çelişki olduğunu defalarca belirtmektedir. Bunun üzerine “dilim [üzerinde] çalışılmamış” diyerek yabancı bir dili geçici olarak kabul etmek tarihte görülmüş bir vaka olmadığını zikretmektedir. Aynı şekilde halk arasında Türkmen dili, geçici olarak resmi yazışmalar başta olmak üzere okul ve yönetimde yabancı bir dili kullanmak ve bu arada Türkmenceyi ilerletmeyi ve yüksek düzeye gelmesini ümit etmeyi “el açıp yatmak” olarak tarif etmektedir (Geldiyev, 1926: 6-7).

- **Rusça isteklilik:** Türkmen gençlerin Rusçaya istekli olmasının nedenini Rusya İmparatorluğu zamanında Rusça bilenlerin yönetimde daha iyi yerlerde çalışmasından dolayı olduğunu açıklamaktadır. Onların ayrıcalıklı ve özel haklarının olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Eğer dönemde Türkmence yönetimde önemli olduğunda bu nedenin de gerekçesi kendiliğinden kalkacağıdır (Geldiyev, 1926: 7).

- **Yabancı Dilin Önemi:** veya **Avrupa Medeniyetinin kazanımlarından faydalanma:** Rus dilini kabul etmenin nedenlerinden biri de yabancı dilin önemi Avrupa medeniyetinin kazanımlarından hızlı bir şekilde yararlanmak olarak açıklanmaktadır. Yazar bu konuya

yaklaşımı olumludur. Gerçekten insanlık adına yapılan şeylerin kendi halkına faydasına sunmak önemli bir edimdir. Ancak bunun için Türkmen dilini kaldırıp, Rusça okutmaya gerek olmadığını, zaten 4. sınıftan itibaren özel ve ayrı bir ders olarak okutulmakta olduğunu açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 7). Ayrıca Rus dilinde de daha gelişmiş olan, İngiliz, Alman, Fransız dillerinde okutmanın yararlı olacağını belirtmektedir ve gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Geldiyev, 1926: 9).

- **Rusçanın Uluslararası olması:** Rus dilinin kabul edilmesinin nedenlerinden biri de uluslararası olmasıdır. Ancak yazar uluslararası bir dil olma yolunda olduğunu ifade etmektedir. Yazarın dönemi itibara alındığında konu kendiliğinde aydınlaşmaktadır (Geldiyev, 1926: 7-8).

- **İnkılap Dili:** Yazar Rus dilinin inkılap dili olarak lanse edilmesine de karşıdır. Çünkü inkılabı sadece Ruslar değil, diğer milletlerin de katıldığını açıklamaktadır. Ondandır dolayı Rus dilinin inkılabın dili olarak dayatılmasının bir anlamının olmadığını ifade etmektedir (Geldiyev, 1926: 8).

- **Uluslararası Kelimeler:** Yazar Rus dilinin zengin bir birikime sahip olduğunu itiraf etmektedir. Ancak çok sayıda dilde hemen hemen aynı biçimde ve anlamda var olan kelimeler olan “Uluslararası kelimeler” konusuna gelindiğinde ise, “Türkmen dilinde kapısı açıktır” diye yanıtlamaktadır (Geldiyev, 1926: 8). Bunun için Rusçayı kabul etmeye gerek olmadığını savunmaktadır.

- **Dilbilimsel:** Rus dilinde okutulması gerekli kılan nedenlerden biri de Rus dilinin dilbilim kurallarının daha kullanışlı olduğunu ifade etmektedirler. Yazar Türkmen dilinde aynı kullanışa sahip olduğunu açıklamaktadır. Nitekim bu konuda dilcilerin kanaatinin olduğunu da özellikle belirtmektedir (Geldiyev, 1926: 8).

- **Özgün Şive:** Türkmen şivesinin özgün kalması için diğer şivelere etkilenmesinden dolayı Rusça okutulmasının gerekli olduğunu ileri sürülmüştür. Ancak bunun yolu bu olmadığını açıkça ifade etmektedir (Geldiyev, 1926: 9). Bu tür yaklaşımlar, Türkmen şivesinin özgünlüğünün korunması bir tarafa, onun tamamen ortadan kaldırmak olduğunu açıklamıştır. Gerçekten şivelerin birine doğal olmayan bir yolla etki edeceği ilgili olarak bir bilgisinin olmadığını açıkça ifade etmektedir. Ancak doğal olmayan yolla etki etme durumu olduğunda ise, bunun başka türlü bir çalışma olduğunu açıklamaktadır. Bu yüzde, 10 – 15 sene Türkmen ortaokullarında temelden yabancı olan Rus dili gibi bir dilde eğitimin ise tamamen başka bir konu olduğunu açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 9).

Ayrıca Geldiyev Türkmen topraklarında ikamet eden yabancıların Türkmence öğrenmeleri yolunda çalışmalar yapmıştır. Geldiyev sadece Türkmenistan’da Rusça eğitime karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda yabancıların da (Rusların da) Türkmen dilini öğrenmesi için 1926 yılında Aşkabat’ta “Rus mekteplerinde de Ruslar için açılan vakitli kurslarda Türkmen dilini öğretmek için canlı konuşma dersleri (Birinci Kitap)” (Orus mekteplerinde hem oruslar için açılan vakitli kurslarda Türkmen dilini öğrenmek için canlı sözleşim sapakları) adıyla eser yayınlamıştır (Geldiyev,). Çünkü yazar Türkmen dilinin devlet dili olmasını ve bu yönde çalışmalar yapılmasının gerekli olduğunu söylemektedir.

3. Türkmen Dilinin İlerlemesi

Geldiyev bu makalesinde, Türkmen dilinin ilerlemesi, özellikle de devlet dili olması kaçınılmaz olduğuyla ilgili olarak görüşlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Türkmen dilinin kendisinde bir eksikliğin olmadığını ifade etmektedir. Ancak bunun üzerinde gereği kadar düşünülmeyeceğini, çalışılmadığını da ayrıca belirtmektedir. Rus dilinin veya herhangi bir dilin geçirdiği ilerle/t/me sürecinde, Türkmen dilinin de geçmiş olsaydı, daha ileri bir düzeyde olacağı savını kanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak Türkmen dilinin böyle bir süreçten geçmesi için gerekli ortam ve koşulun oluşmadığı gibi, “bu dili al, ine o dili al” diye ifadelerle zaman kaybının olduğunu da ayrıca belirtmektedir (Geldiyev, 1926: 8).

Yazar, “Türkmen ve Avrupalı dostlarımız”, 5- 10 sene içerisinde Türkmen dilini sağlam ve düzenli bir şekilde ortaya çıkarmanın önemli olduğu itiraf etmektedirler. Bununla beraber Türkmen dilini yaşatmak, ilerletmek gerekli olduğunu da ifade etmekle birlikte Türkmen dilinin devlet dili seviyesine çıkarmanın da zorunlu olduğunu açıklanmaktadır. Bunun sonucu olarak “hâsılı gerçek Türkmen Cumhuriyeti oluşturmak gerekli diye bilmekte olsalar” durum değişik olurdu demektedir. Nitekim bir başkası tarafından hazırlanıp verilmeyeceğine göre, Türkmen dilinde kendi sosyal hayat yapısının doğal akışı ve ilerleyişi ile beraber, “dilimiz de, okulumuz da kitabımız da, öğretmen ve öğrencimiz de, tümü de yetişerek” seviyeye ulaşacağını açıklamaktadır. Türkmen dilini, okulunu bulunduğu dönem ve ortam koşulları dışında değerlendirmeye girerek zaman harcamaya gerek olmadığını açıklamaktadır. Zaten bunun Türkmençe ifade ile “buz üzerinde toz aramak” olduğunu beyan etmektedir (Geldiyev, 1926: 10).

Geldiyev'in savunması Türkmençeyi devlet dili yapmanın gerekli olduğuna dair bir çıkıştır. Yazar sadece kağıt üzerinde veya günlük kullanımda değil, belki çalışma hayatında yürüterek, gerçek devlet dili olması yolunda ilerlemek gerektiğini açıklamaktadır. Ancak bunu kendi dinamizmi ile yapılmasının gerekli olduğunu savını iler sürmektedir. Bunun imkân dâhilinde olduğunu ifade etmektedir. Ancak ilkökul, ortaokul, öğretmen, öğrenci kitap ve diğerlerine kendi dinamizminde gerçekleşmesi gerekli olduğunu açıklamaktadır. Sosyal yapıya, bilince ve düşünceye uygun, doğal bir yol ile yeten Türkmen ortaokulu gerekli olduğunu beyan etmektedir. Bu sebeple ondan fazlasını istemek ise, gerçekçi olmamaktadır. Dönemin sert olmayan gidişatı, ilerleyişi doğal bir çizgi olduğunu açıklamaktadır. (Geldiyev, 1926: 4-5). Türkmen dili devlet dili seviyesine nasıl yükselebilir. İlk olarak:

- **Paralel şivelerden faydalanma:** Türk boyların ayrı ayrı şivelerden paralel olanları kendi aralarında faydalanma konusuna önemli olduğunu vurgulamaktadır. Türk boyları şivede paralel olanları kendi aralarında edebiyatlarını birkaç yıl içinde birleştirmek, bilinç – bilim yolunda güç toplayarak ilerlemek konusu önemlidir. Yazar paralel şivelerden faydalanmak konusuna kelime bazında olduğu söylenebilir. Türk dilinin kelime zenginliği dikkat çekmekte olduğu açıklamak mümkündür.

- **Yabancı kelimeleri atmak:** Türk boyları paralel olan şiveleri birbirinin yazı ve edebiyatını kabul etmek yolu ile olmayıp, Türkçe olmayan kelimeleri atmak ve kendi paralelinde olan şivedengerekli kelimeleri almak ve yakın mesafedekileri saklamak yolları ile gerçekleştirmeli olduğunu açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 12). Yazar Türkmen dilinden yabancı kelimeleri atmak ifadesinin altında yatan düşüncüyü Türk şivelerinde olan kelimeleri tercih etmek olduğu görülebilir. Diğer bir ifade ile Türk boylarının ortak kullanıldığı kelimelerin seçilmesine önem vermektedir. Bu adım gerçekleştirildiği zaman Türk şivelerin kendi aralarındaki ilişkilerin sağlanacağını düşünmekte olduğu söylenebilir. Bununla beraber Türkmen dilinin yabancı dillerinin boyunduruğu altından kurtarmak olduğu yadsınamaz.

- **Dilbilgisi Birliği:** Türk boyları paralel olan şiveleri biri birini yazı ve edebiyatını kabul etmek yolu ile olmayıp, Türkçe olmayan kelimeleri atmak ve kendi paralelinde olan şiveden kelimeleri almak ve yakın mesafe saklamakla, özellikle de dilbilgisinin temel kurallarda birleşerek kullanmak yolları ile gerçekleştirmeli olduğunu açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 12). Türk dillerin aynı dilbilgisi geliştirmeli ve kullanılmalıdır. Bu da Türk dillerinde aynı tümce yapılarını muhafaza etmektir. Bunun yanı sıra her şive has ve ortak sözleri kullanılmalıdır. Yazar dilbilgisinin birliğinden tümce yapısı göz önünde tutmakta olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Türk boyları arasında ortak kelimelerin kullanılmasıyla birlikte tümce yapısının da aynı olmasını dile getirmektedir.

İlk bakışta, Türkmenlik tamamen etnik bir düzlemde yerleşiyor gibi görünmektedir. Ancak fazla kestirme bir tutum olacaktır. Çünkü Geldiyev, Türkmen dilini ilerletmek gayesiyle açıkladığı temel prensipleri, daha önceden genel anlamda geliştirmeye çalışan Türk oğullarının olduğunu açıklamaktadır. Nitekim bu meyanda, zamanesinin Türkmenistan'da yayınlanan

yayında “Ulu Türk Yazıcısını Yatlama” adıyla ölüm yıldönümü hatırlanan İsmail Gaspıralı gibi Türk aydınları tarafından XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlayarak ilerlemekte olan bir konu olduğunu dile getirmektedir. Türk aydınları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu konuda bazı tartışmaların olduğunu altını çizmiştir. Ancak bu asıl konu üzerinde tartışma olmayıp, metodu üzerine olduğunu açıklamaktadır (Geldiyev, 1926: 11). Geldiyev konuda düşüncesinin aynı olduğunu ve onu elinden geldiği kadar destekleyeceğini açıkça ifade etmektedir (Geldiyev, 1926: 12).

Bu Türk tarihi, dili bakımından da önemli konulardan biridir. Aynı şekilde günümüz açısından da geliştirilmesi gereken konulardan biri olduğu belirtilmektedir. Ancak yazar makalesini sonucunda, bu tür düşünceleri savunanların karşısına mutlaka siyaset ile karşı çıkılacağını ifade etmektedir. Gerçekten bunu gerçekleştirmeye kalmak Pantürkizm’i ihya etmek olarak düşünüldüğünü altını çizmiştir. Ayrıca bu konunun ideolojiye kurban edildiğini beyan etmiştir (Geldiyev, 1926: 11). Geldiyev kendisi de böyle bir edimin, Pantürkist olarak nitelendirileceğini belirtmektedir. Ancak bunu “eski silah ile yeni savaş meydanına çıkmak” olarak betimlemektedir (Geldiyev, 1926: 12).

Sonuç

Türk dünyasında söylem birliğinin oluşturulması gerçekten önemlidir. Bunun gerçekleşebilmesi için ilk adımlardan biri olarak bilincin oluşturulmasıdır. Ertuğrul oğlu Osman ile başlayan Sultan II. Abdulhamid ile tamamlanan Osmanlı sonrası tarih bilincin, Divânu Lügati’t-Türk ile zirveye ulaşan Türk dili bilincinin ihya edilmesi gereklidir. Bu Türk boylarının her bir ferдинin kalıbında yaşamaktadır. Türk Dünyası ülkelerinin sahip oldukları tarihsel ve kültürel birikimin canlı tutabilme adına bu bilincin geliştirilmesi, daha doğrusu kurumsallaştırma gereklidir. Çünkü kurumsallaştırma, işbirliğinin ve aynı yönde çalışmanın ilk şartlarından biridir. Bu aynı ortamda, koşulda yürütülmesinin iletişiminin sağlayacak olan ise, ortak kullanabileceği bir dilin olmasıdır. Bununla beraber şivelerinde özen ile korunması da ayrı bir zenginliktir. Ancak bu durumun sağlam bir zemine oturtulması çok önemlidir. Bu konuda Geldiyev’in 1926 yılında söyledikleri ayrı bir önem arz etmektedir.

Geldiyev’in SSCB’nin ilk yıllarında gerçekleştirdiği Türkmen dili mücadelesi tarihi büyük bir önemi haizdir. Türkmen şivesinde var olan bir dil özelliğinin korunması ve ilerletilmesi gerekliliği savı kanıtsamadır. Bu mücadele gerçekten yürütülmesi zor olan bir dönemde ve zeminde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Nitekim bir tarafta tarihten devam eden geleneksel düşünceye, diğer taraftan da yönetimin benimsediği ideolojiye karşı ayakta tutmaya çalışmaktadır. Geldiyev’in savunması Türkmenceyi devlet dili yapmanın gerekli olduğuna dair bir çıkıştır. Çünkü insan dil yetisi çevresinde iletişim etkinliği gerçekleştirebilir. Bundan dolayı yazar sadece günlük kullanımda değil, belki yönetimde yürüterek gerçek devlet dili olması yolunda ilerlemek gerektiğini açıklamaktadır. Ancak bunu kendi dinamizmi ile yapılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Geldiyev’in görüşleri ve önerileri hala gündemde olduğunu görülebilir.

Kaynakça

AŞYROW, T. ve MUHAMMEDOW G. (2014). Magtymgulynyň Şygyrlary Türkü Dilleriň Nusgasydyr. *Türkmen Ruhunuň Almaz Täji (Magtymguly Pyrafyňyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygnyndysy)*. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. s. 226-232.

BÖRÜYEV, K. A. (1926). О языке средней школы (в порядке обсуждения). *Туркменская искра*, № 78.

DURDIYEV, T. (1970), *Iz Galdıran Ömürler (Türkmenistan’ın Köne Partiya – Döwlet İşgarleri)*. Aşgabat: “Türkmenistan” neşriyatı.

GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1924). *Dil Sapağı. 1-nci bölüm*. Taşkent.

- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1924). *Elipbiy, 1-nci yola basılışı*. Taşkent.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1925). *Ulular okuv-yazuv öğretmek için sapaklar*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. - ALPAROV, G. (1925). *Ululara okuv – yazuv öğretmek için sapaklar*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1926). *Dil Sapaklığı. 3-nci yola basılışı*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1926). *Dil Sapaklığı*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1926). *Dil Sapaklığı*. Taşkent.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1926). *Elipbiy, 3-nci yola basılışı*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1929). *Türkmen Dilinin Grammatikası, Sarf, Nahuv (Latin Alfabesinde)*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve ALPAROV, G. (1929). *Türkmen Dilinin Grammatikası*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve BÖRİYEV, K. A. (1927). *Latin harpı esasında düzilen Türkmen eliipbiisi*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. ve BÖRİYEV, K. A. (1928). *Latin harpı esasında düzilen Türkmen eliipbiisi*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. (1925). *Başlangıç Mekdepde Ene Dili hem (Programma)*. Aşkabat: Türkmenistan Devlet neşiryatı.
- GELDİYEV, M. (1925). *Makal ve Matallar Yığındısı (Babalar Sözi)*, Poltoratsk.
- GELDİYEV, M. (1926). Bütün Mekteplerimizdemi, ya ki Yeke Bir Orta Mekteplerimizdemi? Haysi Dil Bilen Okutmak Meselesi” (Çekişme yolu bilen). *Türkmenistan*, 670/71.
- GELDİYEV, M. (1927). *Latin harpı esasında düzilen Türkmen eliipbiisi*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. (1928). *Dayhaan eliipbiisi*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. (1928). *Latin harpı esasında düzilen Türkmen eliipbiisi*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. (1929). *Dayhaan eliipbiisi: 2-nci yoola basılışı*. Aşkabat.
- GELDİYEV, M. (1930). *Dayhan eliipbiisi: 3-nci yola basılışı*. Aşkabat.
- Obraz Zakaspiskoy Oblasti (1886 – 1914 yıllar arası içermektedir)*.
- POLİVANOV, Y. D. (1927). *Revolyutsiya i literaturnıye yazıki Soyuzı SSR. Revolyutsionny Vostok*. Moskova. № 1. s. 36-57.
- Saparmırat Türkmenbaşı (2001), *Ruhnama*. Aşkabat.
- TAÇMIRADOV, T. (1974). Bayrı Magarıfçı, Görnükli Dilçi. *Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası*, Aşkabat. № 2. s. 56-64.
- TOGAN, Z. V. (2012). *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, 2. Baskı. Ankara.



KARAKALPAKÇADA ETTİRGEN ÇATI EKİ -t ÜZERİNE

Ezgi SIRTİ*

Özet

Türkçenin gramerinde fiillerin ilgili oldukları isimlerle ilişkisini belirlemek üzere bir kategori oluşturan -ş-; -l-; -n- ekli gövdeleri, anlam bakımından fiillerde çatı başlığı altında ele alınmaktadır. Eski Türkçeden beri canlı bir kullanımı olan -t ekiyle meydana getirilen fiil çatısı da ettirgen (*faktiv*) ve oldurgan (*kausativ*) işlevleriyle belirlemektedir: akıt-, taşıt-, oynat- vb.

Bu -t ekinin zaten ettirgen ve oldurgan gövdeler üzerine -Ir-t veya -Dİr-t biçiminde birliği de gözlenmektedir: kaç-ır-t, bit-ir-t veya bildir-t-, aç-tır-t- vb. Türkçe *oynatır-* veya *beklettir-* gibi açık heceyle biten fiil gövdelerinde ise biriken ek dizisinin -t-Dİr- biçiminde farklı olduğu da açıktır.

Türkiye Türkçesinde genel gramerler dışında bazı monografilerle de bu sorun işlene gelmektedir. Bunların yanı sıra Genel Türk Dilinin Kıpçak sahasına ait bir yazı dili olan Karakalpakçada -t ettirgen gövdesi ise dikkat çekici özellikler taşımaktadır: Tek heceli *ürkit-* “korkutmak, ürkütmek” gibi fiillerde; çok heceli *balpayt-* (< *balpay-*) “yatıştırmak, teskin etmek”; *antalat-* (< *antala-*) “mecbur etmek, zorlamak” *baykat-* (< *bayka-*) “uyarmak”; *sanat-* (< *sana-*) “saydırmak” gibi fiillerde ettirgenlik morfemi -t'nin Karakalpakçada da Genel Türkçedeki kurallar doğrultusunda yapıma hizmet ettiği görülmektedir.

Ancak Kkalp. *dizilt-* (< *dizil-*) “bir sıraya koymak” ve *jetilt-* (< *jetil-*) “varmak, yetişmek” gibi edilgen gövdelerdeki ve *alda-n-t-* “birini aldatmak, kafa karıştırmak; birini sakinleştirmek”; *alk-in-t-* “tüketmek; nefessiz bırakmak; heyecanlandırmak” gibi dönüşlü gövdelerdeki -t- ettirgen eki Karakalpak söz varlığında çok dikkat çekici kullanımlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çatı, Ettirgenlik, -t Eki, Karakalpakça.

ON THE CAUSATIVE VOICE SUFFIX -t IN KARAKALPAK

Abstract

In the grammar of Turkish, stem with the -ş-; -l-; -n suffixes that create a category to determine the relation of the verbs with the nouns they are related to, are examined with under the title of voice in verbs in terms of meaning. The verb voice which has been formed by the "-t" suffix and which has been used since The Old Turkic, appears with its causative and transitive functions: *akit-*, *taşıt-*, *oynat-* etc.

This -t suffix is also observed that it is formed in the form -Ir-t or -Dİr-t on causative and transitive stems: *kaç-ır-t*, *bit-ir-t* or *bildir-t-*, *aç-tır-t-* etc. It is also clear that the verb stems ending with open syllable such as *oynatır-* or *beklettir-* in Turkish, and this suffixes sequence is different in the form of -t-Dİr.

This problem is still being dealt with some monographs other than general grammars in Turkish Language. In addition, in Karakalpak which is a written language belonging to the Kipchack area of the General Turkic Language, causative stem -t-, has remarkable properties: Causative morpheme -t in verbs like monosyllabic *ürkit-* “to scare”; polysyllabic *balpayt-* (< *balpay-*) “to sedate, to calm”; *antalat-* (< *antala-*) “to force”; *baykat-*

* Dr., MEB, el-mek: ezgisirti@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5190-2790>

(< *bayka-*) “to warn”; *sanat-* (< *sana-*) “to force count”, is observed that it contributed to the derivation in Karakalpak, according to the rules of General Turkic Language.

However, -t suffix in the passive stems like *dizilt-* (< *dizil-*) “to put in order” and *jetilt-* (< *jetil-*) “to arrive” and -t suffix in the reflexive stems like *alda-n-t-* “to cheat someone, to confuse; to appease” is revealed with remarkable uses in Karakalpak vocabulary.

Key Words: Voice, Causative, The Suffix -t, Karakalpak.

Fiilin özne ve nesneyle olan ilişkisinde beliren *çatı* kavramı, gramerlerde hem fiilden fiil yapımı başlığı altında hem de fiillerin kip kategorisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Faktitiflik konusunda eklenmedeki fiilin nesne varlığına ilişkin esasen iki görüş mevcuttur: Yalnızca yapma bildiren fiillere gelen ekler “ettirgen” çatı özelliğinin söz konusu olduğuna dair görüşlerde geçişli eylemlerin katmerli çekiminden söz edilir. Ayrıca semantik olarak da ettirgenlik, eylemin işaret ettiği işi “başkasına yaptırma” ayrımıyla verilir. (Banguoğlu 2007: 275-276; Gencan 1979: 329-331) Fiilin nesne almasının onu ettirgen (*faktitif*) çatı kategorisine soktuğunu savunanların tespitlerinde ve örneklerinde esas olan, çatı ekli fiil gövdesinin nesne alabilirliği ve işlevidir (Ergin 1986, Deny 2012, Korkmaz 2007, Öner 1998, Eker 2003, Kara 2016). Dilbilimsel yaklaşımlar doğrultusunda çatı kategorisini leksikolojik ve semantik açıdan da inceleyen çalışmalarda ise fiil görünüşlerinde biçimbirimler dışında da anlam paralelliklerinin söz konusu olduğu durumlara dikkat çekilmiştir (Demircan 2003, Kerimoğlu 2009, Lyons 1983: 333-338).

Türk dilinin klasik gramerlerinden birini yazan M. A. Kazembek, fiilde çatı kavramından *Transitivum* başlığı altında söz eder. Burada yazarın “-t, -dır, -r, -ğız, -kiz, -z” eklerini çekimlendikleri fiillerin hece ve ses özelliklerine göre tasnif etmeye çalıştığı görülür. Birden fazla heceli fiillerde -t ekini (*arat-, büyüt-, otlat-, semirt-*) verdikten sonra yazar, tek heceli fiillerde ise tek bir kuralın olmadığını belirttiğinden sonra /l/ ve /y/ bitişli fiillerde -dır ekini (*aldır-, bildir-*), /ç/, /ş/, /t/, /k/ bitişli fiillerde -r ekini (*bitir-, geçir-, şaşır-*; oysa krş. *açtır-, keçtir-*), Tatar diyalektlerinde görülen fakat Türkçede kullanımda olmayan -ğız/-ğuz, -kiz/-küz eklerini (*durğuz-, gürkez-, tuğuz-*) anar. Ayrıca katmerli çekimin Tatarlarda -t, -dır, -tır ekleriyle (*bitirt-, öldürt-, baklatdır-*) yapıldığını belirterek tasvirini bitirir. (Kazembek 1848: 158-159).

J. Németh, Türkiye Türkçesi için çok kullanılan gramerinde konumuz olan *Kausative* bölümünü üç maddeye ayırmıştır: **1.** -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür; **2.** -t; **3.** -dır, -dir, -dur. İlk maddede yalnızca birkaç örnekle yetinirken (*düşür-, çıkar-, pişir-*) ikinci maddede açık heceli ve /l/, /r/, /n/ sesli bitişlerden sonra -t ekinin gelme durumunu örneklendirir: *beklet-, oturt-*. Son maddede ise kapalı heceli konsonant bitişli fiillere, nadiren de /l/, /r/, /n/ ile sonlanan tabanlara gelen söz konusu eki verir: *yedir-, öldür-, yazdır-, açtır-*. Önemli not ibaresiyle de *kaldır-* ve *göster-* fiillerini *kalk-* ve *gör-* dikkatleriyle vererek paragrafı sonlandırır. (Németh 1916: 92) Burada yazarın verdiği *yedir-* fiili CV tipi açık heceli kök örneği olarak dikkat çekicidir.

J. Deny, çatı bildiren yapım ekleri olarak *Ettirgen veya Oldurucu Fiil* başlığı altında oldurma ve yaptırma ayrımını verdikten sonra -DİR (bütün tek heceli köklerde ve /l/, /r/ akıcıları dışındaki ünsüzlerle biten fiillerde; *yedir-, sordur-, bindir-*) ve -t (/l/, /r/ sesleriyle ya da ünlülerle biten çok heceli fiillerde; *göstert-, ufalt-, söylet-*) eklerini anıp “küralsız ettirgenler” paragrafıyla da tek heceli birtakım fiil köklerine gelen -ir, -er, -it eklerinden söz eder: *taşır-, şişir-, kopar-, akıt-*. (Deny 2012 § 579-581)

A. N. Kononov ise Türkçede ettirgen çatı formunda ikinci sıraya koyduğu -t ekini iki sınırla verir:

1. Çok heceli ve son sesi -l, -r olan fiillerde -t: *azalt-, boşalt-, oturt-*.

2. Tek heceli fiillerde; son sesi -k olan fiillerde -(I)t: *akıt-, sapıt-, azıt-*. (Kononov 1956: 112-114)

Türkçede “geçişli-ettirgen” fiiller üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan birini kaleme alan Osman Nedim Tuna, Kononov ve Deny’nin işlek olan ekleri ilk sırada vermeyi tercih etmelerini morfolojik izah ve öğretim açısından doğru bulmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple özel durumlarıyla, işlevleriyle ve biçimleriyle kategorize ettiği morfemleri *özelden genele* doğru sıralamış, -(I)t ekinin kullanıldığı beş fiili “işlek olmayan ekler” bahsinde vermiştir. İşlek olan ekler bölümünde yalnızca -t- ve -Dir- başlıkları yer almaktadır:

İşlek olmayan: -(I)t- (5): ak-ıt-, kok-ut-, kork-ut-, sark-ıt-, ürk-üt-.

İşlek olan: -t- : Vokaller veya /l/ ve /r/ünsüzlerinden biri ile biten çok heceli fiillere getirilir: kana- / kanat-, ayıl- / ayılt-, göğer- / göğert- vb. (Tuna 1986: 407)

M. Musaoğlu “Türkçede Çatı” başlıklı incelemesinde Türkçe -r ve -t ekli fiil gövdelerinin “sağlama, sebep olma, yardım etme, izin verme, yaptırma, öldürme, oluşturma” işlev ve anlamlarına yol açtığını vurgulamış ve Türkçe Sözlük (TDK 1998) içinde 250’den fazla etkin fiilin bulunduğunu ve bunların 200 adedinin geçişsiz fiillerden geçişli fiil türettiğini belirtmiştir (Musaoğlu 2008: 228).

Çatı Eklerinin Üst Üste Gelme Biçimlerinde -t’nin Yeri

İlk çatı eki olarak -t- Türkçede -t morfeminin yukarıda sözü edilen kurallar neticesinde geldiği fiil kök ya da gövdelerinden sonra -Dir ekiyle bir ettirgenlik aşaması kaydettiği görülmektedir: “bekle-t-tir-“. -t ettirgen çatı morfemli fiillere gelen bir diğer çatı ise edilgen (*pasif*) çatı morfemi -l’dir: “oyna-t-ıl-“. Bu durumda -t ettirgen gövdeli bir fiil, Türkçede ya -Dir ekini de alarak derecelendirilir ya da eylemin pasifleştirilmesi söz konusu olabilir.

Son çatı eki olarak -t- Türkçede ettirgenlik eki -t’nin sonda yer aldığı fiil gövdelerine bakıldığında bu durumun yalnızca mevcut bir ettirgen gövdeyi pekiştirmek suretiyle gerçekleştiği ya da yine aynı işlevle üçüncü bir morfem olarak kullanıldığı görülmektedir: “tut-tur-t-“; “taşı-t-tır-t-“.

J. Deny *katmerli ettirgen* teriminin izahında -Dir ve -t eklerinin ardılıkla gelmesine dikkat çekmektedir. Söz konusu eklerden biri diğerini takip etmektedir, aynı morfem üst üste gelmemektedir. (Deny 2012 § 585)

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Tatarca üzerine yazılan gramerlerde de fiillerdeki çatı (Tat. *yünelş*) konusu önceleri A. Kazembek, H. Feyizhanov gibi yazarlar tarafından bir yapım kategorisi olarak ele alınmıştır. XX. yüzyıl Tatar gramerlerinden Latif Celey çatıyı işin özneye münasebeti diye değerlendirirken, Veli Hangildin işin nesneye bağlantısı hâlinde gösterir; Dilara Tumaşeva ise bu kategorinin içeriğini sürecin özneye münasebetini bildirdiğini anlatır. Çağdaş Tatar yazı dilinde ise fiilin beş çatısı kabul edilmektedir: 1. Esas çatı (*tüp yünelş*) *bize-* “bezemek, süslemek”; 2. Edilgen çatı (*töşem yünelş*) *bizel-* “bezenmek, süslenmek”; 3. dönüşlü çatı (*kaytum yünelş*) *bizen-* “bezenmek, süslenmek”; 4. Ortaklaşma çatısı (*urtaklık yünelş*) *bizeş-* “beraberce, topluca süslenmek”; 5. Ettirgen çatı (*yökletüv yünelş*) *bizet-* “süsletmek” (Zekiev vd. 2002: 234).

Kazak dil biliminin kurucusu Ahmet Baytursın da daha 1915’te Orenburg’da basılan Til Kural (Kazak Tiliniñ Sarfı) başlıklı gramerinde fiilin 10 türünü gösterir: sabaktı etis (geçişli fiil); salt etis (geçişsiz fiil); ortak etis (ortaklaşma fiili); özdik etis (dönüşlü fiil); özgelik (oldurgan-kausatif fiil); bedeldi etis (ettirgen-faktitif fiil); ırksız etis (edilgen fiil); şağıs etis (kürestir-“güreştirmek” gibi ortaklaşma+faktitif fiil); dürkindi etis (*jazgıla-* “yazıp durmak” gibi sıklık fiili); ösiñki etis (güçlendirme fiili). Bunlar arasından “bedeldi etis” diye adlandırdığı ettirgen çatı örneklerini de şöyle vermiştir: Hat jazdırdı “Mektup yazdırdı”; öleñ aytırdı “türkü söyledi”; üy saldırdı “ev yaptırdı”; kitap aldırdı. (Baytursın 2013: 106).

Kazakça yapım kategorisinin bir monografi hâlinde incelendiği “Kazak tiliniñ sözjasamı” başlıklı çalışmada da -t ekli türevlerin ünlüyle biten fiillerden yapıldığını

gözlüyoruz: tanı-t- “tanıtmak”, jasa-t- “yaptırmak”, sana-t- “saydırmak”, karı-t- “ihtiyarlatmak”; jası-t- “kalbini kırmak”; asıra-t- “hayvan besletmek” (Oralbay vd. 2002: 273-274).

Biz de burada çağdaş Kıpçak lehçelerinden biri olan Karakalpakçada çok ilgi çekici bulunduğumuz -t ekli ettirgen fiil gövdelerini incelemek istiyoruz.

Karakalpakçanın geniş kapsamlı gramerini yazan N. A. Baskakov, ettirgen çatı (*ponuditel'nyy zalog*) başlığı altında dört morphem incelemiştir: 1. -dır; 2. -t; 3. -Gız; 4. -Gır; -Gar; -Ar. Bizim ilgilendiğimiz -t ekli örnekler arasında ise açık heceli şu fiiller öndedir: *bosa-t* “boşaltmak”; *bayı-t* “zengin etmek”; *suvi-t* “soğutmak”. Yazarın bunlar dışındaki -t çatı ekli örneklerinin ise /l/, /r/, /y/ ünsüzleriyle biten gövdelerle sınırlı olması dikkat çekiyor: *kışkar-t* “kısaltmak”; *agar-t* “ağartmak”; *karal-t* “karartmak”; *kemey-t* “azaltmak”; *bökirey-t* “kamburunu çıkartmak”; *ülkey-t* “büyütmek” (Baskakov 1952: 343-344).

“Hezirki Karakalpak Tili -Morfolojiya-“ adlı gramerde *Feyildiñ dereje kategoriyası* başlığı altında yedi morphem anılmaktadır: -n, -l, -s, -t, -dir, -ğız, -set. (Nasırov vd. 1981 § 69) *Özgelik dereje* başlığında ettirgenliği sağlayan eklerden -t için, genel Türkçedeki kuralın paralelinde vokal bitişli çok heceli, /rk/ bitişli ya da /y/, /r/, /l/ bitişli fiillere gelen örnekler verilmiştir: *söyle-t* “konuşturmak”, *isle-t* “yaptırmak”, *ürk-it* “ürkütme”, *azay-t* “azaltmak”, *tazar-t* “temizlemek, arıtmak”, *jönel-t* “yönelmek, göndermek”. (Nasırov vd. 1981 §72 2) Ancak çatı ekli gövdelere yeni bir çatı ekinin getirilmesi konusuna değinilmemiştir.

Ceyhun Vedat Uygur da Karakalpak Türkçesi Grameri’nde fiilden fiil yapım eklerinden biri olarak gösterdiği -t- eki için geçişli ve ettirgen geçişli fiiller olarak ağart- “ağartmak”; aşıt- “acıtmak, ekşitmek”; atlat- “atlatmak”; azayt- “azaltmak”, bayıt- “zenginleştirmek”, küldirt- “güldürtmek”; ürkit- “ürkütme” örneklerini vermiş ve pekiştirilmiş fiiller olarak da kayt- “geri dönmek”; jırt- “yırtmak” biçimlerini anmıştır (Uygur 2007: 568).

Karakalpakçada –t Ekli Fiiller

Karakalpakça gramer çalışmalarında anılan bu örneklerin yanı sıra “Karakalpakça-Ruşsa Sözlük (A. N. Baskakov redaktirlewinde) Moskva, 1958” adlı sözlükte yaptığımız taramalar sonucunda da şu örnekleri buluyoruz:

tek heceli, -k bitişli fiillerde: *ürkit-* (fakt. *ürk-*) “korkutmak” (KRS 695)

çok heceli fiillerde: *balpayt-* (fakt. *balpay-*) “yatıştırmak, teskin etmek” (KRS 82)

çok heceli fiillerde (vokal bitişli): *antalat-* (fakt. *antala-*) “mecbur etmek, zorlamak” (KRS 43), *baykat-* (fakt. *bayka-*) “uyarmak” (KRS 78), *sanat-* (fakt. *sana-*) “saydırmak” (KRS 563)

Bu örneklerde de ettirgenlik morfemi -t’nin Karakalpakçada da Genel Türkçedeki kurallar doğrultusunda yapıma hizmet ettiği görülmektedir. Ancak dikkat çekmek istediğimiz nokta, çatı eklerinin üst üste gelme biçimlerinde ettirgen çatı eki -t’nin edilgen (-l) ve dönüşlü (-n) çatılı gövdelerinden sonra gelip birinci durumda edilgenlik işlevini sıfırlaması, ikinci durumda ise herhangi bir değişiklik yaratmadan *katmerli* bir ettirgenlik meydana getirmesidir.

1. Edilgen çatı eki -l üzerine -t

Çatı kategorisi olarak edilgenlik (*pasiflik*), fiilden fiil yapan işlek eklerden -l ile sağlanmaktadır. Açık heceli ya da /l/ bitişli fiillerde ise devreye -n eki girmektedir:

Toplantıya yarım saatlik bir gecikme ile *başlandı*.

-(I)n-/(U)n- çatı ekinin dönüşlülük çatısı ile karıştırılmaması için bazen -(I)n-/(U)n- çatı eki ayrıca bir de -(I)l-/(U)l- çatı eki ile pekiştirilmiştir: *ara-n-/ara-n-il-*, *de-n-/de-n-il-*, *ko-n-/ko-n-ul-* gibi. (Korkmaz 2007: 547)

Çatı eklerinin üst üste gelmelerinin mümkün olduğu durumlar arasında edilgen bir çatının ettirgenlik kategorisine girmesi söz konusu değildir. (Banguoğlu 2007: 275-276; 281-282; Gülsevin 1998, Korkmaz 2007) Çatı eklerinin üst üste gelme durumlarını ayrıntılı biçimde işlediği yazısında Gürer Gülsevin edilgen -meçhul- çatı eki *-(I)l*'in kendinden sonra hiçbir çatı eki almadığını belirtmektedir. (Gülsevin 1998: 128-129) “Çatı” kavramı, morfolojik ve semantik olmak üzere iki alanda da işlev üstlenmektedir. Morfolojik esaslar bakımından *-(I)l* ekli pasif bir fiil gövdesine ettirgenlik çatı eklerinden hiçbiri getirilemez. Aynı durumu semantik açı da desteklemektedir. “Okulun camları kırılmış.” cümlesindeki pasif “kırıl-“ gövdesine yapı ve anlamı “ettirgen” görünümüne sokacak bir ek *[-t veya -DİR]* getirmek mümkün görünmemektedir; yani “kırıl-t-, kırılıttır-“ vb. bir fiilden söz edemeyiz. Dolayısıyla *-n* ekli pasiflik gövdeleri üzerine de ettirgen *-t* eki getirelemez: *Program istek üzerine yeniden düzenlendi.* vb. Kısacası ettirgenlik işlevinin yerine getirilmesi ancak bir etken bir fiil ile mümkündür.

Karakalpakçada tespit ettiğimiz şu fiiller ise tamamen istisnai bir özellikte edilgen çatılı gövdelere gelen *-t* ekiyle türemişlerdir:

Kkalp. *dizilt-* (fakt. *dizil-*) “bir sıraya koymak” (KRS 172); *jetilt-* (fakt. *jetil-*) “varmak, yetişmek” (KRS 248); *kağılt-* (fakt. *kağıl-*) “vurmak, çarpmak, kakmak” (KRS 349)

İki çatı ekinin alışık olmadığımız şekilde morfolojik dizimlerinin yanı sıra, söz konusu dizimin (edilgen+ettirgen) semantik açıdan ortaya koyduğu durum da ilgi çekicidir. Fiillerin Karakalpakça-Rusça sözlük içindeki anlam izahları, bu yapının etken çatı kategorisi sonucunu verdiğini kanıtlamaktadır.

2. Dönüştürme çatı eki *-n* üzerine *-t*

Muharrem Ergin “fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmak eki” olarak andığı *-n* ekiyle yapılan bazı fiillerin pasiflik ifade ettiğini belirtmektedir: *ara-n-* (*ev arandı*), *süsle-n-* (*şehir süslendi*). (Ergin 1986: 203) Belli bir kuralı olmamakla birlikte dönüşlülük görevi üstlenen *-(I)l* eki de bazı fiillerde görülmektedir: O zamanlar Tahir hocanın “maddî manevî cömertlik” telkinlerine pek *kapılmışım*. (Korkmaz 2007: 551) Dönüştürme gövdelere getirilen çatı eklerine baktığımızda edilgen çatı eki *-(I)l* ve ettirgen çatı eki *-DİR*'i görmekteyiz. (Gülsevin 1998: 126-127; Korkmaz 2007: 565) Burada ilgi çekici olarak gördüğümüz *-(I)l* ekli dönüşlülük gövdelerden biri olan *takıl-* fiilini de anmak gerekir. Mansuroğlu “Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar” adlı kapsamlı yazısında *-l* ‘yi “en sonda yer alan” ek olarak tanıttıktan sonra “ancak *-t* ‘nin bazı hâllerde ondan sonra bulunacağını” *katılt-*, *bildirtil-* örnekleriyle dikkatlere sunmaktadır. (Mansuroğlu 1960: 6)

J. Deny birleşik ekli fiil tabanlarında ettirgen ekinin alındığı yerden söz ederken şu açıklamayla yalnızca *-DİR* ekiyle ettirgenliğin yapılacağını vurgular: “Ettirgen eki, kendisi daima onlardan sonra yer almak şartıyla *-(I)n-* veya *-(I)ş-* ekiyle tamlama yapılır. Bundan da şu çıkar ki daha önce ekli olan taban bu defa mecburi olarak çok heceli olur; diğer taraftan da *l* ve *r*’den başka bir ünsüzle (yani *n* veya *ş* ünsüzüyle) bitmiş olacağı için bunun ettirgen eki de ancak *-DİR-* olacaktır.” (Deny 2012 § 584) Dönüştürme çatı eki üzerine gelen ettirgenlik ekini “*F-(I)n -{DİR}-*” formülüyle veren Gülsevin de geçişli fiillerde: *sev-in-dir-*, geçişsiz fiillerde: *kalk-in-dir-* örneklerini dikkatlere sunmuştur. (Gülsevin 1998: 128-131) Korkmaz’ın örnekleri arasında da *giy-in-dir-*, *sev-in-dir-* gibi “dönüştürme çatı eki *-(I)n* + ettirgen çatı eki *-DİR*” biçimindeki gövdeler yer almaktadır. (Korkmaz 2007: 564)

Karakalpakçada *kiy-in-dir-* “giydirmek, donatmak” (KRS 322) gibi anılan morfolojik kurala uygun fiillerin yanı sıra, dönüşlülük çatı eki *-n*’den sonra ettirgen çatı eki *-t*’nin geldiği görülmektedir:

Kkalp. *alda-n-t-* “birini aldatmak, kafa karıştırmak; birini sakinleştirmek” (KRS 37), *alk-in-t-* “tüketmek; nefessiz bırakmak; heyecanlandırmak” (KRS 39), *delbele-n-t-* “çıldürtmek,

anormal hâle getirmek” (KRS 168), *janla-n-t-/janlandır-* “diriltmek, haya vermek” (KRS 226), *jelpi-n-t-* “kendini yellemek (*yelpaze vb. ile*)” (KRS 244)

Dönüştürücü çatı eki -n + ettirgenlik çatı eki -t ardılığında fiil görünümünde ettirgenliğin sürdüğünü söylemek mümkündür. Edilgen çatı üzerine getirilen -t ekindeki durum burada geçerli değildir.

Karakalpakçadaki fiil görünümlerinin anılan -t ekli kullanımları üzerine, bu çatı morfem diziliminden çıkarılabilecek üç sonuç vardır:

1. Ettirgen (*faktiv*) çatı kategorisinde görev üstlenen -t ekinin etken (*aktiv*) çatılı bir fiil üstüne gelmesi gerekmektedir. Aksi hâlde morfolojik ve semantik düzlemde duran *çatı* kavramının işlevi sıfırlanacaktır.

2. Edilgen çatılı bir fiil tabanının ettirgenlik vasfı kazanması mümkün görünmemektedir. Bunun temelinde morfolojik kuralların yanı sıra semantik alanın da ağırlığı söz konusudur. Karakalpakçadaki -l ekli edilgen çatılı fiillere gelen ettirgenlik eki -t, yapım bakımından türemeye hizmet ederek söz varlığına yeni bir fiil vermiş gibi görünse de semantik açıdan anlam karşılığı da *etken* bir görünüm kazanmıştır.

3. Dönüştürücü çatı morfeminin bulunduğu fiil tabanlarına getirilen ettirgenlik ekinin yalnızca -*Dir* olması beklenmektedir. Karakalpakça için dikkat çekici olan nokta yalnızca -n morfemiyle genişletilen dönüştürücü fiil gövdelerinin -t morfemiyle de yapımda kendine yer bulmasıdır. Burada dönüştürücü çatının ettirgenlik görünümü kazanmış olması herhangi bir değişiklik yaratmamıştır.

Kaynaklar

BANGUOĞLU, T. (2007) *Türkçenin Grameri*, 8. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları 528.

BASKAKOV, N. A. (1952) *Karakalpakskiy yazık II Fonetika i Morfolojiya*. Moskva: NAUK.

BAYTURSINOV, A. (2013) *Kazak til biliminiñ meseleleri*. (Kurastırğanı: G. Enes) Almatı: Abzal-Ay Baspası.

DEMİRCAN, Ö. (2003), *Türk Dilinde Çatı*, 1. Baskı, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

DENY, J. (2012) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

EKER, S. (2003) *Çağdaş Türk Dili*, İstanbul: Grafiker Yayınları.

ERGİN, M. (1986) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

GENCAN, T. N. (1979) *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

GÜLSEVİN, G. (1998) “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmî Araştırmalar*. İstanbul.

KARA, F. (2016) “Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (3), s. 1204-1215.

Karakalpaksko-russkiy slovar' (1958) Red. N. A. Baskakov, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey

Kazak Tilinin Birtomdık Ülken Tüsindirme Sözdigi (2013) Red. N. Veli, Ş. Kurmanbayulu, M. Malbakov vd. Almatı: Devir Baspası.

KERİMOĞLU, C. (2009) "Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik", *Journal of Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History*, 4/8, s.1734-1745.

KONONOV, A. N. (1956) *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad: "Akademiya NAUK SSSR", s. 569

KORKMAZ, Z. (2007) *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*. Ankara: TDK Yay.

LYONS, J. (1983) *Kuramsal Dilbilimine Giriş* (Türkçesi: Ahmet Kocaman), Ankara: TDK 512.

MANSUROĞLU, M. (1960) "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Notlar", *İÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X., 5-24.

MUSAOĞLU, M. (2008). "Türkçede Çatı", *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 207-234.

NASIROV, D. S. vd. (1981) *Hezirgi Karakalpak Tili, Morfologiya*. Nökis: Karakalpakstan Baspası.

NÉMETH, G. (1916) *Türkische Grammatik*, Berlin: Göschen 771.

ORALBAY, N. (2002) *Qazaq Tiliniñ Sözjasamı*, Almatı.

ÖNER, M. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK 703.

TUNA, O. N. (1986) "Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (XXIV-XXV'den ayrı basım). İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.

UYGUR, C. V. (2007), "Karakalpak Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. Ercilasun) Ankara: Akçağ, 543.-622.

UYGUR, C. V. (2010) *Karakalpak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kriter Yayın.

YUDAHİN, K. K. (2011) *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas (Birleştirilmiş 1. Baskı), Ankara: TDK 93.

ZEKİEV, M. Z. vd. (2002) *Tatar Grammatikası*, Öç Tomda, Morfologiya II Tom, Meskev-Kazan.

Kısaltmalar

KRS : *Karakalpaksko-russkiy slovar'* (1958) Red. N. A. Baskakov, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannih i natsional'nih slovarey

KS : YUDAHİN, K. K. (2011) *Kırgız Sözlüğü*. Çev. Abdullah Taymas (Birleştirilmiş 1. Baskı), Ankara: TDK 93

KTS : *Kazak Tilinin Birtomdik Ülken Tüsindirme Sözdigi* (2013) Red. N. Veli, Ş. Kurmanbayulı, M. Malbakov vd. Almatı: Devir Baspası.

bk. : bakınız



ŞƏKİ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN “ŞƏKİDƏN GƏLƏN SƏSLƏR”İ BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏRİM

*Qiymət MƏHƏRRƏMLİ**

Xülasə

Məqalədə şair-tədqiqatçı Ramiz Orsərin tərtib etdiyi “Şəkidən gələn səslər” kitabında əhatə olunmuş XIII-XXI əsr Şəki ədəbi mühiti nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığı, əsərlərindən nümunələr barədə mülahizələr öz əksini tapmışdır. Bu tədqiqat əsəri çoxəsrlik Şəki ədəbi mühitinin nümayəndələri haqqında ensiklopedik bilgi kitabıdır.

Açar Sözlər: Şəki, Azərbaycan, Ramiz Orsər, Şair, Aşıq, Ədəbi Mühit

ŞEKİ EDEBİ MUHİTİNİN “ŞEKİDEN GELEN SESLER”İ HAKKINDA DÜŞÜNCELERİM

Özet

Makalede şair-araştırmacı Ramiz Orserin tertip ettiği "Şekiden gelen sesler" kitabında çevrelenmiş XIII-XXI yüzyıl Şeki edebi muhiti temsilcilerinin hayatı ve eserleri, eserlerinden örnekler hakkında yorumlar yer almıştır. Bu araştırma eseri yüzyıllarca Şeki edebi muhิตinin temsilcileri hakkında ansiklopedik bilgi kitabıdır.

Anahtar Kelimeler: Şeki, Azerbaycan, Ramiz Orser, Şair, Ozan, Edebi Muhit

MY CONSIDERATIONS ON “THE VOICES COMING FROM SHAKI” OF THE LITERARY HERITAGE OF SHAKI

Summary

The considerations about life and practical activities, examples from compositions of XIII-XXI century representatives of Shaki literary entourage reflected in the book of “The voices coming from Shaki”, compiled by poet-researcher Ramiz Orser, are reflected in this article. This research work is an encyclopedic knowledge book respecting centuries-old exponents of Shaki literary heritage.

Key Words: Shaki, Azerbaijan, Ramiz Orsar, Poet, Ashug, Literary Heritage


Şəkidən səslər gəlir...

Bu səsləri eşitməmək mümkünsüzdür... Çünki bu səslər tarixin dərinliklərindən boy verir...

Bu səslər qan yaddaşımızı təzələmək üçün daşları, qayaları yararaq, yerin alt qatından qaynayıb üzə çıxır, axıb-axıb durulur, durulduqca da sanki gözlərimiz önündə səslər abidəsinə dönür: “Şəkidən gələn səslər” kitabəsi kimi.

Hədiyyə olduğu gündən bu anadək yazı stolumun yaraşığına çevrilmiş bu möhtəşəm abidənin təsirindən çıxıb bilməmişəm. Sən demə, sözə, şeiriyyətə bu qədər vurğun olmağıma baxmayaraq, mənim hələ doğulduğum dilbər yurdumun qələm adamları barədə məlumatım

* Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, el-mek: qiymet-555@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3572-1284>

olduqca səthiymiş. Mən yalnız üzdə olan Şəki əsilli şairlərin yaradıcılığına bələdəmmiş. Bəş elmi və ədəbi ictimaiyyətin diqqətindən kənarda qalan, yalnız görkəmli araşdırmaçıların tədqiqat əsərlərində “gizlənilən qalan” bu şairləri niyə bizə vaxtında təbliğ edib, barələrində məlumat verməyiblər? Düzü, mən hələ də təəccüb içərisindəyəm: doğrudan-doğruya sanki hansısa xəbis bir əl bu şairlərin yaradıcılıqları üzərinə kölgə salmaq üçün ciddi səy göstərmiş, onları qədirşünas insanların, poeziya bilicilərinin, şeirsevərlərin diqqətindən kənarlaşdırmaqda maraqlı olub. Yoxsa, nədən ədəbiyyat tariximizi özündə əks etdirən dərslik və müntəxabatlarda üç-dörd Şəki əsilli şairdən savayı kimlərsə adının çəkilib, haqqında, yaxud əsərləri barədə məlumat verilmədiyinin səbəbini kim açıqlaya bilər?

Orta məktəb, eləcə də ali məktəb dərsliklərində aşığı adı gələndə Şəkinin Layısqı kəndində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş azman aşığı Molla Cumadan başqa hansısa Şəki doğumlu aşığın adını belə eşitməmişdim. Əlbəttə ki, çox təəccüblüdür: necə ola bilər ki, müasirləri arasında böyük şöhrət qazanmış Aşığı Molla Cumanın hətta özünün yetirmələri olmasa belə, aşığılığın bu cür yüksək mərtəbəsinə gəlib çatmış ustadın heç olmasa aşığılığının təsirindən də olsa, bu torpaqda heçmi aşığı yetişmədi? Sonralardan Aşığı Sakiti görüb tanıdım. Şeir yaradıcılığını və aşığı kimi ifasını dinləyib çox bəyəndim. Məlumatımın azlığı məni dinc buraxmırdı. Sonra öyrəndim ki, Aşığı Sirac və Aşığı Əhməd adlı aşığılarımız olub Şəkiddə. Təkcə bu aşığılarımız olub bu yurdda?... İllər boyunca bu sual məni maraqlandırsa da, heç nədən xəbərim olmadığı halda, lap yaxınlarda Türk dünyasında folklor araşdırmaçılığı sahəsində özünəməxsus yeri və çəkisi olan, hər cür ad və titullardan uzaq alimlər alimi Əli Şamillə bir görüşümüzə o bizə şəxsən mənim dədə-baba yurdu Zəyziddən Aşığı Əhməd adlı aşığı xeyli miqdarda şeirini tapdığını və yaxın zamanlarda onun kitabının çapa hazırlandığını söylədi. Doğrusu, bu mənim üçün əsl sürpriz idi və Əli müəllim, deyəndə ki, bu kitabdakı şeirlərlə bir şair kimi sənə də tanış olmanı və kitaba redaktorluq etməni istərdim, nə gizlədim, çox sevindim. Doğrudanmı, qədim saz sənəti, aşığılıq gələni mənim Şəkiddə, hətta doğma Zəyziddə də özünün doğma yerini bəsləyibmiş?! Nədən də olmasın axı!? Qədim sakların, oğuz yurdu övladlarının minillərlə ölçülən varoluşu dövründə qopuza, saza bağlılığı bu qədim türk yurdu sakinlərinin ruh ehtiyacı və əbədi alın yazısı demək deyilməyi?!

Bu gün isə sevincimizin həddi-hüdudu yoxdur: Şəkimizin gözəl şairi, ədəbiyyat araşdırıcısı Ramiz Orsər öz çiyinə götürdüyü olduqca ağır bir yükün altından bacarıqla çıxıb. O, hətta onlarla aşığı-şairin – Baş Layısqılı ustad aşığı Molla Cuma (1854-1920), Aşağı Layısqılı Aşığı Əhməd (1883 - ...), Biləcikli Aşığı Musa (1896 - ...), Şəkili Aşığı Novruz (XIX əsr), Baş Layısqılı Aşığı Hacibala (1905-1974), Baş Layısqılı Aşığı Əhməd Qaffarov (1907-1977), Şin kəndindən Aşığı Güləhməd (1920 - ...), Baş Layısqılı Aşığı Məmməd Bayramov (1921-2007), Baş Göynüklü Aşığı İsmayıl (Bay İsmayıl) (1929-2015), Baş Layısqılı Aşığı Nəzir (1930-1970), Baş Layısqılı Aşığı Sirac (1930-2007), Dağıstanın Axtı rayonunun Xnov kəndində doğulmuş, uşaq yaşlarından ailəlikcə Şəkiyə köçərək, ömrünün sonunadək burada yaşamış və ustad aşığı Dədə Şəmşirdən aşığılıq sənətinin sirlərini öyrənmiş Aşığı Sakit Köçəri (1946-2010) barəsində səhih məlumat və yaradıcılıqlarından nümunələr verməklə, Azərbaycan aşığı sənətinə öz töhfələrini vermiş sənətkarları oxuculara yenidən tanıtdığı və sevdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Ramiz Orsər XIII əsr məşhur “Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər” misrası ilə başlayan hələlik ilk anadilli qəzəlin müəllifi kimi tanıdığımız İzzəddin Həsənoğlunun müasiri Ənbəroğlunun “Apardı əqlimi məndən bu gün bir sərvə-siminbər” misrası ilə başlayan altı beytdən ibarət qəzəlini də “Şəkiddən gələnlər”də oxuculara təqdim etməklə, Şəki ədəbi mühitinin ilk yaradıcılarının necə qədim tarixə mənsubluğunu yenidən gündəmə gətirir. Təbii ki, araşdırmaçı bu məlumatı özündən uydurmur, o, doğum və ölüm tarixi tam dəqiqliyi ilə hələlik məlum olmayan Ənbəroğlu barədə böyük Azərbaycan tədqiqatçı-alimi Salman Mümtazın “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında dərc olunmuş yazısına (Mümtaz, 1929: 49) əsaslanaraq məlumat verir: “Bu əhli şair hicri VIII əsrin ilk yarısında (XIII əsrin birinci yarısında) Şirvanlı Molla Qasım, İsfərayinli Həsənoğlu və digər bəzi Azərbaycan şairləri ilə

müasir və yaxud bir az sonra yaşamış bir simadır. Təəssüf olsun ki, Ənbəroğlu kimi böyük bir şairdən bu gün bizə min dürlü məşəqqət ilə yetişən ədəbi miras eynən Həsənoğlundan qalma miras qədrindədir" (Orsər, 2018: 28).

Ramiz Orsər S.Mümtazın qənaətinə əsaslanaraq qeyd edir ki, Ənbəroğlunun doğma dilimizdə yazılmış bu qəzəli 1919-cu ildə Şəkinin Gəncəli məhəlləsində uçmuş Şeyx məscidinin çardağından tapıldığı üçün qəzəl sahibinin məhz şəkili şair olduğu öz təsdiqini tapır. Salman Mümtazın yazdığına görə, Ənbəroğlu qəzəlinin mətləsi Həsənoğlu qəzəlindəki mətlənin demək olar ki, eynidir. Hankısı hankısına nəzirə olaraq söylədiyini qəti surətdə göstərmək hələlik çətindir. Əruz ilə yazılan bu qəzəllərin bəhrləri bir olduğu kimi, qafiyələri də bir vəzndədir. Yalnız səbəbləri ilə mövzularında bir fərq və bir ayrılıq vardır.

"Şəkidən gələn səslər" kitabının nüvəsi saydığımız Ənbəroğlu qəzəlini oxuculara təqdim etməklə, onların XIII əsr anadilli poeziyamızın daha bir möhtəşəm siması və yaradıcılıq nümunəsi ilə tanışlığına vəsilə olmaq istəyirik:

Apardı əqlimi məndən bu gün bir sərvə-siminbər,
Saçı sünbül, bəni filfil, yanağı gül, boyu ərər.

Bu dörd nəsnə rəvan olmuş yarın şirin dodağından,
Biri heyvan, biri mənqub, biri zəməzəm, biri kövsər.

Bu dörd nəsnə tülü etmiş yarın görklü cəmalından,
Biri ayü, biri gündüz, biri Zöhrə, biri Ülkər.

Bu dörd pirin duasilə dilərəm yazımı Həqdən,
Biri İsa, biri Musa, biri Zünun, biri Cəfər.

Bu dörd nəsnə ilə olsam, ollam bu dünyada beş gün,
Biri saqi, biri şahid, biri şəmü, biri peykər.

Bu dörd nəsnəni sevmişdir şikəstə Ənbərin oğlu,
Biri izzət, biri işrət, biri nemət, biri dilbər.

Haqqında söhbət açdığımız möhtəşəm topluda tərtibçi XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış məşhur Şəki şairləri - Şəkili Süleyman (XVIII əsr), Şəkili Nəbi (XVIII əsr), Məhəmmədhüseyn xan Müştəq (XVIII əsrdə yaşamış, 1759-1780-ci illərdə Şəki xanı olmuşdur), Molla Məhəmməd Hüzni (XVIII-XIX əsrlər), Kərim ağa Fateh (1783-1858), Hacı Mahmud Əfəndi Nafe (1811-1876), Molla Qasım Zakir (XVIII-XIX əsrlər), Molla Yusif Raci (XVIII əsr), Molla İsrail Bidazi (XVIII əsr), Əhməd Əfəndi Zövqi (XIX əsr), Molla Turab Bürcü (XIX əsr), Hacı Rəsul Rəsul (1802-1882), Mustafa ağa Şuxi (XIX əsr), Osman Biçarə (XIX əsr), Molla Oruc (XVIII-XIX əsrlər), Molla Abbas Aşuftə (güman ki, XVIII-XIX əsrlərdə yaşamışdır), Rəsul Dülğər (1825-1888), Lətif Nəqqaş (XIX) və s. şairlər barədə yazılı mənbələrdən aldığı məlumatı (doğum-ölüm tarixləri, həyat və fəaliyyət dövrləri və digər bilgilər) və onların şeirlərini toplayıb

çap etməklə çoxəsrlik bir ədəbi çevrənin hələ oxuculara məlum olmayan ədəbi irsi ilə bizi tanış edir.

Şəkinin mötəbər maarifçi xanımlarından olan Xalisə Qarı (XVIII əsrin ikinci yarısında Şəkinin Qışlaq hissəsində doğulub) barədə məlumatdan öyrənirik ki, uşaq yaşlarından öz iti ağılı və hafizəsi ilə seçilən Xalisənin atası Hacı Bayram da dövrünün tanınmış ziyalılardan olub. “Dərin mənalı söhbətləri, əhatəli biliyi ilə şöhrət qazandığından, yaşlılar, qocalar ona “Qarı” (qoca, çoxbilmiş) təxəllüsü vermişlər...” (Orsər, 2018: 80) Ürəyi maarifçilik, savadsızlığa qarşı mübarizə hissiylə çırpınan Xalisə atasının maddi və mənəvi dəstəyi sayəsində evlərində məktəb açaraq, qızların savadlanmasına kömək etməyə başlayır. Şagirdlərini şəxsi kitabxanasındakı kitablara təmin edən Xalisə, qızlara öz şeirlərindən də oxumaqla onların elmə, ədəbiyyata marağını daha da artırardı...

Xalisə Qarının müasiri olmuş qadın şairlərdən Mah xanımın (çox güman ki, bu, şairin ədəbi təxəllüsüdür) adını da kitabda fəxrlə çəkən müəllif, onun XIX əsrdə yaşayıb-yaratdığını, Şəki ədəbi mühitində xüsusilə tanınıb-sevildiyini bildirir. “Bunu Mah xanımın müasiri olan şairlərdən Mustafa ağa Şuxi və Mahtab xanımla yazışmaları da sübut edir”, - deyə qeyd edən tərtibçi, xalq şeirinə yaxından bələd olan qələm ustasının öz şeirlərini əsasən qoşma, çarpara kimi növlərdə, hətta satirik üslubda da yazdığını bildirir.

Mah xanımın müasiri və yaxın rəfiqəsi olduğu hesab edilən Mahtab xanımın isə (XIX əsr) əldə olan yalnız bir qoşmasıdır ki, “aşıq şeirinə dərindən bələd olduğu və ona meyl etdiyi, nıkbın ruhlu şeirlər yazdığı bu bir qoşmasından da bəlli olur”:

Başına döndüyüm, ay Mah xanım,
O güllü bağlara varmışam bu gün.
Gecə-gündüz canı-dildən sevdiiyim,
Qönçə güllərini dərmışəm bu gün.

Səhərdən varmışdım o gözəl bağa,
Bir tuti quş gəlib qondu budağa.
Mübarək qədəmin basdın otağa,
Gizlincə sirrimi vermişəm bu gün.

Dolanıb başına, düşüm ayağa,
Bir canım var, yara verim sadağa.
Əlimdə piyalə qabaq-qabağa,
Yarımı yuxuda görmüşəm bu gün.

Mahtabam, yaman günüm keçildi,
Dolandı saqilər, badə içildi.
Gözün aydın olsun, baxtım aşıldı,
Bir ali nəsibi sevmişəm bu gün.

Tərtibçi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış fəal maarifçi qadın, qəlbi vətənpərvərlik hissləri ilə döyünən şair Maral xanım Nəbizadənin "Bacılarə xitab" şeirini də kitabda verməklə müasir poeziyamızda olduğu kimi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı xəzinəsinin zənginləşməsində xüsusi rolu olmuş Şəki əsilli xanım şairlərin bədii yaradıcılığına yüksək dəyər vermişdir. Azərbaycanın məşhur maarifpərvər xanımlarından olan Gülarə Qədirbəyova (Köylüqızı), Səidə İmanzadə, Ülkər Hüseynova kimi dəyərli ziyalı xanımların həyat və fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar da kitabda xüsusi yer tutur.

Qeyd olunduğu kimi, göstərilən nümunələr sübut edir ki, XII-XX Azərbaycan poeziyasının zənginləşməsində xüsusi rolu olmuş Məhsəti xanım Gəncəvi, Rəziyyə Gəncəvi, Gülşad, Fatma xanım Ani, Güllər Pərisi, Sahib Sultan Dünbülü, Xədicə Sultan xanım, məşhur

Əziziyəm, Qarabağ,

Şəki, Şirvan, Qarabağ,

Tehran cənnətə dönsə,

Yaddan çıxılmaz Qarabağ! -

bayatısının müəllifi, Xurşidbanu Natəvanın bibisi Ağabəyim Ağa Ağabacı, Xurşidbanu Natəvan, Heyran xanım, Aşığı Pəri, Nimitac xanım, Fatma xanım Kəminə, Ziba xanım Ləli, Aşığı Bəsti, Rəncur Şahnigar xanım, Aşığı Sənəm, Qonçabəyim, Aşığı Hamayıl, Məşədi xanım Leyli, Qəmərbəyim Şeyda, Cahansuz (Cəfərzadə, 2005) və onlarla digər xanım şairlər sırasında Şəki ədəbi mühitinin yetirməsi olan qadın şairlərin xüsusi yeri, çəkisi vardır. Sevindirici haldır ki, Ramiz Orsərin verdiyi məlumatlara və gətirdiyi nümunələrə biz "Azərbaycan qadın şairləri antologiyası" kitabında da rast gəldik və bir daha əmin olduq ki, Azərbaycan anadilli poeziyasının qadın qolu öz səmimiliyi, axıcılığı, dil səlisliyi, şirinliyi ilə seçilməklə yanaşı, şeir texnikasına ciddi əməl olunaraq, yüksək ustalığı və bacarıq nümayiş etdirməklə yaradılması baxımından da diqqəti çəkdiyi üçün, ədəbiyyatşünaslıq elminin mühüm tədqiqat sahəsi kimi öz araşdırıcılarının yolunu gözləməkdədir.

Kitabı səhifə-səhifə çevirdikcə, sanki bütöv ədəbi era ilə, həmçinin şanlı tariximizlə baş-başə qalır, Azərbaycanımızın, Türk, eləcə də Şərğ dünyasının təlatümlü, keşməkeşli inkişaf yolunun göz önündə canlandığına şahidi oluruq. Çünki kitabda təqdim olunan şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında dövrün, zamanın ictimai-siyasi hadisələri, çəkişmələr, çevrilişlər, təbəqələrarası ziddiyyətlər, cəmiyyəti geriliyə sürükləyən mövhumat və xurafat girdabından çəkib çıxarmağa yönəlik mənzum, didaktik əsərlər, fəlsəfi traktatlar, eyni zamanda lirik poeziya, yaxud nəsr nümunələri mühüm yer tutur.

Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, dramaturqu, yazıçı və komediyanəvisi, dövlət xadimi Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), məşhur mətnşünas-alim, kitabşünas, kalligraf və xəttat Əbdülcəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə (1817-1897), məşhur şair və ədəbiyyatşünas İsmayıl bəy Nakam (1829-1906), folklorşünas, şair-tərcüməçi, yazıçı Abdulla bəy Əfəndizadə (1873-1928) və s. barəsində bu gün elmi və ədəbi ictimaiyyətə məlum olan məlumatların daha da zənginləşməsinə çalışan tərtibçi, eyni zamanda Şəkinin görkəmli din xadimləri Əhməd Nəbi Əfəndi (1850-1935), Məhəmmədhasən Şəkuyi (1853-1932), Nurməhəmməd Əfəndi (1869-1930) barədə də oxuculara ətraflı məlumat verir.

Kitabda bir cığalı müxəmməs diqqətimizi çəkdi. Klassik muğam ifaçılarının dilindən çox eşitmişik bu şeiri. Xüsusilə də, görkəmli xanəndə Zülfü Adıgözəlovun boğazları bu müxəmməs üçün Tanrı tərəfindən yaradılmış bir ecazdı sanki. Bəlkə də şairi bu müxəmməsi yazmağa elə Yaradanın özü sövq edibmiş ki, nə zamansa, hansısa bir ustad xanəndənin möhtəşəm ifası üçün təməl, bünövrə yaransın. Diqqət edək:

Dilbər, sənin ol gülşənü və gülzarına qurban,

On dörd gecəlik ay tək ruxsarına qurban,
 Əyri qaşına, türreyi-zər tarına qurban,
 Süzgün gözüne, nərgisi-xummarına qurban.
 Ey sevgili yarım,
 Ey türfə nigarım,
 Sənsən gülüzarım,
 Yox səbrü-qərarım,
 Xəllaqına, peyğəmbərinə, tanrına qurban.

Gər ərşi-fələkdən yenə yüz huri-cəhanə,
 Görməz sənə bənzər gözəli çeşmi-zəmanə,
 Morğani-çəmən gördü rühün, çəkdi zəbanə,
 Başlandı gözəl nəğmə, xoş ahəngü, tərənə,
 Yandım mən, aman yar,
 Qaşları kaman yar,
 Ey ruhu rəvan yar,
 Zülmündən usan, yar,
 On dörd gecəlik ay tək ruxsarına qurban.

Xali-siyahin qara qalıb rəngi-bəlali,
 Qoftari-ləbin şirin edib şəhdi-zülali,
 Əbrulərin yaytək əyib göydə hilali,
 Yengi ayının yoxdu bu dünyadə zəvali,
 Ey cahü cəlalım,
 Ey mah cəmalım,
 Ey bədrü hilalım,
 Gəl, qadanı alım,
 Əyri qaşına, türreyi-zər tarına qurban.

Gəl eşqinə sərv-i-xuraman sən ol, gəl!
 Məczubuna, məftununa canan sən ol, gəl,
 Qara gününə mehri-dirəxşan sən ol, gəl,
 Ey sərv-i-rəvan, zülf-i-pərişan sən ol, gəl,
 Ver zib cəmalə,
 Yax vəsmə hilalə,
 Ey gözləri alə,

Süzgün gözüne, nərgisi-xummarına qurban.

Çün dərdim olub, ruzi əzəldən sənə məlum,
Mövzun bəyatilə qəzəldən sənə məlum,
Yoxdur üzümün fərqi xəzəldən, sənə məlum,
Çəkməz əlin üşşaq gözəldən, sənə məlum,
Ey dilbəri-tənnaz,
Ey sovləti şəhbaz,
Etmə Bəbirə naz,
Gəl, ol mənə həmrəz,
Xəllaqına, peyğəmbərinə, tanrına qurban.

Zənnimizcə, müxəmməsi oxuyan, Azərbaycan klassik muğamını və ədəbiyyatını sevən hər bir kəsin qəlbində bu misraların oxunduğu ritmin sədaları cövlan etməyə başladı. Bu yerdə oxucunun təqdim olunan cıqalı müxəmməsin sahibi XIX əsrdə Şəkiddə yaşayıb-yaratmış Dəli Bəbir adlı şairlə tanışlığına ehtiyac duyulur. Doğum və ölüm tarixləri məlum olmayan şairin "adındakı "Dəli" sözü indiki mənə yükündə yox, şeirlərindəki cəngavərlik ruhu, təbiətindəki igidlik, cəsurluq, qorxmazlıqla bağlı ola bilər" - qənaətinə gələn tərtibçinin fikirləriylə tamamilə razıyıq. Hətta mətləbdən uzaqlaşmadan deyə bilərik ki, Şəkinin Baş Zəyzid kəndinin 94 yaşlı sakini Əliyə nənənin (o, ötən il rəhmətə gedib) dilindən dəfələrlə "Dəli Bəbir" xitabını eşitmişəm. Əliyə nənəmiz bu söz birləşməsinə, yaxud adı övlad və nəvələrini oxşamaq, əzizləmək məqsədilə işlədərdi. Təəssüf ki, mən ondan bu əzizləmə kəlməsinin mənasını, çalarını soruşub öyrənməmişəm. Kitabda "Dəli Bəbir" adlı şairin imzası və təqdim olunan şeiri ilə tanış olunca anladım ki, nənəmizin, eləcə də şəkiliblərin dilində özünə "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış bu xoş xitab dəli-doluluq, belə demək mümkünsə, ərköylük, özgürlük mənası daşıyır əslində. Çünki nənəmiz kimisə çox istəyəndə, belə deyirdi: "A Deli Bəvir, niyə gəlif nənəyə heş deymirsən?!" (Yəni, bununla nənə övladları üçün çox darıxdığını ifadə etmək istəyirdi). Yaxud, gülə-gülə "Dəli Bəbir", yəni nəvəni zorla da olsa, süfrədəki bütün təamlardan dadmağa sövq edirdi. Bütün bunları xatırladıqca bu qənaətə gəlirəm ki, Şəkiddə yaşayıb-yaratmış şairin səs-sədasının, sorağının şəhərin ən yaxın kəndlərindən sayılan Zəyzidə çatması nədən ağlabatan sayılmasın?! Və bu mövqedən çıxış edərək, şəkiliblərin, eləcə də həmkəndlilərimizin dilində Dəli Bəbirin adının hallanmasını el şairinə xalq sevgisinin təcəssümü kimi qəbul edilməsini məqbul sayırıq.

Şəkiliblər yurdun görkəmli elm, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimlərinə, aparıcı ictimai fikir adamlarına, alim və ziyalılarına həmişə hörmətlə yanaşıblar. Böyük Mirzə Fətəli Axundov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Salman Mümtaz, Sabit Rəhman, Əbdüləzzəl Dəmirçizadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Yaşar Qarayev, Mahmud İsmayıl, Aydın Məmmədov, Zaman Qarayev, Hikmət Ziya, Arif Abdullazadə, Rövzət, Vaqif İbrahim, Məmmədiyyə Yusifzadə, Sabir Abdulla, Abdul Qəni, Şahid Məmmədkərimov, Abbas Əmbala... və kitabda elmi-ədəbi-ictimai fəaliyyətləri barədə məlumat verilərək, əsərlərindən nümunələr təqdim edilmiş saya-hesaba gəlməyən neçə-neçə söz, fikir adamının işıqlı xatirəsi qarşısında hər zaman ehtiramla baş endirir Azərbaycan xalqı. Eyni zamanda, Şiməmməd Hüseynov, Hikmət Əbdülhəlimov, Ramazan Qafarlı, Ramil Əliyev, Vaqif Aslan, Qoca Xalid, Qiymət Məhərrəmli, Ələsgər Davudoğlu, Ramiz Orsər, Mayıs Səlim, Elşad Məmmədli, Zaur İlhamoğlu, Vasif Zöhraboğlu, Hədiyyə Şəfaqət, Akəm Xaqan, Tural Adışirin və elmi-ədəbi ictimaiyyətin əsərlərini hər zaman sevə-sevə oxuduğu daha neçə-neçə istedadlı elm xadimi, şair və yazıçı ilə bir daha yaxından tanış oluruq bu kitab vasitəsilə...

Bütün bunlar təqdir olunmağa layiq işlərdir. Lakin unutmamaq olmaz ki, dövr, zaman keçdikcə Şəki ədəbi mühitinin dünya ədəbiyyatı xəzinəsini öz bənzərsiz əsərləri ilə zənginləşdirmiş bir dahi söz sərkindəsinin adı onu sevənlərin qəlbində getdikcə ucalan, ucaldıqca daha da möhtəşəmləşən söz-sənət heykəlinə çevrilməkdədir: dahi şairimiz, XX-XXI əsr Azərbaycan-Türk poeziyasının mögikani Bəxtiyar Vahabzadə! (1925-2009). Ustadımız haqqında saysız-hesabsız elmi əsərlər yazılmış və yazılacaqdır. Buna görə də, biz yaxın günlərdə Şəkidə unudulmaz şairimizin dünyaya göz açdığı dədə-baba ocağında ev-muzeyinin açılış törənində iştirak etdik və bu sevinci bir daha oxucularımızla bölüşməkdən məmnunluq duymaqdayıq. Çünki böyük Bəxtiyarımızın ruhu dolaşan bütün yerlərdə ona olan tükənməz xalq, millət sevgisinin şahidi oluruq. Həmişəyaşar Bəxtiyarımızın kitabda verilmiş məşhur “Bir salama dəymədi” şeirini bir daha oxucularımıza ərmağan etməklə təsəlli tapırıq:

Bu gün mən səni gördüm,
 Salam vermək istədim,
 Üzünü yana tutdun.
 Söylə, illərdən bəri
 Qəlbimizin bir duyub
 bir vurduğu illəri,
 Axı, nə tez unuttun?
 Beş ildə gözümüzdən axan o qanlı sellər,
 Bir salama dəymədi?
 Həyəcanla, fərəhlə, qəmlə dolu o illər
 Bir salama dəymədi?
 Heç üzümə baxmadan yanımdan necə keçdin?
 Sən eşqin salamını qorxuyamı dəyişdin?
 Yoxsa sən öz əhdinə, ilqarına ağ oldun?
 O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun.
 Şirin gülüşlərimiz, acı fəğanlarımız
 Bir salama dəymədi?
 Qayğılı anlarımız, qayğısız anlarımız
 Bir salama dəymədi?
 Sən neylədin, bir düşün!
 Yalnız indi anladım: ah, sən daha mənimçün
 Əlçatmaz bir çiçəksən,
 Yaşanmış günlərim tək geri dönməyəcəksən!...
 Qop, ey tufan, əs, ey yel! Xəzəl olum, tökülüm
 Düz beş il ürəyimdə
 Bəslədiyim məhəbbət, bir salama dəymədi.
 Bir günlük həsrətimə dözə bilməyən, gülüm,

Bəs nə oldu?
 Bu həsrət bir salama dəymədi?
 Getdin, dalınca baxdım, can ayrıldı canımdan,
 Sən necə etinasız ötə bildin yanımdan,
 Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, gülüm,
 Sənin qəlbin əsmədi.
 Arxana da baxmadın!
 Niyə sənin yolunu məhəbbətin kəsmədi?...
 Qazancımız de, bumu?
 Deyilməmiş o salam əlvidamız oldumu?
 Sən mənə zülm eylədin, mənə zülm yaraşır.
 Bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır.

"Şəkidən gələn səslər" kitabına filologiya elmləri doktoru, görkəmli ədəbiyyat tənqidçisi Vaqif Yusifli eyniadlı, əhatəli Ön söz yazıb və "İstedadlı şair Ramiz Orsər Şəkinin neçə əsrlik tarixi boyu yaşayıb-yaradan söz adamları haqqında ensiklopedik səciyyəli bir kitab nəşr edib", - deyə toplunun əhəmiyyətini oxucuların diqqətinə çatdırır. Daha sonra ədəbiyyatşünas-alim heyətini də gizlətmir: "Bu kitabın səhifələrini vərəqlədikcə gözlərim qarşısında qeyri-adi bir mənzərə canlanır. Bir ərazidən bu qədər şair, yazıçı, jurnalist-söz adamı yetişməyi doğrudan da, möcüzədir". V.Yusifli uzun illərin gərgin axtarışlarının nəticəsi olan möhtəşəm ensiklopedik toplunu araya-ərsəyə gətirmiş tərtibçiyə razılığını bu cür ifadə edir: "Ramiz Orsər bəlkə də bir institutun, ya institutun bir şöbəsinin qatlaşa biləcəyi bir işi təkbaşına həyata keçirib. XIII əsrdən çağımızacan Şəkidə doğulan neçə sənət adamı haqqında bitkin məlumat vermək, onların əsərlərindən nümunələr təqdim etmək sizə asan gəlməsin. Bunu ancaq ürəyində Şəki məhəbbəti olan, Şəkini öz varlığından artıq sevən bir şəkili edə bilmiş..." (Orsər, 2018: 4)

Toplunun əhəmiyyətini həm də "Şəki ədəbi mühitinin öyrənilməsində bütün qaranlıqları işıqlandıran kitab" kimi səciyyələndirməklə yanaşı, alim Şəkidə mədəniyyətin, maarifçiliyin, məktəbdarlığın inkişafının, teatra, elmə, incəsənətin digər sahələrinə artan marağın kitabı vərəqlədikcə bir yaşanan tarix kimi göz önündə canlandığını xüsusilə vurğulayır. V.Yusifli kitabı Ramiz Orsərin "şah əsəri" hesab edərək, bu əsərin hələ tamamlanmadığını güman edir; çünki ən azından "hələ Şəki teatri, Şəki elm xadimləri, Şəki din-ruhani aləmi, Şəki mətbuat tarixi, Şəki memarlığı... öz müəllifini (tədqiqatçısını – Q.M.) gözləyir" (Orsər, 2018: 10).

Tərtibçi Ramiz Orsər "Şəki ədəbi mühiti və tarixi haqqında bir neçə söz" adlı araşdırma yazısında belə qeyd edir: "Azərbaycan ədəbi fikir tarixində Şəki ədəbi zonası müxtəlif ədəbi zirvələrə ünvanlıdır: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında – dramaturgiyada və nəsrə M.F.Axundzadə zirvəsi; pedaqoji fikir tariximizdə R.Əfəndiyev zirvəsi; ədəbi irsimizin toplanması və nəşrində Salman Mümtaz zirvəsi; XX əsr Azərbaycan poeziyasında milli azadlıq mücadiləsinin Bəxtiyar Vahabzadə zirvəsi; "anti-sovet komediyası"nın Sabit Rəhman zirvəsi; ədəbiyyatşünaslıqda Yaşar Qarayev zirvəsi; publisistika və jurnalistikada Şirməmməd Hüseynov zirvəsi; türkologiya və milli azadlıq ideologiyasının Aydın Məmmədov zirvəsi..." Və biz də öz növbəmizdə həmin qeydlərə bunları əlavə edərdik: Şəki ədəbi mühiti, fəlsəfi və ictimai fikir adamları ümumilikdə Azərbaycan, Türk və digər Şərqi və Qərbi ölkələrinin ictimai fikir tarixinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş, yeni ideologiyaların formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu mühit günü bu gün də mövcuddur, yüksək tempə inkişafdadır.

Ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənar da Azərbaycanımız və burada yetişib-formalaşan yeni mütərəqqi ideyalı ədəbiyyat, eləcə də digər elm sahələri ilə bağlı bütün nəzərəçarpan yeniliklərdə Şəki ziyalıların töhfələri olub və olacaqdır. Əsas olan budur ki, bu töhfələri vaxtında aşkara çıxarıb dəyərləndirməyi bacaran Ramiz Orsər kimi araşdırıcılarımız olsun.

Ramiz Orsər bu sahədə axtarışlarını yorulmadan davam etdirir, o “Şəkidən gələn səslər”in II cildinin materiallarını toplamaqla məşğuldur. Bu məqsədlə tərtibçi möhtərəm oxucuları bu fədakar işində ona yardımçı olmağa səsləyir: “Əminik ki, bu diyarla bağlı ədəbi nümunələrin toplanıb II kitabda daha mükəmməl şəkildə oxuculara təqdim edilməsində kömək əlinizi əsirgəməyəcəksiniz”.

Uğur olsun...

Ədəbiyyat

CƏFƏRZADƏ, Ə. (2005). Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı, Avrasiya Press, 256 səh.

MÜMTAZ, S. (1929). İnqilab və mədəniyyət dərgisi, 1929-cu il, 3-4-cü sayı.

ORSƏR, R. (2018). Şəkidən gələn səslər. Bakı, Elm və təhsil, 856 səh.



TÜRKİYE TÜRKÇESİ MANZUM ATASÖZLERİNDE İÇ İÇE YİNELEMELER

*Ahmet ÇAM**

Özet

Atasözleri, Türk dili ve edebiyatının her döneminde canlılığını koruyan kalıp sözlerdir. Oluşum nedenleri, biçimleri, tarihsel ve günümüzdeki kullanımları, anlamları ve çağrışım alanları, atasözlerinde yer alan kavramlar, motifler gibi pek çok husus dil, folklor ve edebiyat alanındaki uzmanlar tarafından incelenmiş ve incelenmeye devam edilmektedir. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde genel atasözü tanımları esas alınarak atasözlerinin biçimsel ve anlamsal özellikleri kısaca açıklanmıştır. İkinci bölümde ise atasözlerindeki şiirsel ve biçimsel unsurlar ile bu unsurların anlam ilişkisine değinilmiş, özellikle yinelemelere temas edilmiştir. Üçüncü bölümde ise manzum atasözü kavramı çerçevesinde iç içe yineleme türünün tanımı yapılarak bu türe ait tespit edilen örnekler sunulmuştur. İç içe yineleme olarak ele alınan atasözlerinin manzum atasözü kavramına yakınlığı ve sözlükteki kullanım sıklığı irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Atasözü, Manzum Atasözü, Yinelemeler, İç İçe Yinelemeler.

CONCENTRIC REDUPLICATIONS IN TURKEY TURKISH POETIC PROVERBS

Summary

Proverbs are phrases that maintain their vitality in every period of Turkish language and literature. Many aspects such as reasons of formation, forms, historical and present uses, meanings and connotations, concepts in proverbs and motifs have been studied and continued to be analyzed by experts in language, folklore and literature. In the first part of this work, which consists of three parts, the formal and semantic features of proverbs are briefly explained based on the general proverb definitions. In the second part, the relation between the poetic and formal elements of the proverbs and the meaning of these elements are mentioned and the reduplications are especially addressed. In the third part, the definition of the concentric reduplications genre is given in the framework of the poetic proverb concept and the examples that are relevant to this genre are presented. The affinity of the proverbs which are embraced as concentric reduplications to the notion of the proverb and the frequency of usage in the dictionary are examined.

Key Words: Proverb, Poetic Proverb, Reduplications, Concentric Reduplications.

Giriş

Atasözleri ve Oluşum Biçimleri

Sözlerin dil bilgisi kurallarına uygun olarak sıralanmasından söz dizimlik birimler, yani, yapımlık ve çekimlik söz öbekleri ile cümleler meydana gelir. Birleşik sözler, deyimler ve atasözleri, yapı bakımından bu söz dizimi birimlerinden birine aittirler. Söz diziminde nedenli olarak bir araya getirilen sözlerin genelleşip kavramlaşarak bir bütün oluşturmaları ve kalıplaşmaları ile birleşik sözler, deyimler ve atasözleri oluşur. (Karaağaç, 2013:685) Bu bağlamda atasözleri, dil bilimsel olarak üzerinde durulması gereken önemli kalıp sözlerdir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Kültür Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: ahmetefecam@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4338-9090>

Bugüne dek atasözleriyle alakalı pek çok tanım ve çalışma yapılmıştır. Atasözlerini kısaca: "*Geçmiş kuşakların deney ve gözleme dayalı hayat tecrübelerini içeren, genel-geçer yargılar içeren, sözlü kültür mirasımız içinde yer alan yol gösterici ve öğüt verici, halka mal olmuş, anonim kalıp sözlerdir.*" şeklinde tanımlayabiliriz.

Atasözleri yapı itibarıyla tek başına anlamı olan bağımsız sözlerin bir araya gelerek bir söz öbeği ya da çoğunlukla cümle biçiminde oluşturulmasıdır. Bu birimler anlam yönünden bir bütünlük gösterir. Genelgeçer bir anlama sahip olan atasözlerindeki öğelerin yerleri de sabittir.

Başlangıçta nedenli olarak bir araya getirilen birimlerin zaman içerisinde nedensiz hâle gelip kalıplaşması neticesinde oluşan atasözleri içerdikleri anlam yönünden de şu özelliklere sahiptir: Atasözleri çoğunlukla iki bölümden oluşur. İlk bölümde şart veya genel düşünce, ikinci bölümde ise ana fikir belirtilir. Atasözlerinin bir kısmında anlam doğrudan değil, imgelik biçimde dolaylı olarak ifade edilir. (Karaağaç, 2013:163) Atasözleri, çoğu kez örnek bir olay veya durumla ilişkilendirilebilir. Somut hadiseler üzerine söylenen bu sözler, zamanla birbirine benzeyen soyut-somut tüm durumlar için kullanılagelmiştir. Bu da kalıp sözlerin anlam ve kapsam bakımından kuvvetine işaret etmektedir. Oluşum şekilleri açısından atasözleri şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Kendi doğal sürecinde oluşan atasözleri
2. Nasreddin Hoca fıkralarından kaynaklanan atasözleri
3. Belirli bir hikâyeye ya da fıkraya dayandırılarak oluşan atasözleri
4. Tasavvuf düşüncesinden kaynaklanan atasözleri
5. Bilmece parçalarının zamanla atasözü olması
6. Mâni parçalarının zamanla atasözü olması
7. Söyleyeni bilinen şiir parçalarının, vecizelerin ya da özlü sözlerin zamanla atasözüne dönüşmesi (Gönen, 2006: 83-84).

Atasözlerindeki Ahenk Unsurları ve Uyak-Anlam İlişkisi

Atasözlerinin uzun bir süre kültür mirasımızda yer ediniş kaybolmamasını Türk toplumunun istisnasız bu ürünleri kullanıp yaşatmasına bağlamak mümkündür. Kullanım yönünden ekonomik ve rafine sözler olmasının yanında, söyleyiş kolaylığı ve içerdikleri ahenk unsurları, atasözlerinin her devirde tazeliğini koruyan birer dil meyvesi olduğunu göstermiştir. Atasözleri aslında Türk milletinin yaşam tarzını dile getirir. R. Rahmeti Arat'ın "Türk ruhuna ve bu ruhun yoğurduğu dilin yapısına uygun olan bu tarz, taklit edilmeğe, inkişaf ettirilmeğe ve bu esas üzerinde yeni yeni tecrübelerle cidden değer bir kıymettir. Dikkatli kullanılan yahut başka bir tabirle, tam ifadesini bulan atasözlerinde, ahenk, baş ve son kafiye, vezin vb. gibi şiirde aranılan bütün esas unsurlar mevcuttur." (Arat, 1991: 271) sözleriyle ifade ettiği bu durum gözlerden kaçırılmamalıdır.

Atasözleri ile şiir arasında sıkı bir bağlantı olduğu ilk bakışta göze çarpan bir özelliktir. Bunda muhakkak atasözlerinin şiirdeki ahenk unsurlarından yararlanılarak oluşturulması etkili olmuştur. Uyaksız örneklerin de bulunduğunu da ifade etmek suretiyle çoğu atasözünün uyaklı olduğu söylenebilir. Uyak her şeyden önce, sesin yinelenmesi olayıdır. Yazın incelenmesinde yarım uyak, tam uyak, zengin uyak, göz uyağı, kulak uyağı gibi uyak türleri karşımıza çıkar. (Aksan, 1999:188).

Uyağın tanımı ve tasnifi ve anlamla ilişkisi üzerine çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Şiir dili üzerinde çalışma yapan dil bilimcilerden R. Jakobson'a göre uyak tanımı, ses birim ya da eşdeğerli ses birim gruplarının düzenli yinelenmesine dayandığı hâlde uyağı yalnızca ses açısından ele alarak işlemek haksız bir basitleştirmeye gitmek olacaktır. Uyak, bağladığı birimler arasına doğal, anlamsal bir ilişki getirir. Jean Cohen uyak, ölçü vb. konuların basit ses

figürleri olmadığına bunların anlam açısından da bir değerlerinin olduğuna değinir ve ses bakımından birbirine benzeyen sözcüklerin anlam bakımından da birbirine benzemek zorunda olduğunu söyler. (Cohen, 1966:218) Bu görüş kanaatimizce çok iddialıdır. Zira bu görüşü destekleyen örnekler olmasına rağmen bu durum genele uygulanamaz. Çalışmamıza konu olan atasözlerinden birkaçını burada örnek olarak sunabiliriz:

Oğlan doğurdum oydu beni, kız doğurdum soydu beni.

Arife tarif gerekmez (ne hacet) .

Bekârın parasını it yer, yakasını bit.

Bu örneklerde ses bakımından birbirine benzeyen sözcüklerin anlam bakımından bazı ortak özelliklere sahip oldukları ileri sürülebilir. *Oy- / Soy-* : Her iki fiilde de çıkarmak anlamı ortaktır. *Arif / Tarif*: Aynı kökten gelmeleri münasebetiyle bilmekle ilişkilidirler. *Bit/ İt*: Her ikisinin de hayvan olmaları ortaktır. Şimdi de diğer örneklerle geçelim:

Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az.

Bakarsan at, bakmazsan mat.

Buğday ile koyun, geri yanı oyun.

Güzellik ondur, dokuzu dondur.

Örneklere görülen saz-az, at-mat, koyun-oyun sözcükleri arasında apaçık bir ses benzerliği vardır ancak herhangi bir anlam yakınlığından bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla ses bakımından birbirine benzeyen tüm sözcüklerin anlam bakımından da birbirine benzemek zorunda olmadığı kanaatindeyiz. Heintz, Kloepfer gibi araştırmacılar uyakların şiirde yer alan kavramlarla uyum içinde oldukları, bağdaştırıldıkları zaman daha etkileyici, daha çok bütünlük taşıyan bir nitelik kazandığını kabul etmektedirler. (Aksan, 1999:173) O halde ses benzerliği, anlam ile bağdaştığında sözün etkileyiciliğinin artması daha makul bir görüştür diyebiliriz.

Atasözlerindeki Yinelemeler

İnsanoğlu müzikten, danstan zevk aldığı gibi dilde müzik sayılabilecek olan ses yinelemelerinden, ses yakınlıklarından da hoşlanmaktadır. Bu nedenle deyimlerde, atasözlerinde, kimi kalıplaşmış sözlerde, her dilde kimi seslerin yinelenmesine gidilmektedir. (Aksan 1999:172) Sözcük ve söz öbeklerinin kimi kez bütün bir dize ya da dizelerin de yinlendiği görülür. Özellikle, sözcük ve öbeklerinin, bütün bir dizenin yinelenmesi ses açısından bir etkileme sağlamakta, bir uyum, bir ritim oluşturmaktadır. Tıpkı müzik yapıtlarında zaman zaman ana melodinin yinelenmesi ya da çeşitlemelerle anımsatılmasında olduğu gibi dinleyende uyanan ses imgesini pekiştirmektedir. Öte yandan bu yinelemelerle belli bir kavram ya da önermenin dinleyen/okuyanın zihninde yer etmesi, pekiştirilmesi de sağlanmaktadır. (Aksan, 1999:218)

Ses yinelemelerinin ve öteki yinelemelerin deyimlerde, atasözlerinde kalıp sözlerde görülmesi, kuşkusuz bunların sözleri ve metinleri hatırdaki tutabilme, kalıcılık olanağı sağlama ve oluşturduğu melodi nedeniyle insana zevk verme gibi özelliklerinden kaynaklanmaktadır. (Aksan 1999:205) Yinelemelerle ilgili Ünsal Özünlü eserinde yineleme türleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Bu çalışmaya göre yinelemeler beş ana başlıkta toplanarak aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır.

1. Ses bilgisel Yinelemeler
2. Biçim birimsel Yinelemeler
3. Söz dizimsel Yinelemeler
4. Anlam bilimsel Yinelemeler

5. Metinsel Yinelemeler (Özünü, 2001: 114-118)

Aynı konuyla ilgili Türk Atasözlerinde Yinelemeler adlı bir makale yayımlanmış ve Atasözlerindeki yinelemeler aşağıdaki gibi tasnif edilmiş ve örnekler sunulmuştur.

1. Ses Tekrarları, Aliterasyon ve Asonanslar
2. Ön Yinelemeler
3. Ardışık Yineleme veya Art Yineleme
4. Çifte Yineleme veya Çifte Tekrar
5. Çok Bağlaçlı Yineleme veya Bağlaç Yinelemeleri
6. Çok Ekli Yinelemeler
7. Ek Yinelemesi
8. İkileme
9. Zıt Yapılı Yineleme
10. Zıt Paralel Yineleme (Özkan, 2011: 1649-1656)

Atasözleri ahenk sanatı, akis sanatı, aliterasyon, belagat, cinas, fesahat, icaz, intak, kinaye, mecaz, mübalağa, seci, tenasüp, teşbih, tevriye ve tezat gibi klasik söz sanatlarını içerebilir. Özellikle seci, atasözlerinde ahengi sağlayan ve ezberlemeyi kolaylaştıran bir unsur olarak düşünülebilir. “*Abdal tekkede, hacı Mekke’de*” ya da “*Açın amanı olmaz, tokun imanı olmaz*” gibi atasözleri genellikle secili kullanıma örnek verilirler. Seci türleri arasında anılan mutlak seci ve mukayyed seci tanımına bakıldığında, bu tanım yalnızca sınırlı sayıdaki ses benzerliğinden öte gitmemektedir. Oysa “*Arı söğüdü, akıllı öğüdü sever.*” veya “*Güzellik ondur, dokuzu dundur.*” atasözlerinde yer alan ahenk unsurları ses benzerliğinin yanında başka özelliklere de sahiptir. Burada düzenli bir eksiltme ve anlamlı bir yinelemenin olduğu açıktır. Biz meseleyi çağdaş dil bilim kuramlarını esas alarak bir yineleme türü olarak ele alacağız.

Halk Edebiyatında genellikle zengin uyakla anılan ve tunç uyak adı verilen bir uyak türü vardır. Zengin uyakta üçten fazla sestem oluşan bir kelime diğer uyak kelimesi içinde tekrarlanıyorsa buna tunç uyak denilir. (DİA, 2001:24:151) Tunç uyak, zengin uyağın özel bir formu olarak bilinmesine rağmen kaç sesin benzeşmesi gerektiği konusunda bizce çelişkiler vardır. Aşağıdaki atasözlerinde benzeşen seslerin durumu bu konudaki soru işaretlerini artırmaktadır.

Aç anansa (atansa) da kaç.

Ağrılarda göz ağrısı, her kişinin öz ağrısı.

Harman yel ile düğün el ile.

Bakarsan at, bakmazsan mat.

Ata eyer gerek, eyere er gerek.

Örnekleri hem atasözleri bağlamında hem de şiirsel özelliği olan diğer unsurlarla çoğaltmak mümkündür. O halde tunç uyak kavramı yalnızca ses benzerliği mi, yoksa ses sayısına bakılmaksızın anlamlı sözcüklerin benzeşmesi midir? “*Bakarsan at, bakmazsan mat*” örneğinde olduğu gibi iki sesin tekrarlandığı tam uyaklı bir şiirde tunç uyakla aynı tipte olan durumlarda nasıl bir adlandırma yapacağız?

Netice itibarıyla yarım, tam ve zengin uyak kavramları ses bilgisel yinelemeler içerisinde değerlendirilebilir. Ancak düz yazıda ve bilhassa şiirde yer alan bir sözcüğün, bir veya birden fazla sesinin eksiltilecek anlamlı bir biçimde yinelenmesi ise farklılık arz eder. Zira diğer yinelemelerde yalnızca benzeşen ses sayısı esas alınırken bu yineleme türünde hem ses

benzerliği hem de ses eksiltilen sözcükten kalan kısmın anlamlı olması esastır. Dolayısıyla yalnızca ses bilimsel değil aynı zamanda da biçimsel bir yineleme söz konusudur diyebiliriz. Bu şekildeki yinelemelerin dil bilimsel olarak ayrıca değerlendirilmesi gerektiği ve bunlara *iç içe yineleme* demenin uygun olacağı kanaatindeyiz. İç içe yinelemelerin, aynı sözün tekrarlanmaması yönüyle art yinelemelerden, bir dizenin sonundaki sözün diğer dizenin başında olma zorunluluğunun olmaması yönüyle çifte yinelemelerden, eklerin birinci derecede etkin olmaması yönüyle ek yinelemelerinden, aynı sözün peş peşe getirilmemesi yönünden ikilemelerden, kullanılan sözlerin zıt veya eş anlamı çağrıştırmaması yönünden zıt yapılı yinelemelerden ayrı tutulması gerekir.

Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanan Atasözleri Sözlüğü adlı kitabında yer alan atasözleri bu çalışma kapsamında taranmış ve sözlükte yer alan 80 adet iç içe yineleme örneği tespit edilmiştir. "*Âr dünyası değil, kâr dünyası.*" "*Âr yılı değil kâr yılı.*" örneklerinde olduğu gibi tespit edilen bazı atasözlerinin birbirine çok yakın olduğu iddia edilebilir. Kalıp sözlerdeki sözcüklerin, yargıların farklı bölgelerde farklı biçimlerde inkişaf etmesi bilindiğinden ve bu birimlerin değiştirilemeyeceği esastan hareketle sözlükte tespit edilen konumuza uygun tüm örnekler burada sırasıyla sunulmuştur:

1. **Aba** vakti **yaba**, **yaba** vakti **aba**.
2. **Aç** anansa (atansa) da **kaç**.
3. **Aç**, yanından **kaç**.
4. Adamın yere **bakanından**, suyun sessiz **akanından** kork.
5. Suyun yavaş **akanından**, insanın yere **bakanından** kork.
6. Ağrılarda **göz** ağrısı, her kişinin **öz** ağrısı.
7. Akın (beyazın) **adı** (var), karanın (esmerin) **tadı** (var).
8. Alacak kız **ay** görünür, evleri **saray**.
9. Allah isterse bir kulun **işini**, mermere geçirir **dişini**; istemezse **işini**, muhallebi yerken kırar **dişini**
10. Ana gibi **yar** olmaz, Bağdat gibi **diyar** olmaz.
11. Anlayana sivrisinek **saz**, anlamayana davul zurna **az**.
12. **Âr** dünyası değil, **kâr** dünyası.
13. Arı gibi **eri** olanın dağ kadar **yeri** olur.
14. Arı **söğüdü**, akıllı **öğüdü** sever.
15. Arife günü **aşa** ne, bayram günü **tıraşa** ne?
16. **Arife** **tarif** gerekmez (ne hacet).
17. **Âr** yılı değil **kâr** yılı.
18. Asil ile taş **taşı**, bedasıl ile yeme **aşı**
19. Ata **eyer** gerek, eyere **er** gerek.
20. **At**, at oluncaya kadar sahibi **mat** olur.
21. Avradı **eri** saklar, peyniri **deri**.
22. Bakarsan **at**, bakmazsan **mat**.
23. **Baskıdaki** altından, **askıdaki** salkım yeğdir.
24. Bekârın parasını **it** yer, yakasını **bit**.

25. **Beslemeyi eslemeden alma.**
26. Beyazın **adı** var, esmerin **tadı** var.
27. Bin atın varsa inişte **in**, bir atın varsa yokuşta **bin**.
28. Bir ağaçtan **okluk** da çıkar, **bokluk** da.
29. Bir **ev**, bir **dev**.
30. Bir ocaktan **okluk** da çıkar, **bokluk** da.
31. Borç uzayınca **kalır**, dert uzayınca **alır**.
32. Buğday ile **koyun**, geri yanı **oyun**.
33. Çağrıldığıın yere git, **ar** eyleme; çağrılmadığın yere gidip yerini **dar** eyleme.
34. Çift ile **koyun**, kalanı **oyun**.
35. Danışan dağı **aşmış**, danışmayan yolu **şışmış**.
36. Dereyi tepeyi **sel** bilir; iyiyi kötüyü **el** bilir.
37. Dert bir **olaydı**, ağlamak **kolaydı**.
38. Düşüne düşünme görmeli **işi**, sonra pişman olmamalı **kişi**.
39. **Eğer** ile **meğeri** evlendirmişler, keşke diye bir çocuk doğmuş.
40. **Ek** tohumun hasını, **çekme** yiyecek yasını.
41. El, el için **ağlamaz**; başına kara **bağlamaz**.
42. El **el** ile, değirmen **yel** ile.
43. Eli boşa "ağa **uyur**" derler; eli doluya "ağa **buyur**" derler.
44. **Erim** er olsun da **yerim** çalı gibi olsun.
45. Esmere al **bağla**, karşısına geç **ağla**.
46. Evine göre pişir **aşını**; erine göre bağla **başını**.
47. Gel denilen yere gitmeye **ar** eyleme; gelme denilen yere gidip yerini **dar** eyleme.
48. Gençlikte para kazan taş **taşı**, kocalıkta kur kazan ye **aşı**.
49. Güzellik **ondur**, dokuzu **dondur**.
50. Harman **yel** ile, düğün **el** ile.
51. İki **emini** bir **yemin** aralar.
52. İmam evinden **aş**, ölü gözünden **yaş** çıkmaz.
53. **İsin** yanına varan **is**, **misin** yanına varan **mis** kokar.
54. İstenmeyen **aş** ya karın ağrıtır ya **baş**.
55. **İşten** artmaz, **dişten** artar.
56. **İtle** yatan **bitle** kalkar.
57. İt **ürür**, kervan **yürür**.
58. İyiliğe iyilik **her** kişinin karı, kötülüğe iyilik **er** kişinin karı.
59. İyilik et **kele**, övünsün **ele**.
60. Kaldın mı oğul **eline**, madara eyle **geline**.

61. **Kâr** eden **âr** etmez.
62. Kocana göre bağla **başını**, harcına göre pişir **aşını**.
63. Kötülük **her** kişinin kârı, iyilik **er** kişinin kârı.
64. Kul **teftište**, gözelim Mevla ne **ište**.
65. Kurtla **koyun**, kılıçla **oyun** olmaz.
66. Mazlumun **ahı**, indirir **şahı** (yerde kalmaz).
67. Miras **helal**, (hele) ele **al**, demişler.
68. Ne yavuz (aşkın, azgın) ol **asıl**, ne yavaş (şaşkın, miskin) ol **basıl**.
69. Oğlan doğurdum **oydu** beni, kız doğurdum **soydu** beni.
70. On beşindeki kız ya **erde** gerek ya **yerde**.
71. Sen ağa ben **ağa**, bu ineği kim **sağa**.
72. Sen dede ben **dede**, bu atı kim tımar **ede**.
73. Şubatın **sonundan**, martın **onundan** kork.
74. Üç **elli**, yaz **belli**.
75. Ya **işten** artar ya **dişten**.
76. Yaman komşu, yaman **avrat**, yaman **at**; birinden göç, birin boşa, birin sat.
77. Yaş **yetmiş**, iş bitmiş.
78. Yaza çıkardık **danayı**, beğenmez oldu **anayı**.
79. Yazın **araması**, kışın **taraması** olmasa herkes besler mandayı.
80. Yazın **başı** pişenin kışın **aşı** pişer.

Manzum Atasözü Kavramı ve Manzum Atasözlerinde Yer Alan İç İçe Yinelemeler

Türk kültüründe önemli bir konuma sahip olan atasözlerinin oluşum süreçleri ve kaynaklarına dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kalıplaşmış olan bu sözleri roman, hikâye, masal, efsane, tekerleme, bilmece, şiir gibi pek çok edebi türün içinde görebiliriz. Atasözlerini kullandıkları yere, zamana, içerdiği konulara göre tasnif edebiliriz. Bazı atasözlerinin daha kolay ezberlenmesi, bu atasözlerindeki şiirsel unsurların diğer atasözlerine nazaran fazla olması, atasözlerini manzum- mensur şeklinde ayırabilmemize olanak sağlar. Atasözlerinin manzum – mensur ayrımı daha evvel pek çok araştırmacı tarafından ele alınmıştır.

Reşit Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri adlı eserinde atasözlerinin manzum olanları için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Türk atasözleri kalıplaşmış manaların şekillendirilmiş bir ifade tarzı olup muhtelif devir ve muhitlere göre az çok farklı kisvelere bürünmüş bulunmaktadır. Türk nazımının en eski şekillerinden biri olan bu atasözlerinin tarihî inkişaf devirleri ve yayılış sahaları içinde meydana gelen kalıpları ile ifade ve ahenk bakımından mukayeseli bir araştırmaya tâbi tutmak, şüphesiz, birçok hususun aydınlatılmasına yardım edecektir.” (Arat, 1991: 271).

Şükrü Elçin’in atasözlerinin manzum olanlarıyla ilgili görüşleri R. Rahmeti Arat’ın düşüncelerini destekler niteliktedir: “Belli bir dil, kültür, mantık, tecrübe, zevk ve muhakeme seviyesinde meydana gelen atasözlerinin ilk örnekleri umumiyetle manzumdur. Türk düşüncesinde aynı cümle veya mısradaki kelime tekrarlarından gelen tenazur, mana aykırılıklarından doğan tezat ve umumî ses unsurlarını teşkil eden vezin ve kafiye, bu manzumeleri ve geleneğini zamanımıza kadar getirmiştir. Mensur atalar sözü, nazım parçalanmasından, onu teşkil eden unsurların düşmesinden, unutulmasından meydana

gelebileceği gibi müstakil bir hüviyetle de dilde asıl şeklini almış olabilir.” (Elçin, 1988:339). Atasözlerinin manzum- mensur olma durumuna ilişkin görüşler başka araştırmacılar tarafından da örneklendirilmek suretiyle ele alınmıştır:

Atasözlerimizle deyimlerimizin ölçülü, uyaklı olanları da vardır. Bunlar çoğu kez iki yargılıdır. Her yargı da ayrı dize biçimindedir.

Kim öle, kim kala.

Kim öle 1+2=3

Kim kala. 1+2=3 (Gökçeoğlu, 1997)

Türk atasözlerinin ilk şeklinin manzum olması kuvvetli bir ihtimaldir. Atasözlerinin manzum özelliği, akılda kalmasını kolaylaştırmış ve bugünlere kadar en az bozulma ile gelmesini sağlamıştır. Manzum atasözlerimizin yanında mensur atasözlerimiz de vardır, ancak bugünün mensur atasözlerinin büyük bir kısmı dünün manzum atasözleri olduğu unutulmamalıdır. (Gönen, 2006:123) Fakat hemen belirtelim ki atasözleri sözlüklerine bakıldığında pek çok örneğin şiire ait bir unsur taşıdığı görülecektir. Burada tüm atasözlerinin manzum olduğu gibi genelgeçer bir sonuç ileri sürmüyoruz. Bizim kast ettiğimiz, konularına göre yergi, övgü, eğitim, insani değerler vd. şeklinde sınıflandırabildiğimiz atasözlerinin birtakım biçim özelliklerine dikkat çekmektir. O halde yukarıda verdiğimiz genel tanıma ilaveten, manzum atasözü: Uyak, redif, ölçü ve durak gibi ahenk unsurlarından bir veya birkaçını bünyesinde barındıran, genellikle birden fazla yargı içeren ve bu yargılar alt alta yazıldığında mısra özelliğine sahip olan, ahenk unsurlarından ötürü akıllarda daha kolay yer eden atasözüdür. Ahenk unsurlarından herhangi birinin ya da ikisinin eksik olduğu manzum atasözlerimizin var olduğunu da belirtmeliyiz. (Gönen, 2006:250) Aşağıdaki tabloda manzum atasözlerinden bazıları gösterilmiş, bu atasözlerinde kullanılan hece ölçüsü ve iç içe yineleme örnekleri tablo olarak sunulmuştur.

Tablo 1: Manzum Atasözü Örnekleri ve Bu Atasözlerindeki İç İçe Yinelemeler

Manzum Atasözü	Hece Ölçüsü
1.Üç <i>elli</i> , yaz <i>belli</i> . 2. <i>Kâr</i> eden <i>âr</i> etmez.	3'lü
1. <i>İşten</i> artmaz, <i>dişten</i> artar. 2. <i>İtle</i> yatan <i>bitle</i> kalkar.	4'lü
1.Harman <i>yel</i> ile, düğün <i>el</i> ile. 2.Güzellik <i>ondur</i> , dokuzu <i>dondur</i> . 3.Mazlumun <i>ahı</i> , indirir <i>şahı</i> .	5'li

<p>1.Aba vakti <i>yaba</i>, yaba vakti <i>aba</i>.</p> <p>2.Şubatın <i>sonundan</i>, martın <i>onundan</i> kork.</p> <p>3.Ne yavuz ol <i>asıl</i>, ne yavaş ol <i>basıl</i>.</p> <p>4.Sen ağa ben <i>ağa</i>, bu ineği kim <i>sağa</i>.</p> <p>5.Ata <i>eyer</i> gerek, eyere <i>er</i> gerek.</p> <p>6.Beyazın <i>adı</i> var, karanın <i>tadı</i> var.</p>	6'lı
<p>1.Kaldın mı oğul <i>eline</i>, madara eyle <i>geline</i>.</p> <p>2.Yaza çıkardık <i>danayı</i>, beğenmez oldu <i>anayı</i>.</p> <p>3.Arife günü <i>aşa</i> ne, bayram günü <i>traşa</i> ne?</p> <p>4.Ağrılarda <i>göz</i> ağrısı, her kişinin <i>öz</i> ağrısı.</p>	8'li
<p>1.Kötülük <i>her</i> kişinin kârı, iyilik <i>er</i> kişinin kârı.</p> <p>2.Adamın yere <i>bakanından</i>, suyun sessiz <i>akanından</i> kork.</p>	9'lu
<p>1.Kocana göre bağla <i>başını</i>, harcına göre pişir <i>aşını</i>.</p> <p>2.Gençlikle para kazan taş <i>taşı</i>, kocalıkta kur kazan ye <i>aşı</i>.</p>	10'lu
<p>1.Yaman komşu, yaman avrat, yaman <i>at</i>; birinden göç, birin boşa, birin <i>sat</i>.</p>	11'li
<p>1.İyiliğe iyilik <i>her</i> kişinin kârı, kötülüğe iyilik <i>er</i> kişinin kârı.</p>	13'lü

Sonuç olarak, halkın ortak malı olmuş bir veya daha fazla dizenin zamanla atasözü haline gelmesi bu dizelerdeki ahenk unsurlarına zarar vermemiştir. Tam aksine bu dizelerin duruma uygun yerlerde kullanılmış ve kalıp haline gelmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir. Atasözlerinin cümle özelliği taşıyan kalıp sözler olduğu ve bu kalıplaşmada başlangıçta nedeni olarak bir araya gelen sözlerin zamanla nedensiz birimler halinde bir bütünlük arz etmesiyle oluştuğu bilinmektedir. Buna ilaveten, atasözlerinde ahenk unsurlarından sıkça yararlandığı, bu unsurların atasözlerinin etkileyicilik özelliğini artırması ve kuşaktan kuşağa aktarılmasında payının olduğu söylenebilir. Atasözlerinin akılda kalıcı olması için yinelemelerden bolca yararlandığı görülmektedir. Son olarak, cümle ile sıkı bir ilişkisi olduğunu söylediğimiz gibi atasözlerindeki şiirsel unsurların da azımsanmayacak ölçüde olduğu ifade edilmelidir. Manzum atasözleri bu yönüyle şiirle iç içedir.

Kaynakça

- AKSAN, D. (1999). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, D. (1999). *Halk Şiirimizin Gücü*. Ankara: Bigi Yayınevi.
- AKSOY, Ö. A. (1998). *Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- ARAT, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- COHEN, J. (1966). *Structure du Language Poetique*. Paris.
- DURMUŞ, İ ve ÖZTÜRK, M.; PALA, İ., (2001). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Kafiye Maddesi)*, C., 24, S., 151, İstanbul.
- ELÇİN, Ş. (1988). *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- JAKOBSON, R. (1960). *Closing Statements: Linguistics and Poetics: Style in Language*, Massachusetts.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖNEN, S. (2006). *Manzum Atasözü Kavramı Üzerine Değerlendirmeler*. Selçuk Üniv. Fen-Edb. Fak. Dergisi, s.16, 249-258. Konya.
- GÖNEN, S. (2006). *Batı Türklerinin Manzum Atasözleri Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Konya.
- GÖKÇEOĞLU, M. (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Lefkosa.
- ÖZKAN, İ. (2011). *Türk Atasözlerinde Yinelemeler*. Turkish Studies (6/1), s.,1595-1653). Ankara.
- ÖZÜNLÜ, Ü. (2001). *Edebiyatta Dil Kullanımları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.



İDEOLOJİNİN DİLİN SOSYAL FARKLILAŞMASINA ETKİSİ

*Anar FERECOV**

Özet

Toplumsal farklılaşmanın çeşitli ve karmaşık bir yapıya sahip olması insanların düşüncesinin de belli bir ideoloji temelinde oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum tüm insanların aynı ideolojide bulunuyor olması anlamına gelmemektedir. Kanaatimizce, devlet politikaları da belli bir ideoloji üzerine kuruluyor ve topluma da bu ideolojiyi tebliğ ediyor. İdeolojik görüşleri dar ve geniş alanda ele almak gerekir.

Geniş alanda milleti birleştiren ortak fikirler, düşünceler öngörülüyor ve devlet politikaları da bu fikirlerin tebliğinde yer alıyor. Aynı toplumdaki dil kullanımının siyasi ve ideolojik nedenlerden ötürü farklılaşması, aslında tarihin siyasi süreçleri ile alakadardır ve zamana göre de değişkenlik gösterebilmektedir. Dar anlamda ideolojik görüşler bireylerin düşünce tarzları ile ilgilidir.

İnsanların hayata bakışları, ideolojik görüşleri farklı olduğundan onların konuşmasında sosyal ideolojik yansımaların belirtileri açıkça kendini göstermektedir. Bu süreç dilin farklı düzeylerinde tezahür ediyor, ama aynı şekilde ifade edilemez. Sosyal ideolojik farklılaşma dilin leksik semantik seviyesinde kendisini daha çok gösterse de, sadece onu bu düzeyde sınırlandırmak olmaz. Toplumun yapısı farklı ideolojik görüşlere sahip insanlardan düzenlendiğinden dilin ideolojik farklılaşmasını da çeşitli yönler ayırabiliriz: 1. Dindarların konuşmalarına yönelik ifade biçimi. 2. Milliyetçilerin konuşmalarına yönelik ifade biçimi. 3. Modern anlayışa ait konuşma biçimi. Bu belirtilen yönlerle de ideolojik farklılıkların sınıflandırmasını sınırlandırmak doğru olmaz. Çeşitli ideolojik yönlerden bu sınıflandırmanın daha da genişletilmesine ihtiyaç duyulmaktadır ve bu çalışma da buna yönelik bir inceleme üzerine kurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplum, İdeoloji, Dil, Farklılaşma.

THE INFLUENCE IDEOLOGY TO THE DIFERENTIAL OF THE LANGUAGE

Abstract

The sphere of society has different and difficult structure because people's mind have been formed in thebasis of definite ideology . But it isn'tcausethatall men have the same ideology. We must approach the view ofthe ideology on narrow and large sphere.

The large sphere has been gathered the common ideas, mind to connecting people and to propaganda the politics of thestate. Person's style of mind is learned in narrow view.

People's view to life, to ideology is different because the signs of the social ideology differentialhaveshownclearly on speech. The structure of society creates the people having

* Arş. Gör., Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, e-mail: afaracov89@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4933-248X>

different ideology view that the ideology differential of language has been separated to different directions:

1. The expression on believers' speech, 2. The expression on nationalists' speech, 3. The expression on moderns' speech. The directions as shown above aren't be true distant the division of the ideology differential. The ideology differential has many other different ways and directions to help the development of this research

Key Words: Public, Ideology, Language, Different.

Giriş

Dil insanın bakış açısını, kendini ifade edişini ve düşüncelerini farklı şekilde ifade edebilmesine yardımcı olan araçlardan biridir. Dil varlığı keşfetmek, kavramlaştırmak ve varlığı zihinde yeniden oluşturmak için insanın ihtiyaç duyduğu en önemli unsurdur. Aynı zamanda “Duygular, düşünceler, hayaller, değerler, beklentiler, nefretler, düşmanlık ve dostluklar” gibi ifade etmek istediklerimizin “dış tezahürlerinin göstergesidir. Dil bu tezahürün en önemli araçlarından ve yollarından biridir (Özdemir, 2001:112).

Toplumsal alan çeşitli ve karmaşık bir yapıya sahip olduğundan insanların düşünceleri ve fikir bildirme biçimleri belirli bir ideoloji temelinde şekillenir. Ama insanlar her daim aynı ideolojik bakış açısıyla fikir beyan etmezler. Kanaatimizce, devlet politikası da belli bir ideoloji üzerine kuruluyor ve topluma da bu ideolojiyi tebliğ ediyor. İdeolojik görüşleri dar ve geniş alanda ele almak gerekmektedir. Geniş alan deyince burada milleti birleştiren ortak fikirler, teklifler öngörülüyor ve devlet politikaları da bu fikirlerin tebliğinde yer alıyor. Bu fikirler tabii ki, en uygun şekilde dile de yansımaktadır.

Dillerin ifade biçimleri siyasi nedenlerden ötürü farklılaşarak, farklı kitlesele gruplara ait ifade biçimleri doğurmaktadır. Bu durum genellikle yaşanan ülkenin ideolojik yapılanmasıyla ilgili tarihî, siyasî, kültürel ve sosyal temelli süreçlere dayanmaktadır. Konuyla ilgili olarak Ebülfez Recepli “... aynı dilde konuşan insanların ideolojik farklılaşmasının temelinde eski yazı dillerinin parçalanarak yeni edebi dillere dönüşmesi yatmaktadır. Yakın zamanlara kadar klasik örnek olarak Almanca için Almanya Federal Cumhuriyeti ve Almanya Demokratik Cumhuriyeti'nin, Kore Dili için Güney Kore ve Kuzey Kore'nin varlığını gösteriyorlardı. Şimdi birinci örnek malum nedenlerle eskimiştir. İkinci örneğe gelince, o da bilimsel fiksiyondur, ne Güney Kore, ne de Kuzey Kore dili yoktur, tek Korece mevcuttur. Bu, şimdi böyledir ve bu iki devletin birleşip-birleşmemesine rağmen böyle de olacaktır. Aynı sözleri Azerbaycan Türkçesi için de söyleyebiliriz. İnanmak gerekir ki, Azerbaycan Türkçesinin Güney ve Kuzey ağızları bir gün muhakkak tek bağımsız bir dile çevrilecektir” (Recepli, 2003: 368).

Dar anlamda ideolojik yaklaşımlar ise bireylerin düşünce tarzları ile ilgilidir. Burada dilin sosyal ideolojik farklılaşması söz konusu olabilir. İnsanların hayata bakışları, ideolojik görüşleri farklı olduğundan onların konuşmasında sosyal ideolojik farklılaşmanın belirtileri açıkça kendini göstermektedir. Bu süreç dilin farklı düzeylerine yansısı da, aynı şekilde ifade edilemez. Sosyal ideolojik farklılaşma dilin sözcük-gramer boyutlarında kendini daha çok gösterse de sadece bu kısımlarla sınırlı değildir. Bunu yaptığımız sosyolengüistik incelemenin sonuçları da kanıtlamaktadır.

Dilin sosyal ideolojik farklılaşması dilin diğer sosyal farklılaşmalarından belli özelliklere göre ayrılıyor. Bu farklar daha çok sosyal-sınıfsal çeşitlenme ile karşılaştırıldığında ortaya çıkıyor. Bu farkları Y.D. Deşeriyev şöyle sınıflandırıyor:

1. Sosyal-sınıfsal lehçenin veya jargonun taşıyıcıları aynı sosyal sınıfın temsilcileridir. Belli bir fikir taşıyıcıları ise toplumun çeşitli sınıf ve tabakalarının temsilcileridir.

2. Sosyal-sınıfsal lehçenin veya jargonların taşıyıcıları birlikte, sosyal-ideolojik “dillerin” temsilcileri ise ayrı yaşıyor.

3. Dilin ideolojik farklılaşmasına nispeten dilin sosyal-sınıfsal farklılaşması daha belirgindir.

4. Dilin sosyal-sınıfsal farklılaşmasının özellikleri daha kapsamlı oluyor ve dilin tüm düzeylerinde daha parlak belirtiliyor. Dilin ideolojik farklılaşmasının karakteristik özellikleri dilin anlamsal, söz varlığı ve üslup sistemine daha derinden nüfuz ediyor; fakat dilin fonoloji ve morfoloji düzeyinde ya hiç tezahür etmiyor, ya da dikkate alınmayacak derecede az tezahür ediyor.

5. Dilin sosyal-sınıfsal ve sosyal-ideolojik farklılaşması çoğu zaman iki dillilikle ilgilidir. Fakat sosyal-sınıfsal lehçenin temsilcilerinin iki dilliliği uygulama daireleri ile belli bir ideolojinin temsilcilerinin iki dilliliği uygulama daireleri arasında fark vardır.

6. Sosyal-sınıfsal lehçenin özellikleri dilin belirli sözcük ve yapısal özellikleri ile ilgilidir. Oysa her sözü, her söz şeklini, istenilen sentaktik yapıyı ideolojik amaçlarla, ideolojik bağlamda kullanmak mümkündür.

7. Sosyal-sınıfsal lehçelerde tarafsızlaştırma süreçlerine nispeten ideolojik tarafsızlaştırma süreçleri daha yaygındır (Recepli, 2003: 370).

Önceden belirttiğimiz gibi, toplumun yapısı çeşitli ideolojik görüşlere sahip insanlardan oluştuğu için dilin sosyal ideolojik farklılaşmasını da çeşitli yönere ayırabiliriz. Burada bir noktayı daha belirtmek gerekir ki, ideolojik bakışlar insanların meslekleri ile karıştırılmamalıdır. Farklı meslekleri olan insanlar da aynı ideolojik görüşlere sahip olabilirler. Tüm bu nedenleri dikkate alarak, dilin sosyal ideolojik farklılaşmasını aşağıdaki ana başlıklara ayırabiliriz:

1.Sosyal-ideolojik farklılaşmanın dindarların konuşmalarına yansıyan ifade biçimi.

2.Sosyal-ideolojik farklılaşmanın milliyetçilerin konuşmalarına yansıyan ifade biçimi.

3. Sosyal-ideolojik farklılaşmanın modernliği savunan kişilerin konuşmalarına yansıyan ifade biçimi.

Sosyal-ideolojik farklılaşmanın dindarların konuşmalarına yansıyan ifade biçimlerine bakılacak olursa, dindarların konuşması üzerine yaptığımız gözlemlerden ve aynı zamanda onların kullandıkları kelimelerden bu gruba ait ifade biçimlerinin kendine has özellikler şeklinde ayrıştığı çok bariz şekilde görülebiliyor. Önce belirtmek gerekir ki, her din belli bir dile aittir ve bu aittir ilkesi diğer halkların temsilcilerini de o dile ait sözcükleri kullanmaya mecbur eder. Bazen dilcilikte bu anlamda “din dili” terimi de kullanılır. “Din dili” (Erenoğlu, 2008, 66) dilin dinde veya dini bir ortam içinde sürekli kullanılmasıdır (Jeroen, 2001:6). Din ona bağlı olan toplumun kullandığı diline yeni kavramlar getirerek onu diğer sosyal gruplardan ayırır. Bu açıdan Türkçede de böyle bir süreci açıkça gözlemlemek mümkündür. Örneğin: inşallah,

rahman, rahim, şükür vb. sözler Arapçadan Türkçeye geçerek yeni kavramlar yaratmıştır. Bu tür kelimelerin Türkçede karşılığı yoktur. Bazı durumlarda aynı kelime hem dini mahiyet taşıyor, hem de taşıyor. Bir kelimenin dini mahiyet taşıması için onun dini anlayışa dâhil olana kadar belirli zaman geçmesi gerekir, ya da kelimenin anlamında semantik değişiklikler olmalıdır.

Her bir dilde olduğu gibi Türkçede de dine ait olan ve gelenek şeklinde halkın hafızasında yerini tutan belirli dini ifadeler veya dini deyimler - alkışlar, kargışlar, atasözleri vardır. Böyle deyimler Türkçede yalnızca dindarların konuşmasında değil, diğer insanların konuşmasında da kullanılır. Buna ait birkaç örneğe göz atalım: Allah yardımcın olsun, Allah'a and olsun, Şükür Allaha, Temizlik imandandır, Allah cezasını versin, Allah razı olsun, Tanrı bize yar olsun vb.

Yaptığımız sosyolengüistik sorgular sonucunda dindarların konuşması ile ilgili ilginç lengüistik özellikler ortaya çıkmıştır. Bu dil özellikleri diğer insanların dilinden aşağıdaki vasıflara göre farklıdır:

1. Dindarların söz varlığında mensup olduğu dinin olduğu dile ait kelimeler hâkimdir.
2. Dindarlar konuşmasında basit cümlelere nispeten bileşik cümleler hâkimdir.
3. Dindarlar soyut anlamlı isimleri çok kullanırlar.
4. Dindarlar diyalog sırasında karşısındakinden daha çok kendisi konuşuyor ve fikirleri ile diğer insanları etkisi altına almak istiyor.
5. Dindarlar konuşmasında dini karakterleri hayatı ve faaliyetlerine yönelik hikâyelerden ve rivayetlerden çokça istifade edilmektedir.
6. Dindarlar yüksek sesle konuşmaya meyillidir ve bu da dini fikirleri yaymaya hizmet etmeye ve etkiyi artırmaya yöneliktir.
7. Dindarların konuşmasında bazen öyle ifadeler oluyor ki, diğer dini ifadelerle göre çok aktif kullanılır; inşallah, bismillah, maşallah vb. gibi.
8. Dindarlar herhangi bir mesele ile ilgili konuşurken, o konunun kapsamından çıkmaya çokça meyillidirler.
9. Aynı dinin çeşitli mezheplerinin ideolojik etkisi altında bulunan insanların konuşmasında farklar görülmektedir.
10. Dindarların konuşmasında ağır bir dilsel üsluba geniş yer veriliyor ve bedii sorular kullanılıyor.
11. Fiil çekimlerinde birinci şahıs ekini kabul etmiş cümleleri çok kullanırlar.

Fikrimizce, din dili ile dindarların dili kavramları birbirinden tamamen farklıdır. Din dili derken belli bir dinin söz varlığındaki kelimelerin toplamı ve o dinin felsefi içeriğini yansıtan ifadeler öngörülüyor. Dinin bilimsel-felsefi bir araştırma ile uğraşan profesyonel ilahiyatçılar bu dili kullanırlar. Yani din dili, dini terimleri içermektedir. Dindarların dili ise çeşitli dini grupların konuşma biçimlerini içermektedir. Bazen aynı dine ait dini grupların da konuşması farklı olmaktadır ve bu durum özellikle leksikolojik anlamda daha net bir şekilde tezahür etmektedir. Aynı dini ideolojiye hizmet eden insanlar çeşitli tarikatlara da hizmet edebilir. Ayrıca çeşitli tarikatların da daha farklı iletişim biçimleri olabilir.

Sosyal-ideolojik farklılaşmanın milliyetçilerin konuşmalarına yansıyan ifade biçimlerine bakılacak olursa, milliyetçiliğin birçok insanın hayatında kendine has bir yer tuttuğu ve milliyetçiliğin insanlarda çeşitli şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Milliyetçilik başka milletleri hor görmeden kendi milletini diğer milletlerden üstün sayma anlayışına dönük bir görüştür.

Milliyetçiliğin dilde ifadesi dilin çeşitli düzeylerinde az çok tezahür etse de, en çok leksik ve sentaktik düzeylerde belirginleşmektedir. Dilin leksik seviyesinde milliyetçi kavramları ifade eden kelimeler, ulusal kökenli kelimeler daha çok kullanılıyor. Yaptığımız araştırmalar sonucunda Türkçede milliyetçi insanların dilinde aşağıdaki kelimelerin çokça kullanıldığı tespit edildi: vatan, millet, bayrak, Tanrı, Türk, özgürlük, milli, demokrasi, fikir, birlik, varlık, soydaş, bilinç, köle, halk vb.

Genellikle milliyetçi insanların dilinde birçok husus vardır ki, diğer ideolojik görüşleri olan insanlardan farklıdır. Önce Azerbaycan halkının ünlü aydınlarından olan birkaç milliyetçi fikre göz atalım:

“Ah, güzel Azerbaycan Vatanım! Nerede kalmışsın? Gel, gel bir gel gör bizi zorla Rusça konuşturan Türk kardeşler bizden ne istiyorlar. Ey toprak ekmeği yiyen Tebrizli kardeşlerim, ey keçe papag Hoylu, Meşkinli, Seraplı, Coruslu ve Moruslu kardeşlerim! Ey bitli Marağalı, Merentli, Gülüstanlı, Kulibiyaban vatandaşlarım! Ey vahşi Erdebilli, Gelhanlı biraderlerim! Gelin, gelin bana bir yol gösterin! Vallahi aklım şaşırıp! Nihayet, dünya ve alem değişildi, her şey dönüp kendi aslını buldu, her metlebe el vuruldu. Gelin biz de bir kez oturalım ve keçe papaglarımızı karşımıza koyup da bir düşünelim bakalım, neresi bizim vatanımız?!”

Gelin, gelin, ey unutulmuş Vatanın yırtık-mırık kardeşleri! Gelin görek beşikte yabancı milletlerin sütünü emmiş, Vetenimizden yadırgamış ve milletimizin ruhundan habersiz bir para millet başçılarımız sizin için ne yapacaklar ?!

Neden sakinsiniz, ey benim lüt-üryan Vatan kardeşlerim?!” (Celil Memmetkuluzade. “Azerbaycan” makalesi, s.5).

“Gelin bir düşünelim. Düşünürsek, fark edeceğiz ki, biz beşer evlatlarıyız. Biz insanlığa hizmet etmek için doğmuş insanlarız. Ey Azerbaycan Türkü, ey Azerbaycan gençliği, bugün Vatanımız, Milletimiz paramparça olduğu insanlığa hizmet etmeye gücümüz yetmeyecektir.

İnsanlığa hizmet edip büyük dehalar yetiştirmek istiyorsak, her şeyden önce Vatanımızı ve Milletimizi birleştirmeliyiz.

Ey Türk genci, her şeyi sen halledeceksin! Bu şerefli yol seni bekliyor. Bu yol vardır. Bu yol hazırdır. Dede-babadan böyle bir söz var ki, yolcu yolunu arar. Ben ise diyorum ki, yol vardır, kendi yolcusunu arıyor. Yol hazırdır, kendi yolcusunu bekliyor. O yolcu biziz. O yolcu sizsiniz, o yolcu Azerbaycan Türk gençliğidir. Yola çıkın, yolcu yolunda gerek!” (E.Elçibey, s. 90).

Bu metinlerin her ikisinin dikkatle lengüistik analizini yaparsak milliyetçi insanların dil özelliklerini aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Hitapları yaygın olarak kullanmaktadırlar.
2. Amaç ve tonlamaya göre cümle türlerinden daha çok ünlem cümlelerini tercih ediyorlar.

3. Öznesi ve yüklemi birinci şahsın çoğul ekinde olan cümleler aktif kullanılıyor.
4. Duygusalılığı ve heyecanı artırmak amacıyla yeniden başvuru formlarını çokça kullanırlar.
5. Bileşik cümlelere nispeten basit ve geniş zamanlı cümleleri tercih ediyorlar.
6. Edat ve bağlaçlara göre ünlemler daha çok kullanılıyor.
7. Genellikle, cümleler fiilin gereklilik kipi ve kesin gelecek zamanı ile bitiyor.
8. Bağlaçlar içerisinde şart bağlacı daha çok kullanılıyor.
9. Gramer düzeyde anlatım bozukluğuna rastlanıyor.
10. Konuşmada daha çok şahıs ve soru zamirleri tercih ediliyor.

Milliyetçi insanların dil özellikleri bazı durumlarda politikacıların dil özellikleri ile birleşiyor, fakat bunlar arasında da belirli farklı özellikler görülmektedir. Bu farklı özellikler siyasi terimlerin daha çok kullanımında, bileşik cümlelere üstünlük verilmesinde, konuşma organize edilirken duygusalığın zayıf yansıtılmasında kendini gösteriyor.

Sosyal-ideolojik farklılaşmanın modernliği savunan kişilerin konuşmalarına yansıyan ifade biçimlerine bakılacak olursa da şunlar söylenilebilir:

Modern hayatla uzlaşan, birçok durumlarda milliyetçilikten, dindarlıktan uzak olan insanlar dili farklı şekilde kullanıyorlar. Çeşitli özellikler dilin sözcük ve sentaktik yapısında özellikle fark ediliyor. Yaptığımız araştırmada çağdaşlığa ve yeniliğe açık insanlar arasında gençlerin daha fazla olduğu görülmekle birlikte bu düşünceye sahip insanların konuşması aşağıdaki özellikleri ile dikkat çekmektedir:

1. Kullandıkları sözlerin kelime içeriği, esasen, genel kullanılan ve mesleğe dair terimlerden ibarettir.
2. Diğer ideolojik düşüncelere ait insanlardan farklı olarak yeni sözcükler geniş şekilde kullanılır.
3. Konuşmalarında basit cümleleri tercih ediyorlar.
4. Soruları kısa cevaplarlar.
5. Konuşma sürecinde duygusalılık yapmazlar.

Böylece, yaptığımız araştırmanın sonucu olarak söyleyebiliriz ki, dilin ideolojik farklılaşması, çeşitli ideolojik düşüncelerin insanların tefekküründe bıraktığı etki sonucunda kendi maddi ifadesini dilde çeşitli biçimlerde ve düzeylerde gösterebilmektedir. Çalışmamızda her ne kadar dindarların, milliyetçilerin ve modern anlayışa sahip kişilerin ideolojik dilsel söylemlerinden yola çıkarak bir sonuç elde etsek de bu söylem biçiminin sadece bu gruplara indirgenmesi doğru olmaz. Bu açıdan bu tür çalışmaların daha farklı söylem analizleriyle desteklenmesi ve çeşitli ideolojik yönlerden genişletilmesine de ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- AHUNDOV, A. (1992). *Dil ve Medeniyet*. Bakü: Yazıcı.
- ERENOĞLU, D. (2008). “Mehmet Kaplan`ın Dil Üzerine Görüşleri”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum, s. 65-80; 66
- HOLMES, J. (2008). *Introduction to Sociolinguistics*. London: Pearson-Longman.
- GÖÇERLİ, A. (2001). “Dil-Kültür İlişkisi”. *Erciyes*. N: 287, s. 3-4.
- JEROEN, D. (2015). WimVandenbussche: Language and religion as a sociolinguistic field of study: some introductory notes *International Yearbook of European Sociolinguistics, Sociolinguistica*, 25/201, p.1-5, 6
- KILIÇASLAN, E (2008). *Siyasi İletişimde İdeolojik Dil*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi.
- KUVANCI, C. (2012). *Din Dili Dil Oyunumu?*, İstanbul: İz yayıncılık.
- RECEPLİ, E. (2003). *Nezeri Dilcilik*. Bakü: Nurlan.
- RECEPLİ, E. (2004). *Sosyolengüistika*. Bakü: Nurlan.
- RÜSTEMOVA, A. (2012). *İçtimai İnkişaf ve Dil*. Bakü: Teknur.
- SENCER, M. (1982). Dil ve İdeoloji. *Amme Daresi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 3, s. 119-122.



MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” DƏRSLİYİNDƏ TÜRK MƏN DİALEKTİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ƏKSI

*Aynur SEFERLİ**

Xülasə

Tədqiqatda Məmmədağa Şirəliyevın “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərsliyi haqqında məlumat verilmişdir. “Fonetika”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Leksika” bölmələri üzrə türkmən dilinin dialekti və şivələri incələnməmişdir. İlk dəfə bu dərslikdə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektlərilə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdəki dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır: 1) Müəllifin şəxsən topladığı materiallar Şuşa və onun kəndləri (1938), Bakı və Bakı ətrafı kəndlər (1939-1940), Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun Nehrəm kəndi (1941), Qazax (1942), Gəncə (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş materiallardan ibarətdir. 2) Ayrı-ayrı müəlliflərin əsərləridir ki, bu əsərlərin bir qismi çapdan çıxmış, bir qismi namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmiş və əlyazma şəklində Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılmış materiallardır. Buna N.İ.Aşmarin, M.İslamov, R.Rüstəmov, İ.Hacıyev, B.İbrahimov, K.Ramazanov, T.Həmzəyevın elmi araşdırmaları cəlb edilmişdir. 3) Üçüncü mənbə 1945-58-ci illər arasında ASSRA-nın Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun ekspediyasının Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əlibayramlı, Naxçıvan, Ordubad, Əlibayramlı, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı rayonlarından, S.M.Kirov adına Azərbaycan dövlət Universitetinin dialektoloji ekspediyasının Şamaxı, Mərzə, İsmayilli rayonlarından topladığı materiallar təşkil edir. Ara-sıra digər türk dillərinə -çuvaş, başqırd, qazax, qırğız, oyrot dillərinə də müqayisə üçün müraciət olunmuşdur.

Açar Sözlər: “Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları”, Az Türk Dilləri, Türkmən Dialekti, Qrammatik Xüsusiyyətlər

MEMMEDAĞA ŞİRELİYEV’İN “AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ƏSASLARI” ADLI ESERİNDE TÜRK MƏN DİALEKTİNİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİNİN YANSIMALARI

Özet

Makalede, Memmedağa Şireliyev’in “Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları” adlı eseri hakkında bilgi verilmiştir. “Fonetik”, “Morfoloji”, “Sentaks”, “Söz varlığı” bölümleri esas alınarak Türkmen Türkçesinin ağızları incelenmiştir. İlk kez bu çalışmada tasviri, karşılaştırmalı ve tarihî-karşılaştırmalı yöntemlerden genişçe faydalanılmıştır. Azerbaycan Türkçesi ağızlarının malzemesi eski Türk yazıtları, çağdaş Türk lehçeleri ve ağızları temelinde incelenmiştir. Eserdeki ağız malzemesi üç kaynağa dayanır: 1. Yazarın Şuşa ve köylerinden bizzat derlediği malzemeler (1938), Bakü ve Bakü’nün çevresindeki köyler (1939-1940), Nahçıvan şehri ve Babek rayonunun Nehrem köyü (1941), Kazak (1942), Gence (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş malzemelerden oluşur. 2. Yazarın farklı eserleridir. Bu eserlerin bir kısmı yayımlanmış, bir kısmı tez olarak savunulmuş ve basılmamış olarak Azerbaycan Devlet Üniversitesinin kütüphanesinde korunan malzemelerdir. Buna, N. İ. Aşmarin, M. İslamov, R. Rüstəmov, İ. Hacıyev, B. İbrahimov, K. Ramazanov, T.Hemzəyev’in bilimsel araştırmaları da

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Diller Üniversitesi Öğretim Görevlisi. Bakü/AZERBAIJAN, el-mek: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

dahil edilmişdir. 3. Üçüncü kaynak, 1945-1948 yılları arasında ASSRA'nın Nizami Edebiyat ve Dil Enstitüsünün Zakatala, Kah, Sabirabad, Alibayramlı, Nahçıvan, Ordubad, Ağstafa, Tovuz, Kazak, Borçalı rayonlarına düzenlediği derleme gezisinden, S. M. Kirov Azərbaycan Devlet Üniversitesinin düzenlediği diyalektolojik derleme gezisinde Şamahı, Mereze, İsmayılı rayonlarından topladığı malzemenen oluşur. Çalışmada zaman zaman Çuvaş, Başkurt, Kazak, Kırgız, Oyrot gibi Türk lehçelerine de karşılaştırma amacıyla başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: "Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları", Az Türk Lehçeleri, Türkmən Diyalekti, Dilbilgisel Özellikler

CONTRASTING TO THE CHARACTERISTICS OF THE TURKMEN DIALECT IN MAMMADAGA SHIRALIYEV'S "BASICS OF AZERBAIJANI DIALECTOLOGY"

Abstract

The information of Mammadaga Shiraliyev's "Basics of Azerbaijani Dialectology" has been presented in the research. Accents and dialects of the Turkmen language are examined on sections such as "Phonetics", "Morphology", "Syntax" and "Lexika". Descriptive, comparative and historical-comparative methods have been widely used in this book for the first time. The materials of the Azerbaijanian accents and dialects were interpreted in connection with ancient Turkish monuments, modern Turkic languages and their dialects. The dialectical materials were derived from three sources: 1) The materials collected by the author personally were collected by Shusha and its villages (1938), surrounding villages of Baku and Baku (1939-1940), Nakhchivan city and Nehram village of Babek region (1941), Gazakh (1942), Ganja (1943) materials. 2) The works of separate authors are some of these works, some of which are protected as candidate dissertations and are kept in the library of the Azerbaijan State University in the form of manuscripts. The scientific researches of N.Sh.Ashmarin, M.Islamov, R. Rustamov, I.Hajiyev, B.Ibrahimov, K.Ramazanov, T.Hamzayev were involved. 3) Third source During 1945-1958, the expedition of the Literature and Language Institute named after Nizami of ASSR was organized by the Azerbaijan State University named after SM Kirov in Zagatala, Gakh, Sabirabad, Alibayramli, Nakhchivan, Ordubad, Alibayramli, Agstafa, Tovuz, Gazakh, Borchali, dialectological expedition from Shamakhi, Maraza and Ismayilli regions. In addition to other Turkic languages, it was asked to compare the Cyrus, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Oiroi languages.

Key Words: "Basics of Azerbaijani Dialectology", Az Turkish Languages, Turkmen Dialect, Grammatical Features

1950-ci illərdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsilə əlaqədar olaraq "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" dərsliyi yenidən hazıranıb yazılmalı oldu. "Fonetika", "Morfologiya", "Sintaksis", "Leksika" fəsilələrinə ayrılmış dərslidə ilk dəfə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektlərilə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdəki dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır: 1) Müəllifin şəxsən topladığı materiallardan, 2) ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən, 3) müəllifin iştirakı ilə toplanmış ekspedisiya materiallarından.

1. Müəllifin şəxsən topladığı materiallar Şuşa və onun kəndləri (1938), Bakı və Bakı ətrafı kəndlər (1939-1940), Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun Nehrəm kəndi (1941), Qazax (1942), Gəncə (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş materiallardan ibarətdir.

2. Ayrı-ayrı müəlliflərin əsərləridir ki, bu əsərlərin bir qismi çapdan çıxmış, bir qismi namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edilmiş və əlyazma şəklində Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılmış materiallardır. Buna N.İ.Aşmarin, M.İslamov, R.Rüstəmov, İ.Hacıyev, B.İbrahimov, K.Ramazanov, T.Həmzəyevin elmi araşdırmaları cəlb edilmişdir.

3. Üçüncü mənbə 1945-58-ci illər arasında ASSRA-nın Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun ekspediyasının Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əlibayramlı, Naxçıvan, Ordubad, Əlibayramlı, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı rayonlarından, S.M.Kirov adına Azərbaycan dövlət Universitetinin dialektoloji ekspediyasının Şamaxı, Mərzə, İsmayıllı rayonlarından topladığı materiallar təşkil edir. (1, s.5)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə az hallarda inqilabdan əvvəldə də rast gəlirik. Mirzə Kazım bəyin Qazan şəhərində çap etdirdiyi “Грамматика турецко-татарского языка” (1839) adlı əsərində ilk dəfə Quba və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zaman şəkilçisi qeyd edilmişdir. Alman alimi Karl Foyun 1903 və 1904-cü illərdə Berlində çıxan “*Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*” məcmuəsində nəşr etdirdiyi “*Azerbaigianische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen*” adlı məqaləsində Cənubi Azərbaycan və xüsusən də Təbriz və onun ətraf əraziləri barədə məlumat verilmişdir. (1, s.15).

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqliliklər Leksik və qrammatik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə elə fonetik fərqlər var ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik.

Bu tədqiqatda türk dilləri içərisində xüsusi yeri olan Türkmən dilinin dialekt və şivə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Ara-sıra digər türk dillərinə də müqayisə üçün müraciət edilmişdir.

Fonetika sahəsində türkmən dilaketində ilk nəzər çarpan cəhət saitlərin tələffüzü ilə bağlıdır. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə -“a-u” əvəzlənməsinə türkmən dilaketində bir neçə sözdə təsadüf edilmişdir. Məs, yuvan, yuvaş. (6. s.367).

Dodaq ahənginin pozulması hallarını bir sıra türk dillərində də görə bilirik. Müqayisə zamanı bu daha aydın görünür. Bunun üçün aşağıdakı sxemə diqqət yetirək:

Azərbaycan dili	Şor dili	Qaraqalpaq dili	Noqay dili	Türkmən dili	Xakas dili
<i>Quşu</i>	<i>Kuşı</i>	<i>Kuşı</i>	-	<i>Quşı</i>	<i>Xuşı</i>
<i>Gücü</i>	<i>Kucu</i>	<i>Kuşı</i>	-	<i>Quyçi</i>	<i>Küzi</i>
<i>Qolu</i>	<i>Koli</i>	<i>Koli</i>	<i>Koli</i>	<i>Qoli</i>	<i>Xoli</i>
<i>Göli</i>	<i>köli</i>	<i>koli</i>	<i>Koli</i>	<i>köli</i>	<i>Köli</i>

(16, c.141-143)

Alınma sözlərdə söz əvvəlində sait artımına demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məs, rus-orıs (14, 281)

Vurğunun yerinin dəyişməsi nəticəsində saitin düşməsi bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Türkmən dilində *eqnim-çeynim, sıqr+ım* (14,282-283) nümunələrində bunu daha aydın görürük.

Heca düşümünə türk dillərində də rast gəlirik. Türkmən dilində hecanın düşməsi nəticəsində danışıq dilində nəqli keçmiş (perfekt) mənasında yeni forma meydana gəlmişdir ki, bu forma ədəbi dilə də keçmişdir. Məs, *alamok-alanım, bilmok-bilenim* (14, s.285)

Türk dillərinin bir çoxunda söz əvvəlində "f-p" əvəzlənməsi alınma sözlərdə müşahidə edilmişdir. Türkmən dilində: *park, pakir, pal, peyda, pil* və s. (6, s.231-237). "T-d" əvəzlənməsi də türkmən dilində bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məs, *der-tər, dökmek-tökmək, döretme-törətmə, duş qelmek-tuş gəlmək* və s. (6,s.123, 130, 131, 133).

Söz ortasında "p-f" əvəzlənməsinə türkmən dilinin yomut dialektinin Şimal şivəsində rast gəlinir. Məs, qafi, orfa, qarfız və s. (9). "F-p" əvəzlənməsi türk dillərinin bir çoxunda geniş yayılmışdır. Məs, türkmən dilində *depder, sıpat, tapavut, tüpen-tüfəng, xepde* (6, s.123, 271, 277, 291, 313)

Türkmən dilinin şimal şivələrində iki sait və sait ilə sonor (r, l) səslər arasında "v-ğ" əvəzlənməsi hadisəsi müşahidə edilir. Məs, *oğal-oval-əvvəl, oğlak-ovlak-keçi balası* (9, c.9)

Söz ortasındakı "y" səsinə türkmən dilində bəzən "q" səsinin uyğun gəldiyini görmək olar. Məs, qöqərçin, deqışik, jiqer, yiqirmi (6, s.100,121, 148, 167).

Türk dilinin Qaziantep dialektində "p-y" əvəzlənməsi hadisəsi bir sözdə qeyd olunmuşdur: məs, yomak-yormak (2, 56).

Türk dillərinin bir çoxunda Azərbaycan dilindən fərqli olaraq söz axırında küylü kar səslər inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dili ilə başqa türk dillərini müqayisə etdikdə "b-p" əvəzlənməsi hadisəsini daha aydın görmək mümkündür. Türkməncə: kebab, kitap. Oğuz tipli türk dilləri ilə müqayisədə söz sonunda "z-s" əvəzlənməsini də müşahidə edirik.

Türk dili	Azərbaycan dili	Türkmən dili	Xakas dili	Yakutca
<i>Kaz</i>	<i>Qaz</i>	<i>Qaz</i>	<i>Xas</i>	<i>Xaas</i>
<i>Qız</i>	<i>Qız</i>	<i>Qız</i>	<i>Xıs</i>	<i>Xus</i>
<i>söz</i>	<i>söz</i>	<i>Söz</i>	<i>söz</i>	<i>ös</i>

(15,272).

Qədim və orta əsr türk dillərində söz ortasında olan "k-g" (ğ//q) səsləri bir sıra müasir türk dillərində (xüsusən oğuz və bəzi qıpçaq tipli dillər) işlənmişdir. Məs, türkmən dilində: qerek (gərək) və s.

Bir sıra türk dillərində də "ç-c" qarşısında "n" səsinə təsadüf edilmir. Məs, Türkmən dilində: *qılıc, dilmec* (6,s.113, 126).

"R" səsinin düşümünə bir sıra türk dilləri və onların dialektlərində rast gəlinir. Və bu hal daha çox şəkilçiləri əhatə edir. Türkmən dilinin təkə dialektində: *bolya-bolyar-olar, qeyzə-qeyzər-gəzər*.

Tam irəli assimliyasıyaya türkmən dilinin təkə dialektində rast gəlirik. Məs, jamanning, oynnar, gunnor (18,39). Türkmən dilinin yomut dialektində də bu halı müşahidə edirik. Məs, *quzzamak-quzlamak, gözzemek-gözlemek*. (4Amansarıyevs, s.8).

Türkmən dilinin dialektində morfoloji xüsusiyyətlər də bir ayrıcalıq təşkil edir. "Cıl⁴" şəkilçisi daha məhsuldardır. Məs, *qavqacıl, düzcül, öncül, bolcul, terecil* (4). Bu dilində "cıq⁴" şəkilçisi də az məhsuldar deyil. Məs, *basqıç, oturqıç, elquç, süzqüç* (4, s.105). Türkmən dilində "əm" şəkilçisi türkmən dilində "am, em, m" şəklində işlənir. Məs, *oqrem, üçem, tutam* (4,s.17).

Yerlik halda işlənən müxtəlif şəkilçiləri ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək olur. Türkmən dilinin qoqlan dialektində yerlik halında həm "la", həm "za", həm də "sa" şəkilçilərinin işlədilməsini görmək mümkündür. Məs, *ahalla (ahalda), bizze (bizdə), qapassa (qapazda)* (18,48).

Dialekt və şivələrimizdə işlənən çıxışlıq halının müxtəlif variantlarını ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək mümkündür. Türkmən dialektlərində çıxışlıq hal

çəkilçisi assimliyasıya hadisəsi nəticəsində “**lan, zen, san**” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məs, *ahallan (ahaldan), bizzən (bizden), qapassan (qapazdan)* (18,s.48).

Sifətin qiçiltmə dərəcəsini düzəldən şəkilçilərə türkmən dilində də rast gəlirik. Məs, *aqımtıl, mavumtıl* (4,s.86).

Türkmən dilində “**mji, mji, ümji, lanji, lenji, lamji, lemji**” şəkilçiləri ilə də sıra sayları ifadə olunur. Məs, *ikimji, beşilenji, altılamji, üçülümji* (7, s.77).

Türk dillərində də I, II və III şəxs əvəzlilikləri yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Türkmən, uyğur və tatar dillərində qərb dialekt və şivələrində olduğu kimi: türkmən dilində-*mana, sana, ona*; Uyğur dilində- *mana, sana, ununğa*; Tatar dilində-*mina, sina, ona*.

Məlum olduğu kimi bu formaların qədim şəklı “*manqa, sanqa, onqa*” olmuşdur ki, bunlara da həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə (manqa (3, s.26-16), həm də müasir türk dillərində (3, s.391-18) rast gəlirik. Müasir özbək dilində I,II və III şəxs əvəzlilikləri yönlük halda: *menqa, senqa, unqa*; qazax dilində isə *mağan, sağan, oğan* şəklində işlənir. (17, c.222-224). Türkmən dilində I şəxs tək və cəm, II şəxs təkde yiyəlik halda ədəbi dil və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq “**m**” səsi əvəzinə ya “**n**” səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur. Məs, Azərbaycan dilində: *menin//mənin, meni//məni, bizim//bizi, seni*; Türkmən dilində: *menin, bizim* (17, s.218-229).

Azərbaycanda Zunud, İncə kənd şivələrində “**l**” səsi ilə bitən feillərdə şahudi keçmiş zaman “**l**” şəkilçiləri ilə bitən feillərdə isə “**m**” şəkilçiləri ilə, şərq dialekt və şivələrində (daha çox Muğan şivəsində) “**z**” səsi ilə bitən feillərdə “**zi, zi, s**” səsi ilə bitən feillərdə isə “**si, si**” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti türkmən dilinin mərkəzi dialektlərində də görə bilirik. Məs, *yanni, qelli, yazzi, kessi* (7, s.84)

Qeyri-qəti gələcək zamanın “**man-mən**” şəkilçiləri ilə ifadəsinə türkmən və türk dialektlərində də təsadüf edilir. Türkmən dilinin Noxurlu dialektində bu xüsusiyyəti II şəxsədə də görə bilirik. Məs, *alman, qelmen* (I və II şəxs tək), *almanız, qelmeniz* (II şəxs cəm) (10).

“**Mar-mər**” şəkilçilərinin II və III şəxslərdə işlənməsi türkmən dilinin əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu şəkilçi türkmən ədəbi dilində II şəxsədə, türkmən dialektlərində isə həm II, həm də III şəxsədə özünü göstərir: Məs, *qazmarsan, qazmarsınız (ədəbi dil), almar, qelmer* (9, s.12).

Qazax dialektində şərt şəklinin mürəkkəbində şəxs şəkilçisi iki dəfə, yəni, həm şərt şəkilçisindən, həm də “**idi**” köməkçi feilindən sonra işlənir. Bu xüsusiyyət I şəxs tək, II şəxs tək və cəmdə özünü göstərir. Məs, *bilsəm idim, bilsən idin, bilsəniz və s. mən belə bilsəm idim gəlməzdim; Siz özün üz bu kəndə gəlsəniz idiniz gərərdiniz*.

Bu xüsusiyyəti canlı şəkildə qaraqalpaq dili özündə saxlayıb. Məs, *men barsam edim, sen barsan edin, ol barsan edi* (13, c.300).

Bu xüsusiyyət türkmən dilində də müşahidə olunur. Məs, *Men bu işi tizrək qutursamdım, tizrək işi başlasakdık* (5. s.69, 264).

Feilin vacib şəklı oğuz tipli türk dillərinə aid olub, türk və türkmən dillərində “**malı-məli**” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Vacib şəklının inkarı türkmən ədəbi dilində Azərbaycan və türk dialektlərində olduğu kimi inkar zərfi ilə (dəl) ifadə olunur. Lakin dilində istər “**malı**” şəkilçisi və istərsə “**dəl**” zərfi şəxs şəkilçilərini qəbul etmir: Məs,

Təsdiq

Men almalı

Sen almalı

Ol almalı

İnkar

men gitmeli dəl

sen gitmeli dəl

ol gitmeli dəl

<i>Biz almalı</i>	<i>biz gitmeli dəl</i>
<i>Siz almalı</i>	<i>siz gitmeli dəl</i>
<i>Olar almalı</i>	<i>olar gitmeli dəl</i> (8, s.124)

“**Kimin**” qoşmasına Türkmən ədəbi dilində və türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Məs, *Sizinki kimi qovi pakta bizin kolxozumuzda xem kep* (8, s.145). *kar kimin deyaz* (2, 146).

Dildə qəbilə, tayfa, dövrə bağlı bir sıra tayfa adlarına, qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərə indi də dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rast gəlirik. Bu cür sözlərə türk dillərində də təsadüf edilir. Türkmən dilində “tire” (6, s.282), tuva dilində “törel” (11, c.511), oyrot dilində “torel” (12, c.156) sözləri “**tayfa**” mənasında işlənir.

“**Quda**” sözü türkmən dilində-quda, qırğız, qazax dilində -kuda, tuva, oyrot dilində-kuda, kudajı şəklində işlənir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində olan dəyişikliklərdən biri də budur ki, onun lüğət tərkibi yeni quruluş, təsərfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən bir çox yeni söz və terminlərlə zənginləşdiyi kimi, eyni zamanda, onun lüğət tərkibindən bir sıra köhnə quruluş, təsərfat və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən söz və terminlər çıxmağa başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz istər qəbilə, tayfa, istərsə də feodalizm və kapitalizm əlaqələrini əks etdirən sözlərin çoxu ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxdığı kimi, dialekt və şivələrimizin ancaq passiv lüğət tərkibində (hələlik) qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik sözlər ədəbi dildən sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunlar uzun müddət qalır. Arxaik sözləri müəyyənləşdirməkdə, mənalarını dəqiqləşdirməkdə qədim yazılı abidələrimiz, keçmiş dövr yaradıcılığımızın əsərləri, digər tərəfdən də türk dillərinin materialları köməyə gəlir.

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olub, lakin dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində işlənən arxaik sözlərdən nümunə üçün bir neçəsini göstərək.

“**Tuğ**”- bayrağın bir növüdür. Taxdadan dördkünc hazırlanıb tutağaca vurulur, onun üz və arxa tərəfi materialla örtülür, üzünə güzgü, bürüncdən beş barmaq, hər küncdən ipək yayalıq asılır. Keçmişdə tuğu, ələmlə yanaşı dini ayinlərdə gəzdirərdilər. Tuğ sözü ən qədim sözlərdən biri olub, Mahmud Kaşğarında bayraq mənasında işlənmişdir.

“**Tuğay**” Kürün sahilində söyüklük və yulğun ağaclarından və kollardan ibarət kiçik meşədir. Bu sözə müasir türk dillərində də təsadüf edilir. Bu söz türkmən dilində “toqay” (1, s.284), qırğız dilində “tokoy” (21, c.357), qazax dilində “toğoy” (22, c.314), özbək dilində “tukay” (23, c.334) adlanır.

“**Dami**” sözünə türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrin bəzilərində “tamu”, bəzilərinə isə “tamuq” şəklində təsadüf edilir. Bu sözə bir sıra türk dillərində rast gəlmək mümkündür. Bu söz Qazax başqırd dillərində “tamuq” (22,c.18; 20. c.18) tuva və türkmən dillərində “tami” (19, c.276) şəklində işlənir.

“**Küz**” –quzu salınan yer, göy ot, göy otlu yer, çəmənlik, şumlanıb qalan sahə kimi mənalarında işlənir. Azərbaycan dilindən başqa bütün türk dillərində payız mənasında işlənir. Türkmən dilində-quyz şəklində deyilir.

“**Xır**” sözü də arxaik sözlərdəndir. Bu sözə M.Kaşğarlıda “kır”, Xətayıda “qır”, türkmən dilində “qır”, çuvaş dilində “xır” şəklində rast gəlirik.

“**Torağay**” sözü müasir türk dilləri içərisində türkmən dilində “torqay”, başqırd dilində “haban turğani” şəklində işlənir.

“**Almanlamax**” sözü türkmən dilində “alaman” formasında, “soymaq məqsədi ilə edilən basqın” mənasında işlənir.

“**Dabrımaq**” sözü müasir türkmən dilində “daabırmaq” formasında sıçraaq mənasında təsadüf edilir.

“Baş, alın, kəllə” mənasında işlənən “**Manqay**” sözü türkməncədə “manlay” (1,s.196), “marıǵ” pusqu, gizlənmə mənasında işlənən söz türkmən və qırğızcada “mayıp” şəklində işlənir.

“**Ney**” türkməncədə “nay” (qəlyanın çubuğu mənasında), “**oymaq**” sözü türkməncədə “ovsar” şəklində işlənir. “**Oxranmaq**” “alçaq səslə kişnəmək” mənasında türkməncədə “okuranmaq” şəklində işlənir. “**Pələd**” “böyük həyət qapısı”, türkmən dilində “pel” şəklində işlənir. “**Pələşd**” “kələk, aldatma” mənasında işlənən bu söz türkməncə “peli” murdar, pis (adam haqqında) mənasında işlənir. Köçəri mənasında işlənən “**tabırğa**” sözü türkmənlərdə “tabın” şəklində işlənir.

“**Xarış**” sözü suda olan quş yemi deməkdir. “Xırsız” güclü, canlı, kobud mənalarında işlənir. Kobud mənasında türkmən dilində təsadüf edilir. (6, 320)

Nəticə

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərsliyi bugünkü dialektologiyamızın öyrənilməsində də əsas mənbələrdən biridir. 1950-ci illərdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsi bu dərsliyin araya-ərsəyə gəlməsinə şərait yaratmışdır. Dərslərdə qardaş türklərin-Türkiyə türkləri, qazax, qırğız, türkmən, başqırd və s. dialektoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət cəlb edən mühüm məqamlardandır. Dərslərdə “Fonetika”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Leksika” bölmələri üzrə türkmən dilinin (eyni zamanda digər türk xalqlarının) dialekt və şivələrinin incələnməsi olduqca əhəmiyyətlidir. İlk dəfə bu dərslərdə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunması da dərsliyə xüsusilik qazandıran cəhətlərdəndir.

Ədəbiyyat

AKSOY, Ö. A. (1945). Qaziantep Ağzı, I, İstanbul.

AZIMOV.P. (1950). Türkmen dili (söz yasanıj qoşulmalar) Aşqabad.

АМАНСАРЫБЕВ Дж. (1954). Северные говоры емудского диалекта туркменского языка, Ашхабад (автореферат).

BAJLIYEV, H. ve SOPYEV, G. (1937). Qrammatika. Aşqabat.

BAYLIYEV X. ve KARRIYEV K. (1940). Türkmence rusca sözlük. Aşxabad.

XIDIROV, M. N. (1958). Türkmen dilinin tarixindən materiallar, Aşqabat.

Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt I, Ankara, 1939.

KURRƏEV, N. ve QURBANOV, A. A. (1954).Türkmən dilinin qrammatikası, I bölüm (fonetika, morfologiya) Aşqabat,

Ртув сл тувинский словарь, (1953). Москва.

ŞİRƏLİYEV, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 416 səh

БАССАКОВ, Н. А. (1947). Тошакова. Ойротско-русский словарь, Москва.

ВАСКАКОВ, Н. А. (1956). Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II, Москва.

ДМИТРИЕВ, Н. К. (1955). Вставка и впадение гласных и согласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ДМИТРИЕВ, Н. К. (1955). Фонотические закономерности начала и конца тюркского слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ИСХАКОВ, Ф. Г. (1956). Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ИСХАКОВ, Ф. Г. (1955). Гармония гласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть I, Москва.

ПОЦЕЛУЕВСКИЙ, А. П. (1936). Диалекты туркменского языка, Ашхабад.

РАХИМОВ, М. "Форма выражения настоящего и будущего времени" (məqaləsindən).

Русско-тувинский словарь, (1953). Москва.

Русско-башкирский словарь, (1954). Москва.

Русского- киргизский словарь, (1944). Москва.

Русско-казахский словарь, (1954). Москва.

Русско-узбекский словарь, (1954). Москва.



KIRGIZCADA *-GAn* EKİ İLE OLUŞTURULAN AD İŞLEVİLİ YANCÜMLELER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EŞDEĞERLİKLERİ

Cuma BOLAT*

Özet

Bu makalenin konusunu, Kırgızcada *-GAn* eki ile oluşturulan ad işlevli yancümler ve Türkiye Türkçesindeki eşdeğerlikleri oluşturmaktadır. Kırgızcada *-GAn* eki ile oluşturulan isimleştirmelere dayalı olarak kurulan ad işlevli yancümler, altasıralı olarak bir üst/temel cümleye bağlanmakta ve bağlı oldukları üst/temel cümlelerde özne, nesne ve tümleç olarak görev üstlenmektedirler. Bu makale kapsamında ad işlevli yancümler, morfolojik özellikleri, sözdizimsel yapıları ve işlevleri, semantik özellikleri gibi açılardan eşzamanlı bakış açısıyla betimlenmektedir. Ayrıca burada, ad işlevli yancümlerin olgusal olup olmadıkları konusu da ele alınmaktadır. Bu çalışmada Kırgızcada *-GAn* eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlerin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılıkları da irdelenmektedir. Böylece Kırgızca ve Türkiye Türkçesi, (*-GAn* eki ile oluşturulan) ad işlevli yancümler bağlamında tipolojik bir mukayese edilmiş olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, Türkiye Türkçesi, Sözdizimi, Ad İşlevli Yancümler.

COMPLEMENT CLAUSES IN KYRGYZ WITH THE SUFFIX *-GAn* AND THEIR COUNTERPARTS IN MODERN TURKISH

Abstract

The topic of this article is complement clauses in Kyrgyz with the suffix *-GAn* and their counterparts in modern Turkish. Complement clauses which are formed with the suffix *-GAn* link to the main clause as a subordinate clause and function as arguments of matrix clauses (subject, object and complement). In this article, complement clauses are examined synchronically in terms of their morphological properties, syntactic structure and functions, and semantic features. In addition, it is discussed in detail whether nominal complement clauses are factive and non-factive. In this study, functional counterparts of complement clauses in Kyrgyz with the suffix *-GAn* in modern Turkish are scrutinized. Thus, Kyrgyz and Turkish are typologically compared in terms of complement clauses (with the suffix *-GAn*).

Key Words: Kyrgyz, Turkish, Syntax, Complement Clauses.

Giriş

Bu makale, Kırgızcada *-GAn* eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlerini eş zamanlı bakış açısıyla ele alan betimsel bir çalışmadır. Burada ad işlevli yancümle, belli eklerle (isim-fiil işaretleyicileri) oluşturulmuş adlaştırmalara dayalı olarak kurulan, temel cümleye altasıralı şekilde bağlanan ve temel cümlede farklı işlevlerde kullanılan bağımlı cümle tipini ifade etmektedir (Johanson 1992: 262). Kırgızca, modern Türk dilleri içinde Kıpçak grubunun Aral-Hazar koluna mensup olup Kazakça, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karakalpakça gibi dillerle birlikte Kuzeybatı Türk dilleri alt grubunu oluşturmaktadır (Kasapoğlu Çengel 2012: 484).

Eski Türkçe döneminden itibaren farklı anlam ve işlevlerde kullanılan isim-fiiller, günümüz modern Türk dillerinde de çok yaygındır. Diğer Türk dillerinde olduğu gibi

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE, el-mek: cbolat@firat.edu.tr.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4548-8236>

Kırgızcada da -GAn eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlelerin yapısal ve morfolojik özelliklerinin yanı sıra, yüklendikleri değişik sözdizimsel, semantik, zamansal işlevler de vardır. Bu çalışmanın amacı, çağdaş Kırgızcada -GAn eki ile oluşturulan bitimsiz ad işlevli yancümlelerin yapısal özelliklerini, bağlı oldukları temel cümle içinde üstlendikleri sentaktik ve semantik işlevleri tespit edip örnekler yardımıyla Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılıklarını vermektir. Böyle bir karşılaştırmalı çalışmanın her iki Türk dilinde (Kırgızca -Türkiye Türkçesi) incelenen bazı yapıların daha iyi anlaşılmasına, Türk dilleri arasındaki biçim-işlev ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Çalışmanın Teorik Arka Planı

1.1 Ad İşlevli Yancümlelerde Olgusallık

Olgusallık, ad işlevli yancümlelerin incelenmesinde ve semantik özelliklerinin ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Aydemir: 2017: 193). Olgusallık, bir olayın ya da olgunun gerçekleşmiş olma durumudur. Bir başka ifade ile olgusallık, bir olay/iş/durumun gerçekleşmiş olduğunu bildiren birim ya da yapıdır (İmer & Kocaman & Özsoy 2011: 196). Kornfilt'e göre olgusal olan cümleler bir gerçeği yansıtırken, olgusal olmayan cümleler ise bir eylemi ya da olayı bildirirler (1996: 197). Örneğin aşağıdaki cümlede bir olgu ifade edilmektedir:

[Oğlunun sağ salim geldiğine] çok seviniyor.

Olgusal olmayan cümleler ise, bir olay ya da durumun henüz gerçekleşmemiş olduğunu bildirirler. Örneğin aşağıdaki cümlede bir olgu ifade edilmemektedir:

[Yetenekli kişilerin bizim bölgede olması] gerek.

1.2 Ad İşlevli Yancümlelerde Zaman

Zaman, eylemin gösterdiği olay veya olgunun gerçekleşme devresini dilbilgisel olarak tayin eden kategoridir (İmer & Kocaman & Özsoy 2011: 280). Olayların/durumların zaman çizgisinde yerleştirilmesinde, iki temel değer esas alınır. Bunlardan ilki, konuşma anı noktası (K noktası), ikincisi ise olayın/durumun gerçekleşme sürecinde zaman çizgisinde yerleştiği yeri gösteren belirleme noktasıdır (B noktası). Bu iki temel değer referans alınarak bir dildeki zaman sistemi betimlenmekte ve mutlak zaman olarak üç zaman diliminden (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman) bahsedilmektedir (Aydemir 2011: 54). Buradaki konuşma anı noktası (K noktası), konuşmacının konuştuğu vakti ifade eden kavramdır (Johanson 1994: 250). Belirleme noktası (B noktası) ise, olayların gerçekleşmeleri itibarıyla zaman çizgisinde tayin edildikleri noktayı gösterir. Bir başka ifadeyle, bir olayın gerçekleşme zamanı olarak da gösterilebilir (Welke 2005: 7). Bu üç zaman dilimini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Geçmiş Zaman: Bu zaman ilişkisinde konuşma anı noktası referans olarak alınır ve bir olayın belirleme noktası, konuşma anı noktasından öncedir. Bir başka ifadeyle, bir olayın konuşma anı noktasından önceki bir noktada belirlenmesidir (Comrie 1985: 41).

2. Şimdiki Zaman: Bu zaman ilişkisinde bir olayın belirleme noktası ile konuşma anı noktası örtüşmektedir. Yani bir olayın belirleme noktası ile konuşma anı noktası eşzamanlıdır (Aydemir 2010: 18). Şimdiki zaman dilimi, kendi içerisinde iki gruba ayrılmaktadır:

a) Odaksız şimdiki zaman: Bu zaman ilişkisinde konuşma anı noktası referans alınır. Bir olayın gerçekleşme zamanının konuşma anı noktası ile örtüşmesidir, yani eşzamanlı olmasıdır. Bu zaman ilişkisinde odaklılık söz konusudur.

b) Genel şimdiki zaman: Bu zaman ilişkisinde konuşma anı noktası referans alınmaz, yani konuşma anında gerçekleşmekte olan bir olay anlatılmaz. Bu nedenden dolayı da bu zaman ilişkisinde odaklılık yoktur. Ancak yine de şimdiki zaman olarak değerlendirilir.

3. Gelecek Zaman: Bu zaman ilişkisinde konuşma anı noktası referans olarak alınır ve bir olayın belirleme noktası, konuşma anı noktasından sonradır. Diğer bir ifadeyle, bir olayın konuşma anı noktasından sonraki bir noktada belirlenmesidir (Comrie 1985: 43).

Ad işlevli yancümlelerin zamansal yorumu, genelde temel cümleye bağlı olarak yapılır. Bunun yanı sıra, ad işlevli yancümlelerin yüklemdeki fiilin kılımlı değeri de, bu tarz cümlelerin zamansal yorumunda görev üstlenebilir (Aydemir: 2017: 193).

1.3 Ad İşlevli Yancümlelerde Sözdizimsel İşlevler

Ad işlevli yancümleler, temel cümlelerde adların yüklenebileceği tüm görevleri alabilirler (Aydın 2004: 41). Johanson'a göre ad işlevli yancümlelerinin yüklenebileceği sözdizimsel işlevler; özne, nesne ve dolaylı tümleç olabilir (2013: 75). Adlar ve ad olarak işlev gören tüm dilsel birimler, ek eylem yardımıyla ad cümlesi kurabilirler. İsim-fiil yancümlelerinin de ad değerinde olması hasebiyle, ek eylem yardımıyla ad cümlesi oluşturabilirler, yani temel cümlede yüklem görevini de üstlenebilirler (Aydın 2004: 44).

1.4 Ad İşlevli Yancümlelerde Altasıralılık

Sözdizimsel açıdan bağımlı bir yapının bir üst yapıya bağlanması, *altasıralılık* (subordination) esasına göre yapılmaktadır. Altasıralılık, bir cümle içinde eylemin yapısal açıdan bağımlı hale getirilip dizimlenmesidir (İmer & Kocaman & Özsoy 2011: 23). Dilbilimsel açıdan *altasıralama* (subordination) hiyerarşik olan bağlantı türünü bildirir (Blühdorn 2008: 59-61). Bu bakımdan altasıralama, bir cümle bağlantı türüdür ve bir cümleciğin bir üst cümleye hem sözdizimsel hem de içeriksel açıdan bağlanmasını bildirir (Lehmann 1988: 182). Altasıralama, bitimli (finite) ve bitimsiz (non-finite) cümlelerin temel cümlelere bağlanışında a) *bitimli altasıralı cümleler* ve b) *bitimsiz altasıralı cümleler* şeklinde iki türde görülmektedir (Göksel & Kerslake 2005: 135-137).

Altasıralılık iki şekilde görülür:

1. Bitimli altasıralı cümleler: Bitimli altasıralı cümlelerle kurulan tümleçlemelerde, bitimli bir cümle 'diye' alıntı edatı vasıtasıyla temel cümleye altasıralı olarak bağlanmaktadır (Aydemir 2017: 190). Örnek: [*Buradan neyi aldın*] diye sordum.

2. Bitimsiz altasıralı cümleler: Bu cümlelerde ise, bitimsiz yapıların temel cümleye altasıralı olarak bağlanması söz konusudur. Burada söz konusu olan, fiilimsilere dayalı olarak oluşturulan cümle benzeri yapılarıdır ve bu yapılar birçok açıdan (zaman, görünüş, kişi vb.) temel cümleye bağıdırlar (Aydemir 2017: 190-191). Örnek: *Biz [çalışmamızı] biliriz.*

Diğer Türk dillerinde olduğu gibi, Kırgızcada da ad işlevli yancümlelerin en belirgin sözdizimsel özelliği *altasıralı* (subordinated) olmaları, yani bir üst cümleye bağlı olarak sözdizimsel düzlemde yer almalarıdır. Biz bu çalışmamızda Kırgızcada -GAN eki ile oluşturulan isimleştirmelere dayalı olarak kurulan *bitimsiz isim-fiil cümlelerinin* altasıralı olarak üst cümlelere bağlanma durumlarını ele alacağız.

2. Kırgızcada -GAN Eki İle Oluşturulan Ad İşlevli Yancümleler

Çalışmamızın bu bölümünde, Kırgızcada -GAN eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlelerin olgusal durumlarını, zamansal yorumlarını ve üst/temel cümlede yüklendikleri sözdizimsel işlevleri ilgili örnekler eşliğinde ele alıp Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılıklarını göstereceğiz.

2.1 Olgusal Durumu

Kırgızcada -GAN eki ile oluşturulan ad işlevli yancümleler, genelde olgusaldır, yani bir olgu ifade ederler. Bu tarz cümlelerde gerçekleşmiş ya da gerçekleşmekte olan bir olayın/durumun bildiri söz konusudur. Ancak çok nadir de olsa kimi kullanımlarda olgusal taşıyıcılar, yani henüz gerçekleşmemiş bir olayın ya da olgunun bildiri söz konusudur:

-GAn eki ile oluşturulmuş aşağıdaki ad işlevli yancümler olgusaldır, yani bir olgu ifade etmektedirler. Bu isim-fiil cümlelerinde gerçekleşmiş bir olay veya olgu bildirilmektedir:

(1) [*Uulunun esen kelgenine*] *könjülü caylana tüşö*. (Kasimbekov 1998: 316)

‘[Oğlunun sağ salim geldiğine] çok seviniyor.’

(2) [*Cer bergenin*] *aytpayturup ele*. (Kasimbekov 2008a: 26)

‘[Yer verdiği] söylememiş.’

Kırgızcada -GAn eki ile oluşturulmuş ad işlevli yancümler, kimi durumlarda olgusal olmayabilir, yani bir olgu ifade etmeyebilirler. Burada, ad işlevli yancümlede bir olgudan çok, temel cümle yüklemine de dayanarak genel-geçer olayların ifadesi söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde ekin bu işlevini görmek mümkündür:

(3) [*Anday kişilerdi taap, acının canına cibergenge*] *araket kalabız*. (Toktonaliev 2005: 199)

‘[Böyle insanları bulup hacının yanına göndermeye] çalışacağız.’

(4) *Küçüm kelbeyt [baarin aytıp bergenge]*. (Tokombaev 1947: 46)

‘[Hepsini anlatmaya] gücüm yetmez.’

Yukarıda da vurguladığımız gibi, olgusal ad işlevli yancümlerin önemli bir semantik özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan -GAn eki bağlamında Kırgızca ve Türkiye Türkçesini karşılaştıracak olursak, işlevsel eşdeğerlik anlamında şunları söyleyebiliriz: Kırgızca -GAn eki, olgusal olduğu durumlarda Türkiye Türkçesindeki -DXK ekine, olgusal olmadığı durumlarda ise -mA ekine tekabül etmektedir.

2.2 Zamansal Yorumları

Kırgızcada -GAn eki ile oluşturulan ad işlevli yancümler, diğer birçok Türk dilinde olduğu gibi kesin geçmiş zaman bildirirler ve zamansal olarak kesin geçmişlik ifade ederler. Ancak -GAn eki ile oluşturulan bazı ad işlevli yancümler, üst/temel cümle bağlamına göre genel şimdiki zamanı da bildirebilirler (Hebert-Poppe 1963: 32).

2.2.1 Geçmiş Zaman

Bu ad işlevli yancümlerde konuşma anı noktası referans olarak alınmıştır. Buna göre ad işlevli yancümle olayı, konuşma anı noktasından daha önce gerçekleşmiştir. Burada aynı zamanda, ad işlevli yancümle olayının temel cümle olayından önce gerçekleşme durumu da söz konusudur. Bu zaman ilişkisini aşağıdaki örneklerde açıkça görülmektedir:

(5) [*Mambetalının kelgenine*] *bir cumadan aşıp baratat*. (Rıskulov 1991: 14)

‘[Mambetalı’nın geldiğine] bir haftadan fazla oluyor.’

(6) [*Algaçkı coluuşunda kelgenin*] *esindebi?* (Osmonov 1965: 164)

‘[(Buraya) ilk geldiğini] hatırlıyor musun?’

(7) [*Kaydan cetip kelgenin*] *bilbeym*. (Toktonaliev 2005: 68)

‘[Nereden yetişip geldiğini] bilmiyorum.’

2.2.2 Genel Şimdiki Zaman

Bu ad işlevli yancümlerde konuşma anı noktası referans alınmadığı için odaklılık yoktur. Buna göre ad işlevli yancümle olayı, konuşma anında gerçekleşmemektedir, yani konuşma anı noktasıyla eşzamanlı değildir. Örnekler:

(8) *An üstünö kee mugalimder [içkendi] cakşıköröt*. (Auezov 1987a: 32)

‘Hem ayrıca bazı öğretmenler [(içki) içmeyi] severler.’

(9) [*Sabaktan baarina cardam bergenge*] *ülgüröt*. (Rısbaev 2011: 162)

‘[Derste herkese yardım etmeye] çalışır.’

2.3 Üstlendikleri Sözdizimsel İşlevler

Kırgızcada *-GAn* eki ile oluşturulan ad işlevli yancümleler, bağlı oldukları üst/temel cümlelerde sözdizimsel olarak özne, nesne ve dolaylı tümleç görevini yüklenmektedirler:

2.3.1 Özne Görevi

-GAn eki ile oluşturulmuş aşağıdaki ad işlevli yancümleler, sözdizimsel olarak üst/temel cümlede özne görevindedirler. Bu tür kullanımlarda Kırgızca *-GAn* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılığı *-DXK* ya da *-mA* isim-fiil ekleridir:

(10) [*Dombu hantağasına da oşondoy ele carlık berilgeni*] *belgiliüü*. (Kasımbekov 1998: 219)

‘[Han dayısı Dombu’ya da aynı fermanın verildiği] bellidir.’

(11) [*Tez boşotup bergeniñiz*] *oñ*. (Kasımbekov 1998: 304)

‘[Çabuk serbest bırakmanız] iyi.’

(12) [*Kelgeniñiz*] *cakşı boluptur*. (Kasımbekov 1998: 152)

‘[Geldiğiniz] iyi olmuş.’

2.3.2 Nesne Görevi

-GAn eki ile oluşturulmuş aşağıdaki ad işlevli yancümleler, sözdizimsel olarak bağlı oldukları üst/temel cümlede nesne görevindedirler. Bu tarz kullanımlarda Kırgızca *-GAn* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılığı, üzerine iyelik ve belirtme durumu eki almış *-DXK* ekidir:

(13) [*Özöğü kararıp arañ kelgenin*] *unutup kaldı*. (Kasımbekov 1998: 172)

‘[Açlık çekerek zar-zor geldiğini] unuttu.’

(14) *Biz* [*bilgenibizdi*] *işteybiz*. (Kasımbekov 1998: 269)

‘Biz [bildiğimizi] yapacağız.’

(15) *Men dağı* [*bilgenimdi*] *aytam*. (Kasımbekov 1990: 233)

‘Ben de [bildiğimi] söylerim.’

2.3.3 Dolaylı Tümleç Görevi

-GAn ile oluşturulmuş aşağıdaki ad işlevli yancümleler, sözdizimsel olarak bağlı oldukları üst/temel cümlede dolaylı tümleç görevindedirler. Bu tür kullanımlarda Kırgızca *-GAn* ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılığı, üzerine iyelik ve belirtme durumu eki almış *-mA* ya da *-DXK* ekleridir:

(16) [*Oşonço til bilgenine*] *özü da kıylakursant bolgonsudu*. (Kasımbekov 1998: 5)

‘[O kadar dil bildiğine] kendisi de çok mutlu oldu.’

(17) [*Söz mañızına bark bergenge*] *ıraazi bolğon*. (Kasımbekov 1990: 93)

‘[Sözün manasına değer vermeye] razı olmuş.’

(18) [*Tiri kelgenge*] *kubanğıla*. (Kasımbekov 1990: 162)

‘[Sağ salim geldiğinize] sevinin.’

Ayrıca, Kırgızcada -GAn eki ile oluşturulmuş ad işlevli yancümleden sonra, *ekendik + iyelik eki* yapısı getirildiğinde, işlevsellik olarak Türkiye Türkçesindeki *-miş olduğu/olduğunu* şeklindeki yapıya tekabül etmektedir. Johanson'a göre Kırgızcada yalın yüklemle kurulan eylem cümleleri koşacı olarak *ekendik + iyelik eki* kullanılır (1998: 60). Kırgızcada -GAn + *ekendik + iyelik eki* yapısı ile kurulmuş cümle örnekleri şunlardır:

(19) [18 çaşka cetken ekendiğın] tastıktağandan kiyin körsötülöt. (Sıdıkbekov 1982: 77)

'[18 yaşına gelmiş olduğunu] doğruladıktan sonra gösteriliyor.'

(20) [Talaptar berilgen ekendigi] belgili. (Saktanov 1991: 114)

'[Taleplerin verilmiş olduğu] biliniyor.'

Sonuç

Kırgızcada genelde sıfat-fiil eki olarak değerlendirilen -GAn eki ile, aynı zamanda isimleştirmelere dayalı olarak bitimsiz ad işlevli yancümleler de oluşturulmakta ve altasıralı olarak üst/temel cümlelere bağlanmaktadır. Bu cümleler, bağlı oldukları üst/temel cümlelerin sözdizimsel bir parçası (özne, nesne ve tümleç) olarak işlev görebilmektedir. Genellikle zamansal yorumlamalarında üst/temel cümleye bağlı olan bu cümleler, bazen temel cümleden bağımsız olarak da belli zamansal değerler barındırabilirler. Kırgızcada -GAn eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlelerde, diğer birçok Türk dilinde olduğu gibi ağırlıklı olarak geçmiş zaman ağır basarken, üst/temel cümle bağlamına göre genel şimdiki zaman da söz konusu olabilmektedir. Bunun yanı sıra, -GAn eki ile oluşturulan ad işlevli yancümlelerin olgusalılık temelinde gösterdikleri özellikler de oldukça ilginçtir. -GAn eki ile oluşturulan ad işlevli yancümleler genelde olgusalılık taşırlar, ancak belli durumlarda olgusalılık bildirmezler. Bu çalışmada Kırgızcadaki -GAn ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılığı da konu edilmiştir. -GAn ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevsel karşılığı, olgusalılık bildirdiği durumlarda -DXK, olgusalılık bildirmediği durumlarda ise -mA ve -mAk eklerine tekabül etmektedir.

Kaynakça

- AYDEMİR, A. (2011). Tuvacada Şimdiki Zaman. *Bilig*, S. 59, s. 53-66.
- AYDEMİR, A. (2017). Tuvacada Ad İşlevli Yancümleler ve Türkiye Türkçesindeki Eşdeğerlikleri. *Bilig*, S. 81, s. 185-203.
- AYDIN, İ. (2004). Türkçede Yan Tümce Türleri ve İşlevleri. *Dil Dergisi*, S. 126, s. 123-126.
- BLÜHDORN, H. (2008). Subordination and Coordination in Syntax, Semantics and Discourse. 'Subordination' versus 'Coordination' in *Sentence and Text. A Cross-linguistic Perspective*. Ed. C. Fabricius & W. Ramm. Amsterdam: J. Benjamins Publishing Company.
- COMRIE, B. (1985). *Tense. Cambridge Textbooks in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GÖKSEL, A. & KERSLAKE, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London & New York: Routledge.
- HEBERT, R. J. & POPPE, N. (1963). Kirghiz Manual. *Uralic and Altaic Series*. The Hague: Mouton & Co.
- İMER, K. & KOCAMAN, A. & ÖZSOY, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2012). Kırgız Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. A. B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yay.

KORNFİLT, J. (1996). On some infinitival wh-constructions in Turkish. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, S. 96, s. 192-215.

LEHMANN, C. (1988). Towards a Typology of Clause Linkage. *Clause Combining in Discourse and Grammar*. Ed. J. Haiman & S. A. Thompson. Albany, N. Y. Amsterdam: John Benjamins. 181-225.

JOHANSON, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.

JOHANSON, L. (1994). Türkeitürkische Aspektotempora. Ed. R. Thieroff & J. Ballweg *Tense systems in European languages*. Tübingen: Niemeyer. 247-266.

JOHANSON, L. (1998). The Structure of Turkic. *The Turkic Languages*. Ed. L. Johanson & É. A. Csató. London: Routledge.

JOHANSON, L. (2013). Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses. *Bilig*, S. 67, s.73-90.

WELKE, K. (2005). *Tempus im Deutschen, Rekonstruktion eines semantischen System*. Walter de Gruyter: Berlin & New York.



IGNÁC KÚNOS'UN ANADOLU HALK EDEBİYATINA VE DİL BİLİMİNE KATKILARI

*Gumru ŞEHİRİYAR**

Özet

Ignác Kúnos bütün hayatını Türk Halk Edebiyatının derlenmesine, unutulmuş lehçe ve diyalektlerinin öğrenilmesine adanmış Yahudi asıllı Macar Türkologdur. Onun sayesinde Anadolu'nun birçok bölgesinin folkloru, gelenekleri, tarihi bize ulaşmıştır. Hem savaşlardan, hem de doğal afetlerden dolayı haritadan silinmiş bazı bölgelerin örf ve gelenekleri, toponimleri, folklor örnekleri Ignác Kúnos'un eşsiz hizmetleri sayesinde bugüne ulaşmıştır. Türk Devletlerinde Ignác Kúnos'un hayat ve faaliyetinin kapsamlı araştırılmasına rağmen Azerbaycan'da onun kimliği, bilimsel çalışmaları araştırılmamıştır.

Bu anlamda makalede Ignác Kúnos'un kişiliği, seyahat ettiği Türk toprakları, oradan derlediği folklor örnekleri, Anadolu Türk ağızları ile ilgili verdiği değerli bilgiler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dialektoloji, Lehçe, Derlemeler, Folklor Metinleri, Türk Halk Edebiyatı, Anadolu Türkleri

IGNATS KUNOSH'S GIFTS TO ANATOLIAN FOLKLORE AND LINGUISTICS

Abstract

Ignats Kunosh is a Hungarian turkologist with the origin Jew devoted his life to the collecting of Turkic folk literature and studying the forgotten accents and dialects. Due to his effort the folklore and the ethnography of many regions of Anatolian have been saved. Either according to the wars or the natural disasters the traditions, names of places, folklore examples of some regions disappeared from the map have come to nowadays with the matchless help of Kunosh. Though his activity was investigated in details in some Turkic states in Azerbaijan Ignats Kunosh's scientific activity was not in the centre of the attention.


In this article the information about Ignats Kunosh's personality, his travel in Turkic states and the folklore examples collected by him will be given, his hard and honourable life will be shown.

Key Words: Dialectology, Accent, Collecting Materials, Folklore Texts, Turkish Folk Literature, Anatolian Turks

Giriş

Ignác Kúnos'un bilimsel çalışmaları Anadolu'nun birçok bölgesinin dilini ve halk edebiyatını öğrenmekte çok önemli bir kaynaktır. O, Anadolu Türklerinin folklorunu, folklorun bütün türlerini derleyip yayınlamıştır. Onun bu çalışmalarına kadar defalarca çaba göstermelerine rağmen derlemenin teknolojisini bilmediklerinden Avrupalı bilim adamları, Türkologlar, dil bilimciler bu konuda başarılı olamamışlardır. O yüzden de Kúnos'un araştırmaları kendi çapında tektir.

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, "Dede Korkut" Anabilim Dalı, el-mek: nevayi-qumru@rambler.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>

Ignác Kúnos 1860'ta Macaristan'ın Hajdu bölgesinin Samson eyaletinde bir Yahudi ailesinde dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu Debreçen'de geçiren Ignác Kúnos eğitimini Debreçen Kalvinist Koleji'nde almış ve 1879'da Koleji bitirmiştir.

1980'de Üniversiteyi kazanan Kúnos'un eserleri Macar şive ve lehçelerinin öğrenilmesinde çok önemli kaynaklardandır. Üniversitede eğitim gördüğü yıllarda (1880-1884) o, Macar dilinin ses bilgisi, grameri ve sözlerin etimolojisi ile ilgili bir çok değerli eserler yazmıştır. 1880'den itibaren o, birbirinin ardınca "Fiil Örneklerini Kullanım Kuralları" ("A "feil" ige-köt-használatáról", 1880), "Debreçen Lehçesi" ("Debreceni nyelvjárás", 1880), "Debreçen Lehçesinde Fiillerin "ik" eki" ("Az igék ik-es ragozása a debreceni nyelvjárásban", 1882), "Açıklamalı Sözlük" ("Lésen, czékáz" [szómagyarázatok]), "Lokatif" ve "Datif" eklerinin Macar Dilinde Kullanım Şekli" ("A belviszonyragok használatára a magyarban"), "Ki" Prefiksinin Kullanım Şekli. Macar Semantikasına Armağan" (A "ki" ige-köt-használatára. Adalék a magyar jelentéstanhoz) isimli eserlerini yazmıştır. Kúnos, yaptığı bu çalışmalarıyla ünlü dil bilimcilerin dikkatini çekmiştir. Üniversite yıllarında yazdığı bu eserlerinden dolayı kendisine üniversite ve Macar Bilimler Akademisi tarafından burs verilmiştir.

Kúnos 1895'te Roza Szell'le evlenmiştir. Onun 4 oğlu, 1 kızı var. Bugün torunu Laszlo Kúnos, Budapeşte Üniversitesi'nde İskandinav dilleri üzerine uzmandır.

Macaristan'a geldikten sonra hocaları József Budenz'in ve Ármin Vâmberî'nin yardımı ile 1890'da Budapeşte Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde Türk Dili ve Edebiyatı hocalığını yaptı. Sonradan Budapeşte Macar Kraliyet Üniversitesi'nde (Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem) Türk Dili ve Edebiyatı uzmanlığı üzerine doçent seçilmiştir.

Kúnos 1889 senesinden itibaren Paris'teki Asya Cemiyeti'nin (Société Asiatique), Alman-Doğu ülkeleri Cemiyeti'nin (Deutschen Morgenländischen Gesellschaft), Helsinki'deki Fin-Ugor Birliğinin üzü, Uluslararası Orta ve Doğu Asya Cemiyetinin (Nemzetközi Közép és Keletázsiai Társaság) başkanı olarak çalışmıştır.

Kúnos, ömrünün son yıllarını yine de Türk folkloruna, Türk edebiyatına adanmıştır. O, Derviş masalları ve hikâyeleri ile ilgili "Derviş Efsaneleri" ("Dervis legendák") isimli dizi makale yazarak yayımlanmıştır. Almanların Yahudileri toplumsal katliamından Sovyet Ordusunun o topraklarda yaptığı kanlı dövüslere kadar yaşanmış bütün olaylara rağmen Ignác Kúnos yine de yılmadan çalışmıştır. Sokaklarda giden ağır dövüşler zamanı kağıdı duvara dayayıp yine de yazıyordu. Ölümüne 3 gün kala kalemi elinde zor tutmasına rağmen, makalesini sonlandırmaya çalışmıştı.

Ignác Kúnos 7 Ocak 1945'te Budapeşte'de vefat etmiştir.

Ignác Kúnos'un Bilimsel Çalışmaları

Ignác Kúnos üniversite yıllarında Macar dili, Fin-Ugor dilleri ve Türk dilleri üzerine uzmanlaşmıştır. Bu konuda ona Macar şarkiyatçısı ve Türkologu Ármin Vâmberî'nin büyük yardımı dokunmuştur. Kúnos, üç yıl Vâmberî'nin (1832-1913) derslerinde Osmanlı, Uygur, Tatar ve Çağatay dillerini öğrenmiş ve bu konuda birçok eser yazmıştır.

Kúnos'un hayatını Budapeşte'de sokakta rastladığı bir Türk şekerci değiştirmiştir. Onunla bir kaç saat konuşan Kúnos, bu şekercinin konuştuğu Türkçenin hocası Ármin Vâmberî'nin ona Üniversitede öğrettiği Türkçeden çok daha farklı olduğunu anlar. Bu konuda hocası ile Kúnos arasında uzun bir polemik oluşur, sonunda Kúnos'un "Türklerin halk edebiyatı var mı?" sorusuna Vâmberî "Benim bildiğim kadarıyla çok fazla değil" diyerek cevap verir. Kúnos'un "Nasreddin Hoca'nın bütün dünyada ünlü olan "Letâif" eseri halk edebiyatı değil mi?" sorusuna Vâmberî "İşte Türklerin halk edebiyatı bu kadardır" – der.

Bundan sonra Ármin Vâmberî Kúnos'a Yanos Krcsmarik'in (1857-1943) "Türk Halk Türküsü Hakkında" ("A török népdalról") isimli eserinden sözeder. O eseri okuduktan sonra Ignác Kúnos bunların aslında Arap ve Fars dilinin etkisi altında söylenen Türkçe şarkılar

olduğunu öğrenir. O zaman şarkı ile türkü arasındaki farkı Avrupalı bilim adamları bilmiyorlardı. Buna ilave olarak, o dönemde hakim olan Osmanlı lehçesi de tabii ki, Arap ve Fars kelimeleri ile zengin idi. Bununla da Kúnos'un Türk edebiyatına, Türk diline olan ilgisi daha da arttı.

1884'te Kúnos Macar Krallık Yüksek Öğretim okulunda bir sene hocalık yaptı. O, Macaristan Bilimler Akademisinin üyeleri olan hocaları József Budenz'in, Ignác Goldzieher'in ve Ármin Vâmberî'nin ısrarı ile Anadolu şivelerini ve halk dilini araştırmak amacıyla Macaristan Bilimler Akademisine başvuru yaptı. 1885'te izin alarak Osmanlı topraklarına doğru yola çıktı. Ona bu işte maddî ve manevî destek olanlar arasında arkadaşı Bernât Munkácsi, Budapeşte Yahudi Birliğinin başkanı Môr Vormân, hocaları Ignác Goldzieher ve József Budenz de vardı.

Kúnos Budapeşte'den Zimoni'ye gitmek için bedava tren bileti, İmparatorluğun ve Krallığın Buharlı Vapur Şirketinden Zimoni'den Ruscuk'a ve Ruscuk'tan Lom Palanka'ya (Bulgaristan) kadar gitmek için de bedava vapur bileti sağlanmıştır. O, bunun karşılığında yaptığı araştırmalarını Macaristan Bilimler Akademisinin bülteninde yayımlayacağına söz vermiştir.

Kúnos Türkiye seferini Tuna sahillerinde yerleşen ahalisinin çoğunluğunun Türk olduğu Ruscuk'la başlamıştır. Burada yaşadığı dönemde Türk dilini ve örf-adetlerini öğrenmiştir. Ruscuk'ta Adakale halk türkülerini toplamıştır (Kúnos, 1907; Popescu-Judetz, 2006). Adakale'nin folkloru, etnografisi ve dili ile ilgili ilk bilgini Ignác Kúnos vermiştir (Şehriyar, 2014a: 173). Bu seyahatden sonra Ignác Kúnos uykularında Türkçe konuştuğunu yazıyor (Belge Nr. 5448/259). Kúnos Ruscuk'tan 100 türkü derlemiştir. O bu derlemelerinde bölgenin dialektini muhafaza ettiğinden bu eserler Türkiye dialekt ve şivelerinin öğrenilmesinde (Belge Nr. 5448/260) çok gerekli bir kaynaktır.

Kúnosun verdiği bilgiye göre, Adakale'deki evler tek katlı, tuğla tavanlı dikililerdir. Burada tek minareli bir camii de var idi. Adada yaklaşık 550 kişi oturuyordu. Adakale'de bir hapishanenin olmasına rağmen içerisi hep boş imiş, yazın sıcaklarda insanlar oraya serinlemek için gidiyorlardı (Szilágyi, 2007: 126). Kúnos buradan etnografi adetleri yansıtan 60'tan fazla fotoğraf, 100'ten fazla türkü, 43 masal, bulmacalar, çocuk oyunları, inançlar derlemiştir.

Bu seferin ardından Kúnos Varna'ya yola düşmüştür. Orada da Türk ahalisinin folklorunu ve etnografisini öğrenmiş, burada tarih boyu "önemli bir Türk nüfusu"nun (Kúnos, 1988: 160; Ansiklopedi, 1986: 5696-5697) yaşadığını belirtmiştir. Varna Bulgaristan'ın Kafkasya, Poti, Batumi ve İstanbul'u birleştiren en büyük liman şehridir. 2014'ün istatistiklerine göre Varna'nın nüfusu 348002 kişidir.

Bundan başka Ignác Kúnos bugün Rumeli'de yaşayan Türklerin dilini, etnografisini, folklorunu araştırmıştır. Unutulmakta olan Rumeli kültürüne bakıldığında savaşlar veya afetler sonucu adaların suyun altında kalması ile kabolun büyük bir kültür görüyoruz. Ama elimizde olan malzemeler gösteriyor ki, konusu kahramanlık olan türküler ve başka folklor metinleri daha derinden incelense, tarihin perdesi arkasında saklanan savaşlar ve onların sebepleri ile ilgili çok gizli-saklı makamlar ortaya çıkarılacaktır (Şehriyar, 2014b: 116).

Ignác Kúnos'un Türk halk edebiyatına gösterdiği hizmetlerin arkasında yalnız hocaları ve arkadaşları yok. Folklor metinlerinin derlenmesinde ve sisteme alınmasında İstanbul'da yaşayan ve burada Türk dilli elyazılarını toplayıp-satan Daniel Szilágyi'nin (1831-1885) de hizmetleri büyüktür. Daniel Szilágyi ona derlediği metinlerin macar diline tercümende ve transkripsiyonların yazılmasında yardım etmiştir.

Sonraki hatıralarında Ignác Kúnos halkın dilinden 220 türkü, 30 destan derlediğini bildirmiştir. Kúnos 1885'de hocası József Budenz'den o güne kadar derlediği folklor malzemesini Macaristan Bilimler Akademisine vermesini ve onların bir kitap halinde yayımlanmasını rica etmiştir.

Johann Heinrix Mordtmann (1839-1912) Kúnos'a derleme ve araştırmalarında gösterdiği uğurlara şaşırıldığını söylemiştir. Kúnos ise uğurlarının sırrını böyle anlatmıştır: "Derleyicinin her şeyden önce Türkler arasında yaşaması çok önemlidir. O, söyleyicilerin mutluluklarını, üzüntülerini paylaşmalı, onların örf-geleneklerine uymalı, onlar gibi giyinmelidir..." (Belge Nr. 5448/264).

Kúnos'un gösterdiği bu hizmetleri yalnız hocası József Budenz değerlenmiştir. Defalarca Macaristan Bilimler Akademisine ve Budapeşte Yahudi Birliğinin başkanına başvurmasına rağmen onu maddi ve manevi destekleyen olmamıştır. Onun için de Kúnos derlediği malzemeleri yayınlaması için József Budenz'e göndermişti. O, az da olsa oradan para alacağını ummuştur.

Kúnos daha sonra Mısır'a seyahat etmiş, orada yaşayan arkadaşı Yusuf Samih'in kütüphanesinde olan Konya şivesi ile yazıldığı düşünülen "Nasreddin Hoca Letifeleri" dergisi ve daha bir çok malzemelerin kopyasını almıştı (Belge Nr., 5448/303). O, Mısır'dan İstanbul'a 13 gün sonra döndü. Bu seyahatin çok ağır geçmesi bilindiğinden geri dönerken Kúnos'un yolculuk ettiği gemi şiddetli fırtınaya yakalanmıştır. Gemi ciddi zarar görmüş, hatta bir tarafı yanmıştır.

Böylece ölümden dönen Kúnos'un parası olmadığından gemide ona yatak verilmemiştir. O da yerde yatmıştır. Yunanistan'ın Pire limanına aç-susuz ulaşmıştır (Belge Nr., 5448/271).

Ignác Kúnos'un Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine Katkıları

Kúnos İstanbul'da yaşadığı yıllarda her gün camiye gitmiş, medrese dersleri almıştır. Aynı zamanda Özbekler Tekkesine de giderek orada Çağatayca öğrenmiştir. O, bir taraftan medreseleri, tekkeleri ziyaret etmiş, diğer taraftan da folklor metinleri derlemeği unutmamış, 1886'da "Karagöz" oyunlarından söz eden "Üç Karagöz Oyunu" ("Három karagöz játék") kitabını yayımlattı. Macar dilinde yayımlanan bu eser İstanbul şivesinin öğrenilmesinde eşsiz kaynak olduğu için gerekli kaynak olduğundan Kúnos oyunu şive üzerine tahlil etmiş, açıklamalar yapmıştır.

Aslında bu kitabın 1851'de yayınlanması düşünülmüştü. Kúnos kitabın yazma varyantını arkadaşı Daniel Szilagiye okuması için vermişti. İstanbul'un Timoni sokağında sarraf dükkanı olan Daniel Szilagin'in ani ölümünün ardından dükkanı devlet resimleri tarafından mühürlendi. O gün de gece saatlerinde dükkan soyuldu ve bir sıra değerli kitaplar çalındı. Çalınan kitaplar arasında Kúnosun "Üç Karagöz oyunu" kitabı da vardı. Sonralar bu "soygun" olayının devletin resmi kişileri tarafından düzenlendiği ve o eserlerin arasında devletin aleyhine bir şeylerin olup olmadığını açığa çıkarmak için bu olayın tasarlandığı bilindi.

1887'de ise Kúnos derlediği 300 türkü, "özel" adlandırdığı 100 türkü (bekçi baba rivayetleri), 200 bulmaca, 15 hikâye ve "Koroğlu" hikâyelerinden ibaret metinleri yayınlattı. "Osmanlı Türk Halk Edebiyatından Örnekler" ("Oszmán-török népköltési gyűjtemény") isimli bu kitabın ikinci cilti 1889'da yayınlandı.

Kúnos'un derlediği malzemeler arasında en çok önem verdiği "Aslı ve Kerem" hikâyesi idi. Onun çalışmaları arasında "Aşık Garip" hikâyesi de vardı. Folklorcular ve dilbilimciler bu hikâye etrafında çok sayıda polemikler yapmış, hatta Kúnos'un bu derlemesi onun bütün çalışmalarına kuşku duydurmuştur. Yazılarının birinde "Arap ve Fars kelimelerinden arınmış "Aslı ve Kerem" hikâyesi" diye söz ettiği bu çalışması bilim insanlarında onun bütün derlemelere müdahale ettiği fikrini doğurmuştur. Zira bizim Kúnos'un derlemeleri üzerinde yaptığımız dilbilim üzerine araştırmalar bu fikrin yanlış olduğunu göstermiştir. Onun derlemeleri arasında yüzlerce Arap-Fars kelimeleri içeren türküler, hikâyeler vb. folklor türleri vardır ki, onların bugün mutlaka müdahaleye ihtiyacı vardır. Mesela:

Hep sabi-sübyanlar ateşe düştü,

Aldı nemse bizim nazlı Budini (Kúnos, 1907: 24-25).

Burada Arapça “sabi-sübyanlar” – süttten kesilmemiş oğlan çocuğu (Luğat, 1993: 905) kelmesi kullanılmıştır ve onun üzerinde hiç bir müdahale yoktur. Türkünün bu yerinde “nemse” gibi söylenen Alman askeri bir başka türküde “nemçe” olarak söylenmiştir.

Nemçe kralı durmuş ağlar,

Hey ada ada, can sana feda (Kúnos, 1907: 156-157).

Kúnos 1886 senesinde o zamana kadar 80 masal derlediğini yazıyor. Bundan sonra Kúnos'un derlediği folklor metinlerini yayınlamak için yayın evleri, cemiyetler ve kurumlar (Olcso Könyvtár, Budapeşt Szemle gazetesi, Kisfaludi Cemiyeti, Macaristan Bilimler Akademisi) sıraya dururlar. 1887'de ise Macaristan Bilimler Akademisi Kúnos'a maddi yardımını durdurur. Bundan sonra o, Macaristan'daki gazete ve dergilere makaleler yazmıştır. Sonraki yıllarda Macaristan Bilimler Akademisi tarafından Zsigmond Simoni (1853-1919) Kúnos'a belli bir ücret karşılığında Osmanlı devletinde yaşanan siyasi olaylarla ilgili bilgi vermesini önermiş, maddi sıkıntılar yaşamasına rağmen Kúnos bu teklifi kabul etmemiştir.

Fransalı arkadaşlarından biri onun “Karagöz” oyunu üzerine yaptığı araştırmalarını Paris'teki “Journal Asiatique” dergisinde yayınlamak için Fransızcaya çevirmiştir. Bunun ardınca Paris'teki Şarkiyat Enstitüsü, özellikle de Abel Pavet de Courteille'nin (1821-1889) ve Charles Adrien Casimir Barbier de Meynard'ın (1827-1908) yardımı ile Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçiliği Kúnos'dan “Karagöz”le ilgili araştırmalarının bir kaç nüshasını satın almıştır.

İki cildi yayınlanmış olan “Osmanlı-Türk Halk Edebiyatından Örnekler” kitabının üçüncü cildin Rusya'da yayınlamak isteyen Kúnos burada Vasiliy Vasilyeviç Radlov'la (1837-1918) tanışmıştır. Radlov 1917'de yayınlattığı “Ansiklopedik Sözlük”ün bir kaç bölümünü Anadolu şivesi üzerine uzmanlaşmış Kúnos'a göndermiştir. Bunun ardınca da Kúnos Anadolu ve İstanbul'da derlediği malzemeleri Almancaya çevirerek Sankt-Petersburg'ta Şarkiyat Enstitüsüne yayınlamaları için göndermiştir.

Bu yıllarda Radlov yazdığı “Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri” (“Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme”) eserinin 8. cildini Osmanlı Türkçesine adanmış ve bu cildin hazırlanmasını Sankt-Petersburg Rus Çar Akademisinin teklifi ile Kúnos'a havale etmiştir. Radlov, aynı zamanda 1888-1911 yıllarında yazdığı 4 ciltlik “Türk Lehçelerinin Sözlük Deneyimi” (“Versuch eines Wörterbuchs der türkischen Dialekte”) eserinin Anadolu Türkçesine ait bölümünü yazmayı da Kúnos'tan rica etmiştir. Radlov'un en büyük eseri olan “Güney Sibirya ve Cungar Düzlüğünde Yaşayan Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri” eserinin 6. ciltini – 600 sahifasını Kúnos yazmıştır (Kumıkskoy mir).

Kúnos Türkiye'den Macaristan'a döndükten sonra ardarda çok önemli eserler yazmıştır: “Osmanlı-Türk Halk Edebiyatından Örnekler” (“Oszmán-török népköltési gyűjtemény”, I cilt – 1887; II cilt – 1889), “Nasreddin Hocanın Letifeleri” (“Naszreddin Hodsa tréfái”, 1899), “Türk Halk Masalları” (“Török népmesék”, 1889), “Küçük Asya'dan Türk Halk Romanları” (“Kisázsiai török népregények”, 1892), “Türk Kadınlarının Dili ve Şiiri” (“A török nő nyelve és költészet”, 1893) ve “Yeni Türk Edebiyatının Gelişimi” (“Az újabb török irodalom fejlődése”, 1900). Macaristan'da yayınlanan Pallas Büyük Ansiklopedisinin (Pallas Nagy Lexikona, cilt I-XVIII, 1893-1900) ve Revai Büyük Ansiklopedisinin (Révai Nagy Lexikona, cilt I-XXII) Türklere ait maddelerini de o hazırlamıştır.

Kúnos I. Dünya Savaşı yıllarında Macaristan'da Türk dilli askeri esirler arasında da folklor metinlerini derlemiştir. O, Heb (şu anda Çekoslovakya sınırkarında bir şehir) askeri kampında Kumık esirlerden türküleri derlemiştir (Obraztsı narodnoy literaturı). Malesef Macaristan Bilimler Akademisinin Bilimsel Arşivinde muhafaza edilen bu malzemeler ne Macarlar, ne Türkler, ne de Ruslar tarafından öğrenilmemiştir.

Sonuç

Ignác Kúnos bütün hayatını Türk Halk Edebiyatının derlenmesine, lehçe ve diyalektlerinin öğrenilmesine adanmış bir bilim insanıdır. Savaşlardan, doğal afetlerden dolayı kaybolmuş bazı bölgelerin örf ve gelenekleri, toponimleri, etnografisi, folklor örnekleri Ignác Kúnos'un eşsiz hizmetleri sayesinde bugüne ulaşmıştır.

Türk Devletlerinde Ignác Kúnos'un hayat ve faaliyetinin kapsamlı araştırılmasına rağmen Azerbaycan'da ve Rusiya'da onun kimliği, bilimsel çalışmaları maalesef hiç bir zaman araştırma konusu olmamıştır.

Ignác Kúnos'un hayatı ve Anadolu Halk Edebiyatına ve Dilbilimine sayısız katkıları, özellikle onun Rumeli hisarından derlediği çalışmaları çok dikkat çekicidir. Halk bilimciler onun sayesinde Rumeli ve Anadolu ağız ile söylenen onlarla türkü, ninni, oyun vb. metinlere ulaşmış, o yerlerde kaybolmuş bir çok sözlü gelenekle ilgili bilgi sahibi olmuşlar. Kúnos'un bir Macaristan'daki askeri kampdan derlediği Kumık türküleri de onun sanatının bize aktardığı çok önemli notlara sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Cem Büyük Ansiklopedisi. (1986). C. 15, İstanbul.
- Kumıkskoj mir – По следам одной фотографии (Венгрия, 1917 г.), (2015) Кумыкской мир // Культура, история, современность. 25 января 2015 <http://kumukia.ru/article-4010.html>
- KÚNOS, İ. (1907). Türk Halk Edebiyatı Örnekleri (Oszmán-török népköltési gyűjtemény). Budapeşte.
- KÚNOS, İ. (1988). Türk Halk Türküleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/259
- Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/260
- Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr. 5448/264
- Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr., 5448/271
- Kúnos'un József Budenz'e yazdığı mektup, MA. Belge Nr., 5448/303
- Obraztsı narodnoj literaturı – Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Тексты и немецкий перевод; Санкт-Петербург, 1866-1896
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat (Haz: Devellioğlu F.). (1993). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Popescu-Judetz E. Adakale (çev. Aksoy B.). (2006). İstanbul.
- Şehriyar G. Rumeli: izi itmiş tarix. (2014a). "Dede Gorgud" elmi-edebi toplu.
- Şehriyar G. Rumeli: izi itmiş tarix. (2014b). "Dede Gorgud" elmi-edebi toplu.
- SZİLÁGYI S. (2007). Ignác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü. Ankara: Doktora tezi.



«АДАМГЕРШІЛІК» КОНЦЕПТІСІНІҢ ШӘКӘРІМ МЕН МЕХМЕТ АКИФ ЭРСОЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

*Dosbol ISSA**

Түйіндеме

Шәкәрім мен Мехмет Әрсой шығармаларындағы «адамгершілік» концептісін анықтай отырып, түркі халықтары поэзиясындағы көркемдік дәстүрлер сабақтастығын айқындаумен қатар келешек ұрпаққа ұлы аталарымыздың қандай тәлім-тәрбие қалдырғанын көре аламыз. Шәкәрім Құдайбердіұлы ұрпағына арлы бол, ұлтшыл еңбеккер болып қамқорсызға мейірім таныт десе, Мехмет Акиф Әрсой да дәл осындай тәлім-тәрбие алатын шығармаларды жазып қалдырғанын бұл мақаладан көре аларсыз. Шәкәрім қажы Ұлы Абайдан алған даналық жолын артындағы ұрпағына көптеген ізденістеріменен қоса қалдырды. Жалпы адамзатын арлы болдыру үшін тырысқан Шәкәрімнің саясаты дәл бүгінгі біздің заманымызға керек болып отыр. Адамгершілігі жоғары адам тәрбиелеу оның бірінші мақсаты екендігін, әр шығармашылығынан байқауға болады. Шәкәрім шығармашылығындағы адамгершілік, таза адам идеясының түп негізі ежелгі түрк әдебиетінен бастау алады.

Кілт Сөздер: Шәкәрім, Мехмет Акиф Әрсой, Адамгершілік, Шығармашылығы, Білімді Адам.

ŞAKÄRİM VE MEHMET AKİF ERSOY'UN ESERLERİNDE İNSANLIK KAVRAMI

Özet

Türk dünyası edebiyatının iki büyük şahsiyeti olan Şakârim ve Mehmet Akif Ersoy'un Türk halklarının sanatsal geleneklerini gelecek nesillere aktaran şiirleri, "ahlak" kavramını tanımlayan unsurlar taşımaktadır. Bu makalede Şakârim Kudayberdiuli'nin ahlaklı, dürüst nesil yetiştirme düşüncesi ile Mehmet Akif Ersoy'un eserlerinde yer verdiği milliyetçi, çalışkan, ahlaklı, dürüst nesil kavramları ele alınmıştır. Hacı Şakârim bilgeliğini Büyük Abay'dan almıştır. Bugün insanlığı daha iyi hale getirmeye çalışın Şakârim'in yaklaşımına ihtiyacımız vardır. Sürdürülebilir yüksek ahlaki eğitim ve ahlaklı, vatanına, milletine bağlı nesil Şakârim'in eserlerinin temel konularındandır. Şakârim'in eserlerindeki ahlak ve dürüstlük tanımları eski halk edebiyatımızdan beri süregelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şakârim, Mehmet Akif Ersoy, Ahlak, Yaratıcılık, Bilgelik.

THE CONCEPT OF HUMANITY IN THE WORKS OF SHAKARIM AND MEHMET AKIF ERSOY

Abstract

By defining the concept of "humanity" in Shakarim and Mehmet Ersoy's works, we can see the continuity of artistic traditions in the poems of the Turkish people, as well as the education of our great ancestors for future generations. In this article, you can see that Mehmet Akif Ersoy wrote such works as Shakarim Kudaiberdiev that were taught the future

* Öğr. Gör., Yüksek Lisans Öğrencisi, Semey Kalası Shakarim Adındaki Memlekkettik Üniversitesi,
el-mek: doska2008@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7407-9650>

generations to be a nationalist and hardworking, to give hand to people who need help. Shakarim Kadji left his wisdoms for future generations which he learnt from the Great Abai. Today we needed the Shakarim's policy, which he has sought to make humanity better. The upbringing of a high human being can be traced back to his each creative work. The basis of the idea of a human, the humanity of Shakarim's creative work begins from the ancient Turkish literature.

Key Words: Shakarim, Mehmet Akif Ersoy, Morals, Creativity, Wisdom.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы адамгершілік туралы айтатын болсақ, әділетті, арлы, білімді адам болу – ел келешегіне негіз болу деп есептейді. Шәкәрім «арлы азаматтың жақсы мен жаманның жігін ажырата білсе, сөз бен істе ол түзу жол мен әділет жолынан айнымайды» деп жазған.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі Ғарифолла Есім, Шәкәрімтану мәселелері деген сериялық ғылыми жинақта жазған мақаласында: «Ар білімі. Мәселені осылай деп Шәкәрім қойған. Ар білімі деген соң, әңгіме ар туралы болмақ. Ар дегеніміз не? Оны қалай танып, білмекпіз? Ар хайуандар әлеміне емес, адамдарға қатысты қолданылатын ұғым. Кейбір зоолог ғалымдар, әсіресе үй жануарларына қатысты олардың ұятқа ұқсас қылықтарын айтуда, бірақ ол ұят емес. Ұят та, Ар да тек адамға қатысты феномендер. Ар тек адамға қатысты феномен. Адамдар бір-біріне ренжіген кезде арлы және арсыз деп бөліп жатады. Ар адам ісінің төрешісі. Абайдың «имани гүл» деп алатын концепциясы, осы ар білімінің негізі емес пе екен деген ойға келіп отырмын. Ол Жаратушыны сүюді, адамзатты сүюді, әділеттілікті сүюді орындап барып дін жолына түсуді өсиет еткені көпшілікке белгілі. Осы үш сүюді, Абай «имани гүл» дейді. Әрине, бұл ғылым тілінен гөрі, метафоралық мәнге жақын түсінік, бірақ терең ұғымға бастайтын – идея. Мәселе шешімі қиын. Шәкәрім сондықтан болар, Ар білімі деген арнайы білім жүйесі қажет деген.» деп жазады.

Ар білімі деген дәл бүгінгі біздің қоғамымызға жетіспей жүрген, өте керекті білім болып табылады. Адамдардың барлығы ары таза қоғамға дұрыс көзқараспен, бір-біріне сенімділікпен, силастықпен қарайтын болса заманымыз тыныш бақытты ғана ғұмыр кешер еді.

XX ғасырдағы түрік поэзиясының ірі өкілдерінің бірі Мехмет Акиф Эрсой 1873 жылы Ыстамбұлдың Фатих ауданының "Сарыгүзел" орамында туған. Әкесі осындағы медресе оқытушыларының бірі болған Теміз Тайыр (Таһир) есімді теолог ғалым, ал шешесі діндар кісі болған. Сондықтан Мехмет Акиф Эрсой бала кезінен мұсылманша өте жақсы тәрбие алған. Ол әкесінен араб тілін, Эсат Дәдә есімді басқа бір оқытушыдан парсы тілін үйренген. Лицейді бітірген соң Мехмет Акиф Құран Кәрімді түгел жаттап, қари атанады. Спортқа да қатты ден қояды. Күрес, атлетика, жүзу салаларында жақсы нәтижелерге жеткен. Бала кезінен-ақ поэзияға мықтап қызығады. Естіген, оқыған, көңіліне ұнаған өлеңдерді дереу жаттап алатын болған. Бірте-бірте өзі де ұлттық діни өлеңдер жаза бастайды. Алғашқы өлеңдері 1886 жылы "Ресимли мәжмуа" ("Суретті журнал") деген журналда жарияланды. Осылайша халыққа таныла бастайды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде ұлттық ақпарат ұйымы (күпия қызмет мекемесі) атынан М.А.Эрсой Алманияға, содан соң Мәдине мен Мәжит қалаларына барады. Ұлт-азаттық соғыс жылдарында ол Бурдур округінен парламент депутаты болып сайланды. Түркияның еуропалық бөлігін (Румелия), Анадолы жақты және Арабстанды аралайды. Бұл сапарлары кезінде мұсылман жұртшылығымен жақсылап танысады. Оларға арнап өлеңдер жазады. Өзі өте таза, адал мұсылман болған ақын қайда жүрсе де әділетсіздікке, зорлық-зомбылыққа, заңсыздыққа қарсы шығады. Әлсіздерге, кедейлерге, қаріп-қасірлерге қолынан келгенше көмегін аямайды. Оның адамгершілік қасиеттері, өлең-дастандары халықтың аузында жүреді. Ақын елінің шынайы сүйіспеншілігіне бөленеді.

Республика жарияланғаннан кейін М.А.Эрсой біраз мерзімге Мысырға (Египетке) барады. Бірақ онда көп бола алмайды, ауырып елге оралады. 1936 жылы Ыстамбұлда 63 жасында жүрек талмасынан қайтыс болады. Туғанына биыл 144 жыл толып отыр. М.А.Эрсой ешкімнен ешқандай қаламақы, тарту-таралғы күтпей жазған өлеңдерін "Сафаһат" (қазақша "Кезеңдер") деп аталатын жалғыз жинағына топтастырған. Бұл – жеті кітаптан (бөлімнен) тұратын едәуір көлемді жинақ. Ол бөлімдердің аттары да біраз нәрсені аңғартады (бұл бөлімдер әр жылдары жеке-жеке кітап болып шыққан, ал кейін бір жинаққа біріктірілген): "Сүлеймания мінберінде", "Хақ дауыстары", "Фатих мінберінде", т.б. 1-кітап 1911 жылы жарық көрген. Ол Түркияда "Тәуелсіздік маршының" ақыны деген ат алған.

М.А.Эрсой ұлы Абай, Шәкәрімдермен үндес ақын, ал "Тәуелсіздік маршының" жазылу және әнұранға айналу тарихы Ж.Аймауытовтың кейін Алаш маршына (әнұранына) айналған "Ғаскер өлеңі" атты шығармасының өмірге келу тарихына ұқсас (алғаш "Абай" журналының 1918 жылғы №17 санында жарық көрген). "Тәуелсіздік маршын" біздің жолма-жол аудармамызбен белгілі ақын бауырымыз Жұмаш Кенебай (Көкбөрі) осы атпен қазақ тіліне тәржімалап, тұңғыш рет 1992 жылы 30 сәуір күні "Ана тілі" апталығының 17-санында жариялады. (Кейінірек басқа аудармалар да жасалды, бірақ Ж.Кенебай аудармасынан тәуір болған жоқ).

Мехмет Акиф Эрсой діни жолдармен және оның ішінде адамгершілікке өте қатты мән бере отырып шығармашылығының көбін тәрбиелік мағынада, қолдағы барды қадірлей білу, тәуба етуді үйреткеннен жалықпаған. Оның бір айғағы «Сафахат» жинағындағы «Азим» өлеңі.

*Қазіргі уақытта біз имамға қараймыз.
Өйткені ол бізге маман иесі
Мақсат ретінде әрекет еткен адам,
Егер ол өз өтінімін орындаса,
Әрине, кешікпей өз мақсатына жетеді.
Өйткені бұл жағдайда ақиқат, шындық,
Тевфик, Тахаррие; оған ғашық бол;
Іс жүзінде қанишалықты қажет болса,
Империяның өкілеттігі күшті болып табылады;
Тевфик мүмкіндігінше құтқару әрекетін жасайды
Адамгершілікті сақтауға екі-үш мүмкіндік табылады
Адам сол кезде кішкентай сиқыршы бола жүріп
Қажырлық, табандылық таныта білсең
Адам болып мәңгі жақсы ғұмыр кешерсің
Егер сіз жергілікті діни қызметкер болсаңыз қараңғы түні,
Ол қашықтан, егер ол бас тартса, не тапты?
Әрине, біреу сыпайы, біреуі азаматтық болар еді!*

(Safahat, 2017: 58)

Акиф шығармашылығында адамға табандылық және көп ізденіс керек екенін айырықша атап көрсетеді. Жоғарыда айтылған құндылықтар адамды қалай адамгершілікке және жеңіске жетелеп жеткізетінін нақты көрсетеді. Қандай да бір

жағдайда ұятқа қалмауға тырысып, ізденістен қашып кете берсең өз жетістігіңе қарсы келгенмен бірдей деген ойларды да ұқтырады.

Шәкәрім шығармашылығында адамгершілік, ізгілік мәселелері халқымыздың ғасырлар бойы келе жатқан ұлттық құндылықтарымызбен тамырластықта алынып, көркемдік-эстетикалық мәні мен өлең өрнегіндегі өзіндік үні айқын айшықталады. Ұрпақ бойындағы ізгілікті, адамгершілікті жаңғыртуды көксеген ақын «ар-ұждан» мәселесін ең алдыңғы кезекке шығара отырып:

*Еңбекпенен,
өрнекпенен,
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл,
қайнар өмір,
Ар білімі оқылса – деп тұжырымдайды.*

(Шәкәрім шығ. 2014: 16)

Ақын осы өлеңінде қазақ поэзиясына Абай алып келген түр жаңалығын жалғастыра отырып, оны түрлендіре пайдаланған. Алғашқы екі тармақты ұйқасқа құрған ақын әрбір үшінші тармақты басқа ұйқасқа тізген. Өлеңнің алғашқы алты тармағындағы сөз кестесі кейінгі жолдарда мүлде басқа түрге ие. 7-16 тармақтардың кестесі мүлде басқа болып келеді де, өлеңнің соңғы алты шумағы әдепкі қайталауды сақтайды. Міне, осындай бір өлеңнің ішінен тармақ, буын, ұйқас құбылуы да қазақ поэзиясын түрі жағынан байытары даусыз.

Адамның ішкі жан-дүниесі, рухани құндылықтары жайындағы өлеңдерінде де Абай қалыптастырған идеялық-мазмұндық және көркемдік-стильдік дәстүрді жалғастырып, қазақ поэзиясының эстетикалық, танымдық деңгейін көтереді.

*Еңбекке шыда ебін тап та,
Сабырдың түбі – сары алтын.
Өзіміш болма, көпті ардақта,
Адамның бәрі – өз халқың.
Нысан пен мейірім, әділетті
Жаныңдай көріп жан сақта,
Ол жолда өлсек, неміз кетті
Мақсұтқа жетпей қалсақ та*

(Шәкәрім шығ., 1988: 154)

Ақынның оқырманын ойшылдыққа шақыратын дүниетанымдық көзқарастарға құрылған өлеңдерінде ақын терең сыршылдықпен қатар өлеңнің әуезді ұйқасы мен ырғағына аса талғампаздықпен қарайды.

Оның шығармаларындағы терең астармен өріліп отыратын терең ойдың астарын түсіне білген жөн. Бір қарағанда жаратылыс туралы айтылғандай көрінгенмен, мына жолдардан астарлы саясатты байқауға болады:

*Табылмас анық азат адам,
Жаралыс билер заманды.*

*Көрсетер мұқтаж, азап саған,
Тартқызар өмір жасаңды.
Құлданар сені күшті өкімет,
Ноқтасыз еркін ел таппай,
Қорлықта жылап, зарла да өт,
Бостандық болар жер таппай*

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 52)

Мұнда патша өкіметінің қол астындағы отар елдерін бұғауда ұстауы, яғни күшті мемлекеттің ұсақ ұлттар мен әлсіз елдерді отарлау жүйесіне ақынның адам және қоғам, қоғамдық орта жайындағы көзқарастары арқылы беріледі.

*Өкімет өйсе, залымдар көп,
Арлыға өмір сүргізбес.
Қарулы қасқыр құдайың боп,
Азаттық жолмен жүргізбес*

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 52)

Шығыс, батыс, орыс әдебиетінің озық үлгілерімен таныс болған ақын, қазақ өлеңіне жаңа мазмұн мен жаңа өрнек алып келіп поэзияға үлкен талаптар қоя білді. Осындағы «қарулы қасқыр» – отарлаушылардың көркем образы. Олардың қорқау қасқырлар сынды ашқарақтығын ақын осылайша бейнеледі. Бұл да ақын қаламына тән бейнелі образ. Қазақ елінің еркіндігін аңсаған ақын шығармасының негізгі идеясы – тәуелсіздік.

*Жан деген не
Мүлде өлеме,
Шын жоғалып сөнеме?
Жоғары өрлеп,
Дене жөндеп
Және мен деп келеме?*

(Шәкәрім шеберлігі, 2014: 68)

– деп, ақын өмір мен өлім туралы өлеңінде қазақ поэзиясын түрлендіріп, идеялық соны жаңалық алып келді. Өлең Абайдың үлгісімен («Сегіз аяқ») жазылып түр жағынан жаңалық енгізбегенімен мазмұн тереңдігімен ерекшеленеді. Қазақ өлеңінің құрылысы мен өлшемін түрлендіруімен, жаңаша түр мен мазмұн әкелуімен ақын өлеңдері өміршен. Поэзияға жоғары талап қоя білген ол өлең өрнегінің кестесін өзгеге ұқсатпай салады. Өзі көтеріп отырған мәселені нақты да, жинақы көрсете біледі.

Шәкәрімнің өмірдегі және өнердегі жолы, шынында да, М.Мағауин айтқандай, «ұзақ та ұлағатты, келісті әрі күрделі» болды. Адамгершілік асыл қасиеттерді өміріне арқау етіп, оны ақындық құдірет дарыны және биік азаматтық ісімен халқына үйретуге ұмтылған ғұлама ойшылдың жан дүниесіндегі қуаныш-күйініш сезімдерінің сырын бірден дөп басып, ашып айту, әрине өте қиын. Дегенмен, Шәкәрім өмірінің соңғы кезіндегі осы көңіл күйін, оның «Қорқыт сарынымен» жазған өлеңімен бейнелеп жеткізсек пе деймін. Сонымен ол:

Кешегі өткен ер Қорқыт,
 Кейінгі жанға болды ұмыт.
 Сарынын ән деп салайын,
 Ескі ауыз демей құлақ тұт.
 Ескермей кетпе арынмен,
 Қобызбен Қорқыт сарнаған.
 Қалмады жері бармаған,
 Мұңлы әнмен өмір суреттеп,
 Осы әнін соған арнаған.
 Ашулы мұңлы сарынмен,
 Қорқыт түбі – түрік, қалмақ,
 Ойы – өлім мен өмір жайын әнге салмақ.
 Ол ән аяғын сөзсіз сарынмен,
 Шер тарқатыпты, зарлап.

Отырмын таудың басында,
 Жетпістен асқан шағымда,
 Жапанда жалғыз кезетін,
 Жолдасым жоқ жанымда.
 Жаһанда қалған мен бір шал,
 Қар басқан дала, қалың қар.
 Ішімде қайғы, зарым бар,
 Артым бір тұман, алдым жар,
 Көз жетпес бұлдыр жолым тар,
 Ұққаның сөзге құлақ сал,
 Кетсін сар далаға сарын,
 Желмен жайылсын әлемге,
 Бұл айтылған зарым.
 Бар арлы адамның жетіп ойына,
 Қозғап адамшылық арын,
 Бостандыққа елім қаналмай,
 Әділет жолын таба алмай.
 Бастыққа айтқан мұңдары,
 Есепке жатыр саналмай,
 Түзелмей отыр басшылар,
 Қойылса екен жақсылар,

*Елменен еркін санасар,
Саналы ойлы сахилар,
Бостандық жолға салатын,
Көп арыз жолда қалатын,
Жалған емес, анық сөзім,
Айтам, көрген сол ауыр халін елдің.
Мен кеттім,
Ал, жақсыларым жәрдем ет,
Әділ болсын сөзің,- дейді.*

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 19.)

Ақын бейнелеген лирикалық кейіпкерінің басты міндеті – рухани жан дүниесін байыту, ізгі істерді қолдау, ар-ұжданы жоғары болу. Яғни мінез-құлқы, болмыс-бітімі жағынан әділет пен арды ту еткен, елі мен жерін сүйген, жаратушысына жақын жандар. Шәкәрімнің ақындық жеке қолтаңбасы әсіресе лирикалық кейіпкер бейнесін сомдағанда дараланады. «Шын нұр», «шын асық», «таза ой», «таза жан», «тәтті тіл», «от жүрек» т.б. сөз тіркестерін қолдану арқылы кейіпкер психологиясын, оның адамгершілік сапасын айқындап көрсетіп отырады. Ақынның танымында адам өте күрделі, ол тек қана табиғи жаратылыс қана емес, сонымен қоса оның рухани жан әлемі күрделі құбылыс. Қазақтың дәстүрлі поэзиясындағы адам мен табиғат тұтастығын, жаңаша сипатта тереңдете отырып небір бейнелі сөздер мен метафораларды түрлендіріп қолданады.

Табиғаттың күйін, тынысын адам тіршілігіне ұқсату арқылы образды суреттер жасайды. Ақын поэзиясындағы образдылықты «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылдай іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «әділетсіз залым», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сынды сөз тіркестерінен де көруге болады. «Қабағынан қар жауған қараңғы бұлт, «Жаралы біздің көңілге бір тамбады сіркіреп», т.б. сияқты бейнелі тіркестер арқылы қазақ поэзиясына жаңа бір психологиялық оралымдар енгізген. Адам ішкі дүниесіне терең бойлап, мінез-құлықтың әсерін аша көрсету арқылы жүрегінде жақсылыққа орын жоқ, өз мінін көрмейтін, өтірікпен күн өткізген адамдардың образын да шебер сомдайды.

Енді бір өлеңдерінде «күншіл мұндар», «өлі жүрек» метафорасын қолданып адамның кері кеткен кейпін берсе, «алжасқан ми», «тозған ой», «жалқау тартқан ой» сияқты теңеулер арқылы кейіпкерлер жандүниесіне тереңдей енеді. Ақын осы секілді қазақ поэзиясында бұрын қолдана қоймаған сөз тіркестерін жиі қолданады. «Өлі жүрек» тіркесі жөнінде М.Базарбаев: «Тас бауыр», «тас жүрек» деудің орнына «өлі жүрек» деуі (өзімшіл мұндарды) поэзияда ауыспалы мағынасында бұрын кездесе бермейтін жаңалық (өлген адам, немесе, сезімсіз суынған жүрек жайында талай айтылуы мүмкін, яғни өзінің тіке мағынасында: бірақ адам бейнесін беру үшін айтылған түрін кездестірген емеспіз)»– деген болатын. Ақын жаңа сөз тіркестерін, метафора, теңеулерді қолданғанда образдарды сомдай түсіп, ойдың, ұғымдардың мәнісін тереңдетіп, адам, қоғам, табиғат болмыстарын нақыштауға көмекші құрал қылып алып отырады. Сондай-ақ ақын «ақыл» ұғымын түрлендіріп, сөз тіркестерін жаңаша өрнекпен әрлеп отырады. «Аз ақыл», «сұм ақыл», «саяз ақыл», немесе «таза ақыл», «шын ақыл» т.б. Ақын «Ақыл» ұғымының өзін екі сападан көрсетеді. Ең негізгісі адам болмасындағы «таза ақыл» категориясы деп түйеді ол. Оның мәнін «Таза ақыл ақты барлайды, Дәлелсіз сөзді алмайды», – деп аша түседі.

Ол адамзат баласын таза ақыл билесе ғана, өмірі мәнді болады деген ойды ұсынады. Осы арқылы қазақ поэзиясында философиялық дүниетанымдық жүйенің жаңа лебін алып келгені анық байқалады.

Рух деген дінсіз таза ақыл,

Мінсіздің ісі шын мақұл.

Айуандағы ақыл ол емес.

Аз ғана сөзім – аз нақыл,

Құраныңды оқы нанбасаң

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 135)

Оған ақынның мына жыр жолдары дәлел: «Ақылдың көзін байлама, Білгіш деп басшы сайлама». Ал, «ақылдың көзін байлама» сынды оралымдардан ақынның көзге көрінбейтін дерексіз заттарға жан бітіруі, яғни кейіптеуге баруы байқалады. Ақын «Шалғыншы ойым ақылға, Ақылым тоқтап мақұлға» немесе «терең ой», «шалғыншы ой» т.б. сияқты сөз тіркестерін ақыл мен ой ұғымдарының байланысын ашуда пайдаланып отырады:

Қош бол,

Терең ойым,

Әлемді шарлаған

Қиын іске әдейі арнаған

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 105)

Әрбір іс-әрекетте ой мен ақылдың рөліне терең мән беріп «ой» ұғымын жоғары қояды. «Ой» ұғымының мәнін ашуда да жаңа тіркестерді қолдану арқылы философиялық пайымдар жасап, қазақ поэзиясының мазмұны мен түріне жаңалық енгізеді.

Абайдан бастау алған, жандүние сапасын арттыру, бейнелі тіркестер арқылы адамның рухани әлемін бейнелеудегі жаңа үрдістер ақынның өмірлік ұстанымы адам түземек идеяларына негізделеді. Мысалы, «нұр» – метафорасын қолдану арқылы қазақ өлеңінің көркемдік жүйесіне өрнек қосса, «Жар» – абстрактылы ұғымы да символ ретінде қолданылған. Сопылық сарынның ақын танымына тигізген ықпалынан туған терең мазмұнды «жар», «нұр» сөздерінің көркемдік сипаты әсіресе «Иманым» атты жинаққа енген өлеңдерінде кеңінен қолданылып, ақынның суреткерлік талантын танытатын қасиетке айналды.

«Ақ жүрек», «ақ ниет», «ар-ұждан», «таза ақыл», «шатақ дін», таза дін, т.б. тіркестер мазмұнға сай бейнелі түрде қолданылады. «Айнымайтын ақ жүрек» оралымында «ақ жүрек» сөзінен, белгілі бір тас түйін бұлжымайтын ұғым жасап, қазақ сөз өнерімен дүниетанымына тұжырым мен ғибратты сөз енгізді.

«Шын таза жан» ақын поэзиясында адам болмысын бейнелеудегі тыңнан әкелген лирикалық кейіпкері деуге болады. Себебі, «Шын таза жан» – жаратушының махаббатына бөленген жан. Осы кейіпкердің сапасын танытуда ақын Қасиетті құрандағы ілімге жүгінген. Өйткені, ақынның сомдаған «Шын таза жан» бейнесі – «таза ақыл» мен «ақ жүрек», «ақ ниет» тәңірісіне құлшылық қылатын рухани таза адам.

Ақын «Көз» сөзінде түрлендіріп «көңіл көзі», «іш көзі», «кеудесінде болса көз», «жан көретін көз керек», «көкірек көзің», «қайғырған біздің көңілден», т.б. тіркестер арқылы жаңа эпитет, теңеу, метафораларды қалыптастырған. Халықтық жыр-толғаулардағы қасиеттерді Шәкәрім ақын «Ескі ақындық» атты өлеңінде әсем өрнекпен бедерлеп, бүкіл жыраулар поэзиясының болмысын ашады. Жыраулық поэзия табиғатына

тән қыранның ұшқаны, ақ бөкеннің желісі, тұлпардың жүрісін, сағымдай желдің құбылуын жыраулар дәстүрінен үзілмеген алтын арқауды дәлелдейді:

*Ойлай келсек, ескі жыр,
Салады тұлпар жүрісін,
Міне, байқа мұнысын.
Кейде жорға, кейде жел,
Бұлдыр қағып асар бел*

(Шәкәрім және Алашорда, 2008: 35)

Шәкәрім өлеңдері сапалы қасиеттерге басымдық беріп жағымсыз қылықты қалай жоюдың жолдарын көрсетеді. Ақын үшін руханилық сапаны арттырудың бірден бір жолы – өзін-өзі тануы. Ізгілікке кедергі болатын ішкі дүниедегі нашар белгілерді жоюдың жолдарын да ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Ол адамның салдыр-салақтығы, жалқаулық, ашу сияқты психологиялық күйлердің адами қасиеттерді тұмшалайтын жағымсыздығын ашады.

*Еріншектіктен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сүйтіп адамдық*

(Шәкәрім энциклопедиясы, 2008:56)

Адамның өзін-өзі жеңіп тәннің емес, жанның тілегін орындауын көксеген ақын осындай баяндаулар арқылы поэтикалық айшықты да әсерлі образдарын туындатады. Сондай-ақ ақын сөздің мәні мен маңызына айрықша мән беріп, жоғары талап қоя білген. Ақын ұғымында сөз күдіретті, ерекше – бір әлем. Сөз адам өмірін айшықтайтын әрі адам танымын танытатын дүние. Әрбір өлеңінде сөзге байыппен қараған суреткер сөз астарының небір мән-мағыналарын ашып немесе ауыспалы мәндегі түсінік танымды ұштайтын қолданыстарды орнымен де пайдаланған.

*Шошыма, достым, сөзімнен,
Сөз – Құдайдан шыққан бу.
Ұқпасаң, көр өзіңнен,
Жұтқызайын нұрлы су*

(Шәкәрім шығармалар жинағы 2013: 336)

Шәкәрімнің сөз күдіретіне қояр талабы Абайдың «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиер» талабын тереңдете түседі.

*Тәтті сөз бен тұзу ой –
Тағдыр сыйы емес пе?
Әуре қылма, жаным, қой,
Мені күндеп егеспе!*

(Шәкәрім шығармалар жинағы 2013: 272)

Он бір буынды дәстүрлі қара өлең үлгісімен жазылған өлеңнің түрі жағынан жаңалығы болмағанмен ақынның көтеріп отырған мәселесі, ұстанымы мен мақсаты терең де мәнді. Ол өлең өлшеміне қояр талабын былайша өрнектейді:

*Қауымның қалауына тап келгендей,
Болғанын, болашағын айт көргендей.
Керістен тартып жырды жебелі оқтай,
Дәл тигіз қалағанға қас мергендей*

(Шәкәрім және Сұлтанмахмұт, 2008: 92.)

Ақын өз талабында ақындық дүниенің қыр-сырына терең бойлауды міндеттейді, өзінің өмір жайындағы түсінігін, ұстанымын көкейтесті арман-мақсаттарын бір ауыз өлең шумағына сыйғызып, шеберлік танытады. Өлеңнің сөзі мен түрін, ырғағы мен бунағының қатар жымдасып келіп, тыңдаушысына жетуіне айрықша мән беретін ақын:

*Үйіріліп көкейіне ұйып жатсын,
Тазартып жүрек кірін жуып жатсын.
Қаңсыған шөл даланы қанықтырып,
Жыр тасып, дариядай құйып жатсын, – деп түйіндейді*

(Шәкәрім энциклопедиясы, 2008., 86.)

Осы шумақтың өзінен ақынның өлеңге, ақынға артар жүгінің салмақтылығы көрінеді. Ахмет Байтұрсынов ұсынған өлеңнің түр – тұрпаты мен айшығы, көркемдік кестесі жөніндегі пікірлерін Шәкәрім ақын өз шығармаларында мұқият сақтап отырған. Өлең сөзінің қуаттылығы ақынның жүрегінен шығып, ары мен адамшылығын айқындап жататындықтан өміршеңдік сипат иеленген:

*Арыңның болсын өлең айнасындай,
Көрікті, көптің ортақ пайдасындай.
Жосылып жатсын артта жортқан жолы,
Арынды асқақ өзеннің арнасындай– дейді ақын.*

(Шәкәрім шығармалар жинағы 2013: 136)

Яғни Шәкәрім өлең өнерін өзі ғана биік деңгейге көтеріп қоймай, өлең жазуды көпшілік жүрегіне жету үшін өлең ұйқасы мен әдемі әуезділігі, ырғағы мен тақырыбы, іші мен сырты тең келетін көркем дүние жасау жауапкершілігін ақындарға жүктейді. Абай ұстанған «іші алтын, сырты күміс» өлең үйлесімін Шәкәрім де өзіндік өрнегімен тереңдеткен. Осылайша Шәкәрім ақын қазақ поэзиясында қалыптасқан дәстүрлі поэзияны жаңа мазмұн, соны түр жаңалығымен байытты.

Пайдаланылған Әдебиеттер

ERSOY, M. A. (2017). Safahat, İstanbul: Eganba Yayınları.

БАРАТОВА М. Н. Адылбаева Г. Шәкәрім шығармаларының жанырлық-стильдік ерекшелігі: оқу әдістемелік құрал (2014). Павлодар.

ЕСПЕНБЕТОВ, А. Шәкәрім және Сұлтанмахмұт. Ғылыми зерттеу. (2008) Алматы, Раритет.

СЫДЫҚОВ Е. Б. (2013). Шәкәрім: ғылыми танымдық басылым. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ.

СЫДЫҚОВ Е. (2008). Шәкәрім және Алашорда: Ғылыми жинақ «Шәкәрім әлемі» сериясы, Алматы: Раритет.

Шәкәрім Шығармалар Жинағы, (2013). Алматы: “Өлке” баспасы.

Шәкәрім Энциклопедиясы, (2008). Семей, Тенгри.

Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ (2007). 1-том. «Атамекен» сериясы. Алматы: Раритет.



GAGAUZCADAKİ DİYALEKTLERİN KÖKENİ HAKKINDA*

L. A. POKROVSKAYA

Çev. Bülent HÜNERLİ**

Özet

Oğuz grubu Türk lehçelerinin içinde konuşan sayısı bakımından en küçük grubu oluşturan Gagauz Türkçesi, temelde iki ağza ayrılmaktadır. Bu ayrışma, özellikle *e* sesinin konumunda ve şimdiki zaman eklerinin kullanımında daha belirgindir. Komrat ve Çadır-Lunga ağzlarının oluşturduğu merkez ağzı ile Vulkaneşti ağzının oluşturduğu güney ağzının, Gagauzların henüz Besarabya topraklarına gelmelerinden önce ortaya çıktığı düşünülmektedir. Özellikle Gagauzlar daha Dobruca bölgesindeyken “Bulgar” ve “Gerçek / Grek” Gagauzları olarak ayrılmış ve Dobruca’daki Gagauz dili farklı dillerin etkisi altına girmiştir. Dolayısıyla Gagauzlardaki ağız farklılıklarının kökleri daha eskiye dayanmaktadır. Yazıda bu konu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz, Diyalekt, Etnoloji

ABOUT THE ORIGIN OF DIALECTS IN GAGAUZ LANGUAGE

Abstract


Gagauz language, which is the smallest part in regard to number of speakers in Oghuz group of Turkic dialects, fundamentally is splitted into two dialects. This distinctness specially in position of *e* vowel and using present continuous affix is more apparent. It is thought that central dialect which Komrat and Chadir-Lunga’s dialects are composed of and south dialect which belongs to Vulkaneşti, are shown up before Gagauzians came to Besarabian’s area. Especially when Gagauzes were in Dobruja area, they splitted up as “Bulgarian” Gagauz and “Real / Greek” Gagauz and Gagauz language in Dobruja was influenced by many different languages. Therefore the origin of dialects in Gagauz language dates back to old times. In the article especially will be articulated this topic.

Key Words: Gagauzian, Dialect, Etnology

Moldova ve Ukrayna SSR’inde bulunan çağdaş Gagauzca iki diyalekten oluşmaktadır: merkez (Çadır-Lunga/Komrat) ve güney (Vulkaneşti). Bu, son yıllardaki diyalektoloji araştırmalarıyla tespit edilmiştir¹. Hâkim olan merkezî diyalekt, 1957’den itibaren mevcut Gagauz edebî dilinin temelini oluşturmuştur. Daha az yaygın olan güney diyalekti de yazı dili kuralları hazırlanırken kısmen kullanıldı.

* Bu yazı “*Voprosı Dialektologii Tyurkskih Yazıkov, Baku, 1966, c.IV, 54-58*” sayfaları arasında yer alan ve L. A. Pokrovskaya tarafından yazılmış “*O Proishojdenii Dialektov Gagauzskogo Yazıka*” adlı makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevrilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ÇTLE Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE, el-mek: hbulent80@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5668-3942>

¹ Bkz. B.P.Tukan. Nekotoriye İtogi Dialektologičeskoj Ekspeditsii po İssledovaniyu Gagauzskih Govorov, “Limba și Literatura Moldovenyaske”. Kişinev.1961. No:1, s.55-57; L.A.Pokrovskaya. “Obşçaya Harakteristika Dialektnoy Sistemı Gagauzskogo Yazıka. “Tezısı Dokladov na IV. Regional’nom Soveşçanii po Dialektologii Tyurkskih Yazıkov 27-30 Maya 1963 g.”, Frunze, 1963, s. 48-49.

Bahsi geçen iki diyalekt arasındaki farklar, özellikle söz varlığı ve fonetik ile ilgilidir. Morfoloji alanındaki temel fark, fiilin şimdiki zaman biçimlerinde (merkezî diyalekte ve yazı dilinde êr/er biçimi; güney diyalektinde –ıy/iy biçimi) bulunur². Genellikle merkezî diyalekte, daha kararlı bir biçimde Türkçe fonetik özellikleri ve söz varlığını koruyan güneyden daha kuvvetli bir biçimde Slav etkisi hissedilir.

Belirtilen iki diyalektin Gagauzcada var olması hangi faktörlerle açıklanabilir?

Sadece MSSR ve USSR topraklarındaki Gagauzcanın (eski Besarabya) diyalektolojik açıdan araştırılması bu soruya cevap veremez. Hatırlatmak gerekir ki Gagauzlar burada sadece 19.yy'ın başından beri yaşıyorlar. Onların ataları buraya Kuzeydoğu Bulgaristan'dan (Deli Orman ve Dobruca) göç ettiler ve orada şimdi de Gagauz köyleri var.

Bulgaristan Gagauzlarının dilinde yerel farklılıklar var mıdır ve tam olarak hangileridir?

Bununla ilgili hüküm vermek henüz zordur; çünkü bu alanda şimdiye kadar özel bir çalışma yapılmadı. Ne olursa olsun böyle bir incelemenin sonuçlarından hiçbir şey de belli olmaz. Günümüzde ancak Bulgaristan Gagauzlarının folkloru ve dili hakkında V. Zayonçkovski'nin³ kısa açıklamalarına ve onun tarafından basılan Varna bölgesi Gagauzlarındaki geleneksel folklor metin örneklerine sahibiz⁴. Lakin V. Drimba⁵ tarafından yapılmış en dikkatli analizde dahi bu malzemeler, Bulgaristan'daki Gagauz ağızlarının özelliklerine dair net bir fikir oluşturması için yetersiz kalmıştır. Hâlbuki bu ağızların incelenmesi ve onların Ukrayna ve Moldova'daki Gagauz ağızlarıyla karşılaştırılması ancak Gagauzcanın diyalektlerinin kökenine dair tatmin edici bir cevap verebilir.

Buna rağmen bilimsel literatürdeki Gagauzlar ve dilleri hakkında mevcut bilgiler ile SSSR topraklarındaki çağdaş Gagauzcanın araştırılmasından çıkan sonuçlar, bu soru üzerine bazı varsayımlar yapmayı mümkün kılar. Bilindiği üzere Bulgaristan'daki Gagauzlar geçmişte iki gruba ayrılıyordu: Pravadiya, Yeni Pazar, Dobruca bölgesinde yaşayan “Bulgar” Gagauzları ve “Gerçek (Bulg. “същински”) Gagauzlar denilenler. “Gerçek Gagauzlar”, “Sahil” veya “Grek” Gagauzları olarak adlandırılırlar. Çünkü Varna ve Balçık bölgesinde Karadeniz kıyısında yaşarlar ve Grek din adamlarının etkisi altında bulunurlar⁶. “Bulgar Gagauzları”, Bulgarların güçlü ve uzun süreli etkisini yaşamışlardır. Bu etki onların ekonomik ve günlük yaşamlarında olduğu gibi inançlarında, dilinde ve folklorunda da yaygındır⁷.

Moldova ve Ukrayna'daki çağdaş Gagauzcanın diyalektik özelliklerinin bölgesel bağlantısından ve karakterinden, ayrıca Gagauzlar hakkındaki tarihsel bilgilerden hareket edilecek olursa aralarındaki etnografik unsurlarla, tarihi-kültürel yönelimle, dil özellikleriyle ayrılan Gagauzların, önceden iki gruba bölünmesine bağlı olarak Gagauzcadaki iki diyalektin ortaya çıkmasını varsaymak mümkündür. Böyle bir düşünce ilk kez Kışinev'deki (1959 yılında) 5. Sovyetler Birliği Diyalektoloji toplantısındaki bir bildiriye ifade edildi⁸. Bu yazıda daha detaylı bir biçimde merkezî diyalektin geçmişte “Bulgar Gagauzları”, güney diyalektin ise

² Gagauzcanın diyalektlerinin temel özellikleri bizim tarafımızdan Frunze'deki diyalektoloji toplantısında bahsi geçen bildiriye ele alınmıştır.

³ Wl. Zajaczkowski. Z badan nad jezikiem i folklorem Gagauzow w Bulgarii “Odbitka ze Sprawozdan z posiedzen Komisji oddzialu PAN w Krakowie. 1958 s.1-4

⁴ Wl Zajaczkowski. Gagauzskie teksty folklorystyczne. “Ezikedvedsko-etno” grafski izsledovaniya ve pamet na akad. St. Romanski”, Sofiya, 1960, s. 855-886

⁵ V. Drimba Remarques sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord-Est. “Rocznik Orientalistyczny”, Warszawa, 1963, c. 26, zeszyt 2, s.63-89.

⁶ K. Jireček, Das Fürstenthum Bulgarien, Wien, 1891 s. 143.

⁷ L. Miletiç. Staroto Bilgarsko Naselenie v Severo-İztoçna Bilgariya, Sofiya, 1902, s. 15-20.

⁸ Bkz. L.A.Pokrovskaya. O Primenenii Ponyatiy “Yazık” i “Diyalekt” K Gagauzskomu Yazıku.” Limba și Literatura Moldovenyaske”. Kışinev. 1961. No:3 s. 39.

“Gerçek (Sahil, Grek) Gagauzları”na ait olduğuna dair bir varsayımın temellendirme girişimi yapılmıştır.

Her şeyden önce Gagauz araştırmacısı, V.A.Moşkov’un ünlü çalışmalarına bakalım. Bu çalışmalarda bizim varsayımımızın doğruluğunu onaylayan bazı bilgiler vardır. Moşkov’un gözlemlerine göre “Gagauzlar küçük bir halk olsa da onlarda nerdeyse her köyün kendi özel ağzı vardır. Bu ağızlar aralarında o kadar çok farklılaşıyor ki onları Türkiye Türkçesinin (Türkçenin-L.A) farklı bir ağzı olarak ele almak mümkündür”. Moşkov, ağızlardaki en büyük farkın Komrat ile Etuliya arasında var olduğunu fark etmiştir⁹. Moşkov şöyle yazıyor: “Bu farklılık neyle açıklanır, bilmiyorum. Ama düşünüyorum ki bu Gagauzların Tuna ötesinden Besarabya’ya geçmesinde çok daha önce vardı¹⁰”.

1903 yılında Kuzeydoğu Bulgaristan’ı ziyaret ettikten sonra V.A.Moşkov, Yeni Pazar kasabası dolaylarındaki Pamukça köyünde bulunan Gacalların (Deli Orman’daki Müslüman Türkler-L.P) ağzının “Komrat bölgesi Beşalma köyündeki Besarabyalı Gagauzların dili ile oldukça özdeş olduğunu” tespit etti¹¹. Moşkov, bu durumdan şu yargıya vardı: “Gacalların arasında azınlıkta bulunan Gagauzlar tüm ağız özellikleri ile birlikte kendi çağdaş dilini Gacallardan aldı, onların kendi eski kadim dili görüldüğü üzere korunamadı. Eğer dil yeniden kurulabilirse, bu ancak bilimsel araştırma yoluyla mümkündür¹²”. Ama T. Kovalski’nin¹³ son araştırmaları gösteriyor ki Deli Orman Türklerinin (Gacallarının) ve Gagauzların aralarında diyalekt yakın olsa da özdeş değildir.

Gagauzca, Deliorman diyalektinden daha çok temelde Osmanlı-Türk diyalektlerinden farklılaşmaktadır. Çünkü Gagauzcada, ilkin, Türkiye Türkçesinin güçlü etki altındaki Deliorman diyalektinde yok olan ilk Türk dili özellikleri korunmuştur, İkinci olarak önemli ölçüde başka dillerin etkisiyle (Slav, Roman, Grek dilleri), görüldüğü üzere, açıklanan ikinci olgular vardır. Gagauz ağızlarının Deliorman diyalektine yakınlığını ise Kovalski elbette Gagauzların kendi dilini Gacallardan almayla değil Kuzeydoğu Bulgaristan’daki Türk dilli nüfustan oluşan bu grupların ortak tarihi kökleriyle açıklamıştı¹⁴.

Dolayısıyla Besarabyalı Gagauzların dilinin (Moşkov’un malzemesine göre) Kovalski’nin araştırdığı Deliorman bölgesi Türk diyalektiyle karşılaştırılması, Moşkov’un “Nerdeyse her (Gagauz-L.P¹⁵) köy, Tuna ötesinden beraberinde Gacalların –ki eskiden Gacalların arasında Gagauzlar yaşamak zorunda kalmışlardır- bozulmamış ağzını da getirdi.¹⁶” varsayımını onaylamamaktadır. Şu hâlde Gagauzcadaki yerel farkların varlığını sadece komşu Gacal ağızlarının (şüphesiz etkisi var) Gagauzcaya geçmişteki etkisiyle değil, başka başlıca sebeplerle de açıklamak gerekir. Buna dair dolaylı tespitler; gene de onlardan, sonraki çıkarımları yapmayan Moşkov’un kendisinde mevcuttur.

Moşkov, Besarabya’daki Bender bölgesi Komrat şehri Beşalma köyü ve İzmail bölgesi Etuliya köyü Gagauz ağızlarını diğerlerinden daha yakın tanıdığını; Bulgaristan’da ise Varna ili Kestriç köyünü incelediğini yazıyor. Bu üç ağzı aralarında -yine Osmanlı-Türk, Gacal ve

⁹ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove. “İzv. Russk. Geogr. Obşç-va”, c. XL, SPb, 1904, s.413

¹⁰ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov, “Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen”, İzd. Akad. V.V.Radlof tarafından, c. X, SPb, 1904, Önsöz, s.30.

¹¹ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove, s.413.

¹² V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove, s.415.

¹³ T.Kowalski, Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est, Krakow, 1933, s.27.

¹⁴ Aynı yer, s.27

¹⁵ Çev. Notu: Parantez içindeki bu açıklama yazarın kendi eklemesi, L.P.: Ludmila Pokrovskaya

¹⁶ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.415.

Surguç (Türkiye’de Edirne İlindeki Türk dilli Hristiyanların) ağızlarını- karşılaştırdıktan sonra Moşkov şu kaniya varıyor: “Osmanlıların ve Beşalma Gagauzlarının diyalektleri” birbirinden en uzak olanlardır. Kalanların tamamı ise bu iki diyalekt arasında bulunurlar. “Kalan iki Gagauz ağızından İzmail, Beşalmaya; Varna ise Osmanlıya daha yakındır¹⁷”.

Varna ili Kestriç köyü’ndeki Gagauzlar, bilindiği üzere, “Sahil” veya “Grek” Gagauzlarına dâhildir; Beşalma Gagauzları ise Besarabya’ya göçlerinden önce “Bulgar” Gagauzlarına (Moşkov¹⁸, onların ağızlarının Yeni-Pazar ili Pamukçe köyündeki Gacalların ağızıyla benzerliğine göre hüküm verdiği üzere) aittiler. Bundan anlaşılıyor ki “Bulgar” ve “Grek” Gagauzlarının ağızları -anlaşıldığı kadarıyla- oldukça önemli ölçüde farklılaşmışlardır. Çünkü Moşkov’un ifadesine göre; Varna Gagauzlarının dili, Gacal ağızlarından daha çok Türk-Osmanlı ağızlarına yakındı. Birbirine düşmanca bakan Bulgar ve Greklerin etkisi altında kalarak “Bulgar” ve “Grek” Gagauzlarının uzun zaman bağlantılarının kesilmiş olduğu göz önüne alınırsa bu grupların her birinin kendi diyalektinde konuşması doğal varsayılabilir. Üstelik “Bulgar” Gagauzlarının diyalekti şüphesiz ki “Gerçek”, “Temiz” Gagauzların diyalektinden daha çok Slav etkisindeydi.

V.A.Moşkov, Bulgaristan’a yaptığı gezi sırasında L.Miletiç’in¹⁹ Besarabya’ya önemli sayıda “Bulgar” Gagauzları ve daha az sayıda “Grek” Gagauzlarının göç ettiğine dair görüşünü doğrulamıştır²⁰. Bu iki grubun Besarabya’ya nasıl yerleştikleri hakkında bilimsel literatürde doğrudan bir bilgi yoktur. Bu arada Beşalma köyü Gagauzları, Moşkov’un düşündüğü gibi, gerçekten eskiden “Bulgar” Gagauzları’dan ise, öyleyse birbirine yakın ağızlara sahip olan Komrat ilinin diğer bütün Gagauzları da “Bulgar” Gagauzlarıdır. Ağızları önemli derecede Bender bölgesi Gagauz ağızlarından ayrılan İzmail bölgesi Etuliya Gagauzlarının ise, daha önceki “Grek”, “Sahil” Gagauzlarına ait olduğu varsayılabilir.

Moşkov tarafından Etuliya köyünde (“İzmail bölgesi ağızı kaydı ile”)²¹kaydedilen metne göre; bu ağızın Beşalma ağızından daha çok Türkiye Türkçesine benzediği ve dolayısıyla Varna “Sahil” Gagauzlarına yakın olduğu hükmü verilebilir. Özellikle Beşalma ağızındaki *ä* ünlüsüne tekabül eden *e* ünlüsünün duruma göre kullanılması bunu göstermektedir (ben-bän, sen-sän, bile-bilä, gideydin-gidäydin vb.)²².

Moşkov, haklı olarak *e-ä* denkliliğini Besarabya’daki Gagauz ağızları ve de Osmanlı ile Beşalma Gagauzlarının ağızları arasındaki fonetik farklılığın temel noktalarından biri olarak görmüştür²³. Bu noktadan harekeden Moşkov da “Tuna ötesi” Gagauzlarından P. Draganov tarafından kaydedilen Plevne şehrinin alınması dair Gagauzca şarkı metninin Etuliya ağızına en yakın olduğunu açıkça belirtiyor²⁴. Draganov’un²⁵ “bu şarkı ‘Karadeniz’ Gagauzlarına aittir” ifadesi ise Etuliya köyündekilerin geçmişte “Sahil” Gagauzlarına dayandığı varsayımının doğruluğuna bir başka kanıttır.

Böylece verilen bilgiler bize şunu iddia etmemize izin veriyor. Moşkov tarafından fark edilen -bir tarafıyla- Bender bölgesi Gagauz ağızları ile -diğer tarafıyla- İzmail bölgesi Etuliya köyü ağızları arasındaki fark, Bender bölgesi ağızları önceki “Bulgar” Gagauzlarına; Etuliya

¹⁷ Aynı yer, s.414.

¹⁸ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.428.

¹⁹ L. Miletiç. Nay-novi İzsledovaniya po etnografiyata na Gagauzite, “Peridiçesko spisaniye”, c. LXVI, Sofiya, 1905.

²⁰ V.A.Moşkov. Uk. Soç. s.429

²¹ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov , s.28.

²² V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov (Predisloviye), s.29-30.

²³ V.A.Moşkov, Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluoostrove, s.414.

²⁴ V.A.Moşkov. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov (Predisloviye), s.31

²⁵ P.Draganov. Makedonsko-Slavyanskiy Sbornik, vıp. I. ZİRGO po otd. etnografii, c. XXII, vıp I., SPb, 1894, s.237.

köyü ağız ise “Gerçek”, “Sahil”, “Grek” Gagauzlarına aittir. Bilindiği üzere Moşkov diğer köylerde – ki bu köylerin ağızları (özellikle Vulaneşti) Etuliya köyü ağızına yakındır- ziyaret edemedi ve bu sebeple o Etuliya ağızını –ki bu ağız bütün diğerlerinin karşısına koymuştur- ayrıca öne çıkarmıştır.

Çağdaş Gagauz dilinde Etuliya ağızı güney (Vulkaneşti) diyalektine girer. Demek ki güney diyalekti konuşanlar genel itibarıyla “Gerçek”, “Sahil” Gagauzlarının torunları olmalıdır. Ve gerçekten de MSSR’deki Vulkaneşti kasabasının bir mahallesindeki tüm kişiler, Kavarnalı soyadını taşımaktadırlar ve bu da onların yakın dönemdeki atalarının Karadeniz kıyısında bulunan Kavarna’dan göçen kişiler olduğu göstermektedir. USSR’deki Odessa bölgesindeki Kotlovina (Balboka) köyü Gagauzları, hafızalarında dedelerinin buraya Varna şehri dolaylarından göç ettiklerini tutmuşlardır.

Beşalma köyü ağızı (artık MSSR’deki Çadır-Lunga ili ağızı), MSSR’deki Komrat ve Çadır-Lunga illerindeki tüm kalan ağızlar gibi (buraya 20’den fazla köy ile Komrat ve Çadır-Lunga şehirleri girer) merkez diyalektine dayanır. Merkezi diyalektin konuşurları anlaşılabilir geçmişte “Bulgar” Gagauzlarına aitti ve şimdi de onların pek çoğu kendilerini “Bulgar” saymaktadırlar.

Besarabya’da geçen bir buçuk asır içinde önceki “Bulgar” ve “Gerçek” Gagauzların kısmen birbirine karışması doğaldır. Çünkü Bulgaristan’dan göç sonrası Gagauzların iki gruba bölünmesi, politik ve bölgesel anlamı yitirdi. Öyle ki güney diyalekti bölgesinde (MSSR’deki Vulkaneşti şehri) Çeşmeköy bulunmaktadır ve bu köyün ağızı merkez diyalektine dayanır. USSR’deki Odessa bölgesinde hem güney diyalektine (Vinogradovka, Kotlovina, Aleksandrovska)²⁶ hem de merkez diyalektine (Dimitrovka, Kubey, Novosyolovka vd.) ait ağızlar mevcuttur. Merkez ve güney diyalektleri arasında sınırda iki diyalektinde özelliklerini içeren karışık ağızlı Karboliya köyü (Kagul’dan uzak değildir) bulunur. Ama gene de Gagauzcanın bu iki diyalekti arasındaki bölgesel ve dilsel farklılıklar, yeterince bu net çizgileri korumaya devam etmektedir.

Bu yazıda ele alınmış olunan Gagauzcanın diyalektlerinin kökenine dair varsayımın nihai ve fiilî onayı için şunların açığa çıkması gerekir:

1. Kuzeydoğu Bulgaristan’da Gagauzların “Bulgar” (Doğu) ve “Gerçek”, “Sahil” (Batı) olarak bölünmesinin izleri korundu mu?

2. Önceki “Bulgar” ve “Gerçek” Gagauzların ağızları birbirinden ayrılıyor mu ve hangi kriterlerle?

3. Bulgaristan’daki Gagauz ağızlarının Moldova ve Ukrayna topraklarındaki Gagauzların diyalekt ve ağızlarıyla nasıl bir bağlantısı bulunmaktadır? Önceki “Bulgar” Gagauzlarının ağızları merkez diyalektine, önceki “Sahil” Gagauzlarının ağızları güney diyalektine uyuyor mu?

4. Bulgaristan Gagauzlarının ağızları çevrelerindeki Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ne kadar ilintidir?

Böyle bir araştırma yapmak ve bu sorulara cevap vermek ancak Kuzeydoğu Bulgaristan’daki Gagauz ve Türk köylerine yapılacak olan saha araştırmasından ve orada toplanan malzemelerin ve SSSR topraklarındaki Gagauzcanın diyalektik verileriyle yapılan gözlemlerin karşılaştırılmasından sonra mümkün olacaktır.

²⁶ Bu köylerin ağızları özel olarak Gagauzcanın güney diyalektini araştıran B.P. Tukan tarafından ele alınmıştır.



AYDIN, ERHAN (2018). UYGUR YAZITLARI, İSTANBUL: BİLGE KÜLTÜR SANAT YAYINLARI, ISBN: 978-605-9521-78-9, 237 SAYFA

*İbrahim KEKEVİ**

Özet

Yayın tanıtımını ve değerlendirmesini yaptığımız çalışmada Uygur yazıtları kapsamında runik harfli metinlerin çeviri yazısı ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Ayrıca yazıt metinleri çalışmanın sonunda verilmiştir. Çalışmanın girişinde Uygurlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Uygur adı başlığı altında Uygur adı üzerine tarihî metinlerde ve bilimsel çalışmalarda geçen veriler derlenerek verilmiştir. Bu başlığın sonunda yazar, kendi görüşünü de belirtmiştir. Tokuz Oguz On Uygur meselesi için ayrıca bir başlık eklenmiş, bu konudaki veriler ve görüşler de dikkate alınarak tartışılmıştır. Çalışmanın devamında Uygur Kağanlığıyla ilgili ayrıca bilgi verilmiştir.

Çalışmanın inceleme bölümüne Türk Runik Yazıtları başlığıyla başlanmıştır. Daha sonra sırasıyla; Tes, Tariat (Terh), Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto Tamir (Tayhar-Çuluu), Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul Gürbelcin yazıtlarının metinleri, çeviri yazıları ve Türkiye Türkçesine aktarımları verilmiştir.

Dizin ve Notlar bölümünde dizindeki her bir sözcükle ilgili görüşler, tartışmalar yazarın da görüşü dahil olmak üzere verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Uygurlar, Uygur Yazıtları

AYDIN, ERHAN (2018). UIGHUR INSCRIPTIONS, ISTANBUL: BİLGE KÜLTÜR SANAT PUBLICATIONS, ISBN: 978-605-9521-78-9, 237 PAGES

Abstract


In this study, the translation of the texts with runic letters in the scope of Uighur inscriptions and the transfer to Turkish language was made. In addition, the text of the manuscript is given at the end of the study. Brief information about Uighurs is given at the entrance of the study. Uighur name under the title of the historical texts and scientific studies on the name Uighur was given by compiling the data. At the end of this title, the author stated his or her opinion. Tokuz Oguz on Uighur issue has also added and has been discussed for a title taking into account the data and opinions on this issue. Further information about Uyghur Khan was given in the continuation of the study.

The study was started with the title of Turkish runic inscriptions. After, respectively; Tes, Tariat (Terh), Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto Tamir (Tayhar-Çuluu), Sevrey, Xi'an (wife Çor), Suci, II. The texts of Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-Uul Gürbelcin inscriptions, translation texts and translation to Turkish are given.

In the index and notes section, opinions on each word in the index are given, including the opinion of the author.

Key Words: Uighur, Uighur Inscriptions

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: ibrahim.kekevi@inonu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0554-1052>

Uygurlar, Türk tarihi içerisinde her ne kadar Eski Türkler başlığı altında anlatılsa da tek başına bir devri temsil etmektedir. Uygurlar döneminde kültür ve uygarlık tarihi bakımından yaşanan gelişmeler, bunu ortaya koymaktadır.

Çin kaynaklarında, Uygurların soyunun Xiong–nu’dan geldiği, Tie–le konfederasyonu içerisinde oldukları, göçebe hayat sürdürdükleri, Kök Türkler yönetimi ellerine geçirdiğinde hep Uygurlardan yararlandığı ve bu sayede Kök Türklerin kuzeyde büyük devlet kurabildikleri kaydedilmiştir (Çandarlıoğlu 2004: 48). Jiu Tang–shu’nun kaydına göre, Uygurlar Wu–gun yani Orhon Irmağı’nın kuzeyinde idiler, doğularında bir ova, batılarında Ötüken, 700 li kuzeylerinde ise Selenge Irmağı vardı (Ögel 1948: 18).

Uygurların adı 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Kök Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. O zaman reisleri Pu–sa idi. Uygurlar Xue yan–tuo’larla birlikte Kök Türklerin kuzey bölümlerini işgal ettiler. Kök Türk kağanı Xie–li, oğlu Yu–gu şad komutasındaki yüz bin kişilik orduyu üzerlerine gönderdi. Ama başarı elde edilemedi. Uygurların, bu durumdan büyük bir saygınlık kazandığı söylenebilir. 627–649 yılları arasında Xie–li Kağan hapsedilince kuzeyde Uygurların lideri Pu–sa ve Xue yan–tuo’lardan başka kuvvetli kimse kalmamıştı. Pu–sa’nın ölümünden sonra Tu–mi–du adlı Uygur beyi diğer birliklerin yardımıyla Xue yan–tuo’ları bozguna uğrattı. Onların topraklarını ele geçirdi. Ardından Çin’e elçiler göndererek elde ettikleri saygınlığı pekiştirmek istediler (Chavannes 2007: 133).

Uygurların hüküm sürdüğü dönemde; yerleşik hayata geçilmesi, tarım toplumu olunmaya başlanması, Maniheizm ve Budizm gibi dünya tarihinde önemi büyük olan iki dinin tecrübe edilmesi bir devri temsil ettiklerini söylemek için evrensel anlamda yeterli ölçütlerdir. Çünkü kültürel anlamda bu tecrübeyi yaşayan Uygurların önderliğinde bütün Türk milletidir.

Erhan Aydın, bu çalışmasında; Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarını Uygur Kağanlığı yazıtları kapsamında değerlendirirken, bu yazıtların dışındakilerini Uygur dönemi içerisinde değerlendirilmesini Uygurlara ait olduğu düşünülen damgaları taşımaları olduğunu belirtir. Bu çıkarımdan hareketle Uygur yazıtları başlığı altında; Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto–Tamır, Sevrey, Karı Çor Tegin (Xi’an), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin–uul yazıtlarını değerlendirir. Bu yazıtları da kendi içerisinde Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto–Tamır, Sevrey ve Xi’an yazıtlarını kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin–uul yazıtlarını ise şüpheli olarak değerlendirmektedir (s. 31)

Uygur yazıtları, eski Türk yazıtları içerisinde Orhon yazıtlarından sonra araştırmacı ve ilgililerin en çok dikkatini çekmiş yazıt grubudur. Bu yazıt grubu, içerisinde Uygur Kağanlığı tarafından diktirilmiş yazıtları da barındırmaktadır. Bu yazıtlar özellikle o dönemin siyasi tarihiyle ilgili bilgiler içermesi nedeniyle önemlidir. Bunun yanı sıra Uygur dönemine ait diğer yazıtlar hem dönemin dil verisi hem de tarihî bakımdan önem arz etmektedir. Eski Türk yazıtları içerisindeki konumu ele alındığında Uygur yazıtları, Maniheizm ve Budist eski Uygur Türkçesi dönemine geçişi daha tutarlı bir şekilde ele almamıza olanak sağlayan metinlerdir.

Prof. Dr. Erhan Aydın’ın bu çalışması, daha önce yayımlanan Uygur Kağanlığı Yazıtları adlı kitabının kapsamı genişletilmiş biçimindedir. Bu çalışması, Uygur yazıtları başlığı altında dönemin tüm yazıtlarını içermektedir. Çalışmada söz konusu yazıt metinlerinin daha iyi anlaşılması adına klasik bir giriş yapmaktan kaçınılmıştır. Uygurlar ve Uygur adı hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra metinlerin bağlamının anlaşılabilmesi için “*Tokuz Oguz On Uygur*” meselesi ayrıca ele alınmıştır.

Erhan Aydın, *Tokuz Oguz* adındaki *Oguz*’un etimolojisi ve hangi anlamı taşıdığı uzun süren tartışmaların yapıldığını belirtmekle birlikte konunun *Oguz* sözcüğündeki +z ekinin eskicil bir çokluk eki olduğunu ileri sürenlerle birlikte, esas büyük tartışmaların *Oguz* ve *Ogur / Ugur*’un aynı sözcük olup olmadığı yönünde geliştiğini belirtir. Bunun yanı sıra konuyla

ilgili Hamilton'ın ileri sürdüğü *Tokuz Oguz* adının başarısız yarım uyak izlenimi veren *Tokuz Oguş* adından tam uyaklı *Tokuz Oguz*'a dönüşmüş olabileceği görüşünü (Hamilton 1997: 189) önceki görüşleri de dikkate alarak değerlendirir. (s. 19-20).

Uygur adı çevresinde dönen tartışmalar ve Uygur Kağanlığı döneminde diktirilen yazıtların tasnifine ilişkin değerlendirmeler yapıldıktan sonra kitaptaki inceleme bölümü kağanlık yazıtlarından Tes yazıtı ile başlamaktadır.

Ele alınan yazıtlar sırasıyla; Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto Tamır (Tayhar Çuluu), Sevrey, Karı Çor Tegin (Xi'an), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul (Gürbelcin) yazıtlarıdır. İnceleme bölümlerinde sırasıyla Türk Runik alfabesiyle yazımları, çeviri yazımları ve Türkiye Türkçesine aktarımları verilmiştir.

Giriş bölümünde ve devam eden bölümlerde ele alınan tarihi veya dil verisi için klasik Çincedeki karşılıkları verilmiştir. Bunun yanı sıra çalışmanın ele alınan her konuyla ilgili ayrıntılı bir kaynakçayla desteklendiğini de belirtmek gerekir.

Giriş bölümünde olduğu gibi yazıtların incelemesinden önce söz konusu yazıtla ilgili genel bilgi vermekle birlikte, metinlerden hareketle yazıt ve dönemine ilişkin çıkarımlara ve değerlendirmelere de yer verilmiştir. Böylelikle metinlerin bağlam odaklı okunması ve anlaşılması amaçlanmıştır. Çalışmayı inceleyen ve ondan yararlanan araştırmacılar eleştirel okuma yapmakta zorluk çekmeyecek ve metinlere ilişkin sorularına tutarlı ve kapsamlı yanıtlar bulabilecektir.

İnceleme bölümünden sonra “Dizin ve Notlar” bölümü yer almaktadır. Dizin bölümünde yer alan sözcükler için Türkoloji sahasında yapılmış çeşitli etimolojik tartışmalara, farklı okuyuşlara ve sözcüğün yapısına, anlamına ve kullanımına ilişkin veriler ayrıca verilmiştir. Farklı okuyuşların yanı sıra yazıtların genel imlası göz önünde bulundurularak farklı yazıma sahip sözcükler de ayrıca karşılaştırma yapabilmek için belirtilmiştir. Dizin ve Notlar bölümünde kişi adları, unvanlar, yer adları konularında tarihî kaynaklar, kaynak metinler (yazıtlar, yazma eserler) ve etimolojik çıkarımları içeren açıklama ve değerlendirmeler verilmiş ve bunların değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmadan yararlanan akademisyen veya araştırmacı, yazıtlarda geçen bir sözcüğü referans alarak o konuya ilişkin daha fazla bilgiye “Dizin ve Notlar” bölümünde ulaşabilecektir. Bu bölümden sonra metinlerin Türk Runik formu “Yazıt Metinleri” başlığı altında ayrıca verilmiştir.

Çalışma, her bölümünde verdiği ayrıntılı bilgi, açıklama ve değerlendirmeyle okuyucusunu teşvik edici niteliktedir. Çalışmada sadece yazıtların metinleri verilmekle yetinilmemiş söz konusu yazıtlar etrafında oluşmuş tarihî, kültürel veya dilbilimsel bilgi ve görüşlere de büyük ölçüde yer verilmiştir. Bu bakımdan “Uygur Yazıtları” adlı çalışmanın disiplinlerarası bir nitelikte olduğunu belirtmek de yerinde olacaktır.

Kaynakça

- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- CHAVANNES, E. (2007). *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*. Türkçeye çev.: M. KOÇ, İstanbul: Selenge.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HAMILTON, J. R. (1997). Tokuz Oguz ve On Uygur. Türkçeye çev.: Y. KOÇ / İ. BİRKAN, Türk Dilleri Araştırmaları 7, 187–232
- ÖGEL, B. (1948). Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler: Uygur'ların Menşe Efsanesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 6/1–2, 17–24.



ALKAYA, ERCAN - KİRİLLOVA, ZOYA (2018). *KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL, TARİH, KÜLTÜR)*, İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, ISBN 978-605-9408-85-1, 671 SAYFA

*Hacer ULUSAY**

Özet

Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür) isimli eser, Prof. Dr. Ercan ALKAYA ve Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA'nın çalışmasıdır. Eser, Tatarlar bünyesinde bir toplum olan *Kreşinlerin* kullandığı dili incelemesi noktasında bir dil bilgisi kitabı, bu toplumun yaşayış şekillerine dair bilgiler içermesi bakımından bir folklor kitabı ve tarihsel bilgiler sunması açısından da bir tarih kitabı olma özelliğine sahiptir. Bu çalışmada, Kreşin toplumuna farklı boyutlardan ayna tutarak bu toplumu okuyucuya yansıtan *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)* isimli eserin tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tatar Türkçesi, Kreşinler, Kreşin Tatar Türkçesi.

ALKAYA, ERCAN - KIRILLOVA, ZOYA (2018). *KREŞİN TATAR TURKISH LANGUAGE (LANGUAGE, HISTORY, CULTURE)*, İSTANBUL: KESIT PUBLICATIONS, ISBN 978-605-9408-85-1, 671 PAGES

Abstract

Kreşin Tatar Turkish (Language, History, Culture) is the work of Prof. Dr. Ercan ALKAYA and Assoc. Dr. Zoya KIRILLOVA. This work is a grammar book in the point of studying the language used by the *Kreşins*, which is a society within Tatars. This work is a book of folklore in that it contains information the ways in which this society lives and it is also a history book in terms of presenting historical information. In this study, we will present the work of *Kreşin Tatar Turkish (Language, History, Culture)* which reflects this society to the reader from different dimensions.

Key Words: Tatar Turkish, Kreşins, Kreşin Tatar Turkish.



Tespit edilebilen en eski yazılı belgesi (Esik Kurganı Yazıtı) MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Türk dilinin binlerce yıllık bir tarihi bulunmaktadır. Köktürkler döneminden itibaren ise artık gelişmiş bir yazı dili olarak görülen Türk dili, günümüzde dünyada en çok konuşulan diller arasında yer almaktadır. Tarih içerisinde birtakım sosyal, siyasi ve coğrafi sebeplerden dolayı ana yurttan farklı coğrafyalara dağılıp yerleşim kuran Türk boyları, kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmuş ve bugünkü Türk yazı dilleri meydana gelmiştir. N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre Türk dillerinin Batı Hun dalını Bulgar Grubu, Oğuz Grubu, Kıpçak Grubu, Karluk Grubu; Doğu Hun dalını ise Uygur Grubu ve Kırgız-Kıpçak Grubu oluşturmaktadır.

Kıpçak grubunda yer alan Tatar Türkçesi ile ilgili

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, el-mek: hacerusay@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8285-9801>

yakın zamanda hazırlıkları tamamlanarak Kesit Yayınları tarafından yayını gerçekleştirilen ***Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*** isimli eser, Prof. Dr. Ercan ALKAYA ve Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA' nın ortak çalışmasıdır. Tatarlar bünyesinde bir toplum olan *Kreşinlerin* kullandığı dili inceleyen ve folkloru hakkında önemli bilgiler içeren eser 671 sayfadır.

“Kreşin Tatar Türkçesi” adlı eser, *Ön Söz, Kısaltmalar, Diğer Kısaltmalar, İşaretler, Giriş, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Metinler Kaynaklar ve Ekler* bölümlerinden oluşmaktadır.

Eserin “Kreşin Tatar Türkçesi” adını taşımasının, Kreşinlerin ayrı bir diyalekt olduğu anlamına gelmediği vurgulanarak farklı yerleşim yerlerinde yaşayan ve kendilerine has birtakım dil özelliklerine sahip olan Kreşinlerin konuştukları dili bir arada göstermek amacıyla bu adlandırmanın tercih edildiğine dikkat çekilmiştir. *Giriş* bölümünde *Kreşin* adı ile ilgili bilgiler verilmiş, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarların özel ve bilimsel bakımdan yeterince araştırılmamış dinî bir grubu olduğu belirtilerek “Kreşin” adının Tatarların Hristiyan kesimini karşıladığından bahsedilmiştir. Müslüman Tatarların bu Tatar grubunu “Kireşin” ya da “Kireşin Tatarı” olarak adlandırdıklarına değinilmiştir. Devamında bu grubun tarihi ve etnik şekillenişinden bahsedilmiştir. Kreşin Tatarlarının kökenleri hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü ve bu meselenin karmaşıklığı üzerinde durulmuştur. En kapsamlı görüşün Kreşinlerin bir kısmını Tatarların Nogay-Kıpçak tabakasının oluşturduğu, geriye kalanını ise Tatarlaşan Fin-Ugorlardan (Udmurt, Mari, Mordva) ve Çuvaşlardan meydana geldiği veya bu halkların kuvvetli etkisi altında kaldığı görüş olduğu belirtilmiştir. 20. yüzyıl başı ve sonunda Kreşin siyasi-içtimai hareketi bağlamında Kreşin meselesine değinilmiştir. Kreşinlerin, yaşadıkları bölgelere ve dil özelliklerine göre *Kazan Ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Nogaybek Kreşinleri, Tav Yağı (Dağ bölgesi) Kreşinleri* ve *Çiştay Kreşinleri* olmak üzere beş gruba ayrıldığı belirtilerek yaşanan coğrafya hakkında bilgiler verilmiş ve devamında demografik veriler sunulmuştur. Kreşin Tatarlarının dinî durumlarından, Kreşin Tatarcasının Tatar Türkçesi içindeki yerinden bahsedilmiş ve diğer Tatarlar ile aynı diyalekt sistemi içinde yer aldığı belirtilmiştir.

Kültür, bir topluluğu “toplum” haline getiren birleştirici ve bağlayıcı temel bir nitelik, toplumların hayat karşısında takındığı tavır, onları ötekenden farklı kılan yaşam tarzıdır. Geçmişten bugüne, bugünden geleceğe taşınan birikimler bütünüdür. Bu birikimlerin aktarımı dil ile mümkündür. Her dil kullandığı coğrafyanın kültürü ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu nedenle, Kreşin Tatar Türkçesi adını taşıyan kitabın *Giriş* kısmı, *Kreşin Tatarlarının Sosyal Hayat, Gelenek ve Folklorları* başlığı altında yılın mevsimleriyle bağlantılı gelenek ve kutlamaları, dinî ziraat gelenekleri, aile ve günlük hayatla ilgili gelenekler hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek Kreşin Tatarlarının sosyal yaşantılarına da değinilmiştir. Kreşin Tatarcasının sözcükleri ve toplumdilbilimsel durumu başlığı altında Kreşin Tatar ağızları sözcüklerinin Tatar halkının diğer gruplarıyla ortak olduğu belirtilerek çoğu maddi ve manevi kültüre ait olan kelimeler olmak üzere Kreşin Tatarlarına has olan özelliklerin de olduğu söylenmiştir. Ağızlara ait söz varlıkları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. *Giriş* bölümünün son kısmında ünlü Kreşin kişilerinden ve özelliklerinden bahsedilmiştir.

Ses Bilgisi bölümü “Ünlüler” , “Ünsüzler” , “Ses Özellikleri ve Ses Olayları” olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümde ünlülerin ve ünsüzlerin sınıflandırılmasına, özelliklerine yer verilerek ünlüler kısmında, Türkçenin tartışmalı konularından biri olan *Türkçe kelimelerdeki uzun ünlüler* bahsine yer verilmiş ve Kreşin Tatar Türkçesindeki uzun ünlülerden bahsedilmiştir. Kreşin Tatar Türkçesindeki ses özellikleri ve ses olayları örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Şekil Bilgisi bölümünde Kreşin Tatar Türkçesine ait şekil özellikleri 11 ayrı başlık altında ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde ele alınan konu başlıkları sırasıyla şu şekildedir: Basit Kelime, Türemiş Kelime, Yapım Ekleri, İsim, Sıfat, Zamir, Zarf, Fiil, Bağlaç, Edat, Ünlem.

Eserin *Metinler* bölümünde Kazan ardı Kreşinleri, Tüben Kama Kreşinleri, Nogaybek, Çıştay Kreşinleri ve Tav Yağı ağızlarına ait derleme metinler okuyucuyla paylaşılmıştır. Derlemeler Kreşin Tatarlarının sosyal yaşantısından kesitler sunan metinlerden oluşmaktadır. Eserin ses ve şekil bilgisi ile ilgili olan bölümünde, dil incelemesinin bahsi geçen metinlere dayalı olarak yapıldığı ifade edilmiştir. Eserin ön sözünde, Kreşin Tatar ağızlarının bir bütün olarak ele alındığı, bu ağızların ayırıcı yönlerinden ziyade birleştirici yönlerine dikkat çekildiği üzerinden durulmuştur.

Kitabın sonunda yer alan *Ekler* bölümüne Kreşin Tatarlarının yaşadığı bölgeleri gösteren bir harita ve sosyal yaşamlarına dair fotoğraflar eklenmiştir.

Adından ve içeriğinden anlaşılacağı üzere eser, Kreşin Tatarları hakkında *dil, tarih* ve *kültür* alanlarında bilgi sahibi olunabilecek, birbirini tamamlayıcı disiplinleri bünyesinde barındıran bir başucu kitabı olma özelliğine sahiptir. Türk dilinin, Türk kültürünün bir parçası ve aynı zamanda taşıyıcısı olması, kültürün dilde vücut bulması hasebiyle, Türk dili ile ilgili yapılan her çalışma Türk kültürüne de katkı sağlamaktadır. Bu değerli eseri; Türklük bilimine kazandırdıkları için Prof. Dr. Ercan ALKAYA ve Doç. Dr. Zoya KİRİLLOVA'ya teşekkürlerimizi sunuyoruz.